

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
<http://www.ffuis.edu.ba>

За издавача

Др Драга Мاستиловић

Редакција

Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Dr 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки универзитет Шандонга, НР Кина
Dr 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички универзитет Хенана, НР Кина
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић, Универзитет Галве, Шведска
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Француска
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ у Лондону, Уједињено Краљевство
Др Владан Бартула, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Џорџ Мано, Тенри универзитет, Јапан

Главни уредник

Др Мишо Кулић

Одговорни уредник

Др Марија Летић

Лектура и коректура

Јелена Лучић

Припрема за штампу

Јелена Лучић

Штампа

„КОРКОМЕРС“ С. Р.

ISSN2490-4074
COBISS.RS-ID 8114968

Тираж

200

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 13
ТОМ 2

НАУКА И СТВАРНОСТ

Зборник радова са научног скупа
(Пале, 19. мај 2018)

Пале, 2019.

СОЦИОЛОГИЈА

ПОЛИТИКА И РЕАЛНИ ТОКОВИ: НАЈВАЖНИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОДЛИВА МОЗГОВА У СРБИЈИ

По налазима *Свејској економској форуму* уназад неколико година, Србија спада у земље које имају највеће „одливе мозгова“ на свету. Постоје многи структурни разлози за то, који укључују убрзане промене глобалне светске економије које Србија слабо прати, пристрастан рад геополитичких фактора, недостатак подстицаја за иновације и таленте, итд. У земљи у којој је становништво све старије, овом списку ваља придружити и (можда ненамеравано, али свакако латентно) деловање политичких партија које у својим „изборним рачуницама“ све мање рачунају на млади и образовани кадар, а све више на пензионере. Уколико су се и обраћале младима, однос политичких партија према младима био је редукутиван и клијентелистички, по моделу „гласајте за нас па ћемо вас запослити“ – што је доводило до погубног „партијског запошљавања“ (претежно у јавним, ионако пребукираним предузећима) и тиме додатно допринело позиционирању Србије на периферију глобалног економског система.

Кључне речи: миграције, одлив мозгова, политичке преференције, пензионери, партијско запошљавање, „сива сила“.

¹ branislav.stevanovic@filfak.ni.ac.rs

Уводно разматрање

Према подацима *Светској економској форуму* уназад неколико година, Србија се по способности да задржи сопствене таленте налази при дну табеле, тј. спада у земље које имају највеће „одливе мозгова“ (brain drain) на свету.² Поменути синтагма означава константни прелаз високообразованог и високостручног становништва из земаља у развоју или неразвијених земаља у економски просперитетне земље. Дакако, ради се о губитку образованог кадра који одлази из своје домицилне земље првенствено из економских и професионалних разлога. Као такав, одлазак младих и „одлив мозгова“ из Србије последњих деценија знатно умањује њене развојне потенцијале. О поменутом феномену код нас већ постоји солидан број студија, а не изостају ни јавни иступи виђенијих личности које указују на драматичност ситуације у којој се Србија нашла.³ У

² Према Светском економском форуму, по квалитету читавог образовног система Србија је 2008. била на 49. а 2015. на 110. месту. По расположивости научних радника и инжењера, она је у 2008. била на 50, а 2015. је заузела 82. место. Такође, по иновацијама Србија је у 2008. била на 70, а 2015. тек на 113. месту (WEF, 2008, str. 295, 315). Оно што је нарочито узнемирујуће је све већи одлазак образованих људи у иностранство, о чему речито сведочи налаз да се Србија у истој години по привлачности за таленте налазила на претпоследњем (139) месту, док је по капацитету да врати таленте била на последњем 140. месту (WEF, 2015, str. 315). Претходни подаци указују на веома неповољну ситуацију у сфери образовања која, опет, изазива низ негативних последица не само у привреди Србије (која је по квалитету структуре извоза пала са 110. у 2008. на 138. место у 2015), већ и у укупном друштву. Према листи за 2017–2018. Србија је по способности да задржи своје таленте опет на зачељу листе (на 134. месту од 137 земаља), што говори да у међувремену није дошло до неких значајних промена у овој области (WEF, 2017–2018, str. 257).

³ Комплементарни термин „одливу мозгова“ је синтагма *brain gain* тј. добит (корист) мозгова, под којом се подразумева позитиван ефекат који има прилив високообразоване радне снаге у имигрантским државама. Иако су знатно ређа, међутим, постоје и размишљања о повољним утицајима „одлива мозгова“ на земљу порекла. У новијој литератури примећује се нагињање ка позитивним импликацијама миграторних кретања, у смислу да са повећањем вероватноће мигрирања прогресивно расту и подстицаји за образовање као и удео висококвалификованих људи у земљи порекла. „Ови хипотетички позитивни ефекти се перпетуирају у виду концентричних кругова и у крајњој инстанци доводе до развоја и раста. Претпоставке које чине овакав исход могућим су чињеница да неће сви образовани мигрирати и доступност приступа образовању и обуци.“ (Станковић, 2011, стр. 518) У нас овај став одлучно заступа економиста Г. Николић који дискурс о катастрофалним последицама одлива мозгова назива – митом. Он, пре свега, сматра претераним процене да се ради о више стотина хиљада образованих који су емигрирали из Србије последњих деценија. Исти аутор истиче да нове студије показују да одлив мозго-

марту 2016. јавности се обратио и председник САНУ, Владимир Костић, рекавши да је Србија ушла у једну врсту „уживања у талогу“ и „естетику незнања“ која се појављује у медијима и широј јавности. Изнео је податак да је број високообразованих особа које су напустиле земљу порастао једанаест пута за последњих десет година, док је степен повратништва релативно низак.⁴

Генерално, одлив мозгова је део миграторних кретања, а миграције се одређују као „облик просторне покретљивости између једног географског дела и другог, подразумевајући трајну промену места становања“ (UN, Department of Economic and Social Affairs, 1973, p. 173). Сваки акт слободне миграције је последица појединачне одлуке и мотивисан одређеним разлогом или пак потребом за коју нека особа сматра да је не може задовољити у дотадашњем месту боравка. Често се, међутим, као разлог миграције јавља бекство из средине у којој је емигрант постао непожељан, а сама средина непријатна или чак неподношљива. Притом, мигранти се могу класификовати по разним основама: старости, полу, брачном стању, образовању, делатности, занимању, дохотку, итд. (Wertheimer-Baletić, 1999, str. 306). Разуме се, не случајно, најјача статистичка веза постоји управо између првонаведене старости и одлуке о иселјавању, тј. међу мигрантима преовлађују они животног доба од двадесет до четрдесет година (Bobić, 2007, str. 108). Претходна веза се објашњава најпре стварним могућностима младалачког доба (боља физичка кондиција и опште здравствено стање, предузетност, иницијативност, креативност, способност прилагођавања, итд.), али и одликама потражње за одређеном радном снагом која пре свега укључује млађе особе, бољег физичког и здравственог стања, одређеног занимања, итд. Млађи људи су мобилнији са економског становишта, јер имају боље изгледе на тржишту рада у земљама дестинације, пошто су спремни да раде мање плаћене послове и послове испод свог образовног нивоа, углавном

ва има и благотворне последице на земљу порекла путем тзв. дознака, повратка миграната и етно-инвестиција. Тако се путем поменутих дознака у земљу порекла слије вишеструки износ у односу на онај који је она уложила у школовање иселеника. Следствено, произилази да велика емиграција омогућава грађанима Србије да имају животни стандард који је знатно изнад реалних могућности. (Николић, 2016, стр. 30)

⁴ Према мишљењу академика Костића (и не само његовом), развој зависи првенствено од младих и генерација које долазе и које ће, сликовито речено, зарађивати старијима за пензије. Костић с правом указује на то да Србији прети озбиљан недостатак високообразованих особа, што ће имати велике последице по развој наше привреде и целокупног друштва. (Извор: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/srbijopro-padas-upozorenje-predsednika-sanu-prvi-smo-po-odlivu-mozgova-uskoro-cemo/t6wnkxc>, приступљено 11. 11. 2016)

у услужним делатностима. Такође, млади људи имају више подстицаја да емигрирају, јер им је, за разлику од старијих људи, „период отплате дуга“ за њихова улагања дужи. Најзад, социоекономски модели указују на већи степен незадовољства младих постојећим околностима у земљи порекла, који у комбинацији са вишим нивоом аспирација доводи до снажног осећања релативне депривације и фрустрираности. (Pavlov, 2009, str. 21)

У литератури о одливу мозгова, спољни чиниоци који нагоне људе да се одселе у одређену земљу називају се pull факторима (енгл. pull – повући), док се унутрашњи називају push факторима (енгл. push – гурати). Чиниоци који спадају у „повлачеће“ факторе обухватају стицање виших квалификација и искуства, безбеднију животну средину и боље породичне услове. Општи а негативни подстицаји за одлазак стручњака у иностранство су бесперспективност и немогућност научног усавршавања. Дакле, не само неповољни економски услови, већ они у комбинацији са лошом, олигархијском државном управом (која нема слуха за непожељну елиту), представљају одлучујуће факторе за одлазак стручњака у страну земљу. „Разлози за емиграцију тиме постају етички.“ (Група 484, 2010, str. 9)

1. Главне карактеристике одлива мозгова у Србији

Главни узрок константног помишљања великог броја младих на трајно напуштање Србије налази се у тешкоћама постсоцијалистичке трансформације, уз напомену да емиграција младих из наше земље (посебно високообразованих) представља део ширег бурног демографског процеса у државама централне и источне Европе на крају двадесетог века (Bobić, 2004, str. 351). Током 1990-их година, млади су се најчешће исељавали због „разореног друштва“ Србије и блокиране постсоцијалистичке трансформације, али и насилног распада СФРЈ и грађанског рата који се водио на њеном тлу. Друштвени поредак у Србији 1990-их у очима младих је у потпуности изгубио легитимитет. Када је реч о положају младих у периоду након 2000. године, образовање је требало да буде кључни чинилац побољшања њиховог положаја у српском друштву, и уједно један од кључних чинилаца њихове реинтеграције у друштвени поредак. Испоставило се, међутим, да су редистрибутивни предмодерни културни обрасци и даље предоминантни. Млади су изгубили уверење да ће (упркос чињеници да представљају најобразованији део становништва у Србији) заиста бити добитници процеса трансформације. Резултати рецентних истраживања јасно упућују на закључак да широка распрострањеност емиграционих размишљања и делања (више од половине

младих) представља пре свега израз неповерења младих у легитимност друштвеног поретка и властиту успешну интеграцију у српско друштво. (Мојић, 2016, стр. 285) Када се говори о сфери економије, ваља посебно нагласити да се одлив мозгова не дешава зато што млади и образовани напосто воле да живе на разним крајевима света, већ зато што „победницима транзиције“ у Србији они, у принципу, нису неопходни.⁵ Од укупног броја незапослених, скоро 200.000 су млади људи до 30 година, а њих преко 100.000 посао не налази упркос дипломи.⁶

Не би се никако смело сметнути с ума, и то је оно што чини основни интелектуални подстицај овог рада, да су се у Србији у поменутом периоду на многим важним политичким функцијама, па и оним где су се креирале економске реформе, нашле стручно (а често и морално) проблематичне особе које су форсирале негативну селекцију кадра, при чему је политичка подобност била далеко испред професионално-економских квалификација и перформанси. Међу њима се налазе главни политички профитери актуелног одлива мозгова из Србије, који иду руку под руку са оним економским. Како се с правом истиче: „Тамо где је критеријум за напредовање послушност, а не стручност, емиграција

⁵ У привреди готово да више и нема доктора наука, јер би они новим „газдама“ који су приграбили предузећа без знања и за мала финансијска средства, по природи свог посла односно квалификација, „беспотребно“ указивали на разне грешке и нерационалности. Испоставља се да су данашњим послодавцима понајмање потребни људи са докторским, мастер и факултетским дипломама, што редовно показују и подаци са бироа за незапослене по читавој Србији. А то је наравно – погрешно, јер је тешко поверовати да ће страни инвеститори *ipso facto* развити и домаћу економију; то може бити само прелазно и допунско решење, с обзиром на то да ниједну државу на свету нису развиле и на високом економском нивоу одржале једино – стране инвестиције.

⁶ Истовремено, Србија данас на свим континентима има 30.000 интелектуалаца, стручњака, професора, студената, научника, који дају велики допринос развоју тих држава. На основу емпиријских показатеља може се закључити да је у периоду блокиране трансформације (1990–2000) око 73 хиљаде особа напустило земљу, од којих је преко 17 хиљада имало факултетску диплому. Ипак, процена В. Гречића је да је реалан број универзитетски образованих емиграната из Србије у поменутом периоду преко 30 хиљада људи (Гречић, 2002, стр. 257). По подацима из 2010, у Европи имамо 4.000, а у Америци чак 6.000 научника, од чега 35 академика. Научника из Србије има у Канади, Немачкој и све више у Великој Британији. Поменути аутор наводи да су Британци израчунали да школовање једног интелектуалца вреди најмање 300.000 евра. Србија је тако исељавањем 30.000 образованих људи поклонила Северној Америци и Европи – девет милијарди евра, колико је дала за образовање српске памети коју деценијама извозимо, укључујући у овај износ не само трошкове школовања него и очекивану а изгубљену добит. (Извор: <http://www.ekapija.com/website/sr/page/1076443/Odliv-mozgova-odneo-devet-milijardi-evra>, приступљено 31. 1. 2017)

потенцијалних критичара за управљачку олигархију је у ствари пожељна.“ (Гура 484, 2010, стр. 9). Ослањање на партијске истомишљенике и међустраничко-коалицијска „подела плена“ након избора, део су једног те истог, овде већ поменутог, културног модела, који уместо модерних меритократских принципа друштвеног успона (заснованих на образовању) фаворизује предмодерне редистрибутивне обрасце. (Мојић, 2016, стр. 280) Политичке партије, посебно оне на власти, пуне су страничких војника који не раде ништа друго до служе своме лидеру. Уколико су сасвим послушни, чак и ако праве повремене гафове или вербалне испаде, па и ситне крађе, могу да рачунају на подршку тог лидера. На тај начин страничка послушност партијских војника се награђује, премда многи од њих не располажу ни елементарним компетенцијама за (радна и друга) места на која су постављени. Такође, актуелну власт у Србији знатним делом чине људи са „купљеним“ дипломама са приватних (али и државних) универзитета и лажни стручњаци.⁷

Ваља истаћи још неколико критичких опсервација о политичким (не)приликама и владајућим политичким партијама у Србији данас. Ове последње не само што су лидерске по свом карактеру, већ и упорно задржавају оно лоше што се у партијама одомаћило од самог почетка партијског организовања у Србији. Овде се ради о удруживању, с једне стране неограничене власти партијских вођа и с друге стране огољеног политичког маркетинга усмереног ка непрестаном придобијању гласача и симпатизера. Притом, пошто се, пре свега, ради о некомпетентним партијама, пажња јавности се стално скреће на приче које служе за одвраћање од озбиљних политичких питања – на елементарне непогоде, „непријатеље“, „покушаје државног удара“, „атентате“ и сл. – када се те исте партије јављају као оне које све те проблеме успешно решавају. Актуелна политичка констелација у Србији почива на механизму управљања који се перпетуира агресивним маркетингом путем кога се јавност непрестано засипа најавима нечега, обећањима или најобич-

⁷ Овде спадају и неки министри и градоначелници, па чак и бивши председник државе (Т. Николић) у чију мастер-диплому се оправдано сумња. Може се само наслућивати каква је ситуација на средњим и микронивоима где газдују партијски подобни, а често неспособни директори, шефови и службеници. Искуство нам говори да су све досадашње странке на власти у Србији радо запошљавале своје чланове у свим институцијама, од основних школа и домова здравља до различитих министарстава, па то није изостало ни у случају актуелних владајућих партија. Димензије још увек трајуће навале некомпетентности у институције система, представљају пример партократске узурпације која се није видела још од времена „пролетерских револуција“. Иако су погубне за државу и друштво у целини, овакве акције (окупације), међутим, нису у стању да реше чак ни уско схваћен странички „интерес“ – јер нема довољно радних и других места за читаву „партијску пешадију“.

нијим неистинама, док се, истовремено, оштро супротставља сваком покушају рационалне критике. Овакав систем владавине је устоличен још 1990-их, и у међувремену је еволуирао прилагођавајући се претходним носиоцима моћи у Србији, све до актуелних „партократора“ који су га усавршили готово до перфекције. Његове главне карактеристике су да је сва власт персонализована а не институционализована, да се партије на власти мешају у све и свашта, и да је политички маркетинг важнији од било какве идеологије или неких (економских или других) резултата.

У сфери запошљавања, држава Србија, као и у некадашњем социјалистичком периоду, још увек се јавља као највећи послодавац, а то не значи ништа друго до да су стварни послодавци – политичке партије које њоме тренутно управљају. Отуд произилазе и тврдокорно опстају бројни историјски рецидиви, пре свега у виду партијског запошљавања и клијентелистичког односа према бирачима. Бирачима се „испод жита“ обећава сигуран посао одмах након избора, уколико ови претходни гласају за њих. Заправо, у ситуацији тек спорадичних инвестиција из иностранства и скромних домаћих улагања, партијско запошљавање постаје готово једина врста запошљавања, а политичка власт постаје истовремено и „економски ресурс“. Ради се, дакако, о слободном располагању тј. партијско-волунтаристичкој дистрибуцији оскудних радних места, претежно у јавним, још одавно пребукираним предузећима.

Једва да је потребно рећи да је све претходно поменуто – погрешно, тј. да и држава и политичке партије треба да се залажу за такву (економску) политику која би знатно смањила стопу незапослености младих и побољшала услове за покретање њиховог сопственог бизниса. Такође, требало би да се труде да, ако не потпуно елиминишу (што је у постојећим околностима вероватно нереално), а оно битно смање партијско запошљавање и посвете већу пажњу борби против корупције и непотизма. Тиме би показали младима, посебно онима са високим образовањем, да и у Србији има наде, да постоји могућност да се запосле и пристojно живе у њој – и то на основу својих квалификација и рада, а не једино на основу чланства у некој политичкој партији или на неки морално проблематичан начин. Речју, парламент, Влада и све друге државне институције морају учинити све што је у њиховој моћи да се заустави постојеће урушавање „људског капитала“ које може имати дугорочне катастрофалне последице.

2. Политички успон „сиве силе“

Уместо претходно описаног, у жељи да преживи, (партијска) политика у Србији се уназад неколико деценија само успешно прилагођавала једној рђавој садашњости у којој као да више нема места за младе. Нимало случајно, у земљи у којој је становништво све старије, политичке партије у својој „изборној рачуници“ све мање рачунају на млади и образовани кадар, а све више на старије грађане и пензионере. Са променом структуре бирачког тела, тзв. сива сила⁸ битно увећава свој политички значај и утицај. У односу на претходни, последњи попис из 2012. год. показује да је у Србији дошло до пада укупног броја становника за 4,15%, што је првенствено последица негативног природног прираштаја и одласка у иностранство. Уз то, Србија се налази у поодмаклој фази демографског старења: „од 7.186.862 становника просечна старост је 42 године, малолетних до 15 година има 14,27 одсто, радно способних од 15 година до 64 године 68,34 одсто, а оних са више од 65 година 17,4 одсто“ (Лакчевић, извор: <http://www.ibm.nadlanu.com/pocetna/info/srbija/Srbija-sve-starija-Prosle-godine-u-1500-naselja-nije-rodjeno-nijedno-dete.a-161082.291.html>).

Треба рећи да по овоме Србија није усамљена, већ се ради о цивилизацијском тренду и доминантним демографским процесима: просечан становник ЕУ је 2012. имао 41,5 година, док ће 2060, по пројекцијама, имати 47,6 година. Присуствујемо промени у старосној структури европског становништва, а нарочито рапидном расту дела гласачког тела који је старији од 65 година. Паралелно, наставља се тенденција опште слабије излазности младих гласача, услед које је, рецимо, у Француској на председничким изборима 2012. године гласало свега 19% млађих од 25 година. Ради се о одавно детектованој законитости, по којој, генерално, „старији људи показују виши степен политичке партиципације од млађих људи“ (Crittenden, 1963, pp. 323–331). Бројна истраживања о одазиву гласача на изборима, редовно потврђују тезу о „повећању интересовања за политику и партиципацију у њој почев од ране младости до средњег доба“, као и да – „излазак на изборе упадљиво остаје готово константан почев од средњег доба до поодмакле зрелости“ (N. Glenn and M. Grimes, 1968, pp. 563–575).

Што се тиче Србије, данас сваки четврти грађанин Србије са правом гласа има више од 65 година. Пред последње, 11. парламентарне изборе (одржане 24. 4. 2016), у бирачком списку је било 6.734.802 грађана,

⁸ У значењу: „политичког, финансијског или друштвеног утицаја старијих људи“ (Извор: <http://www.dictionary.com/browse/grey-power>, приступљено 30. 1. 2017).

што је значило готово 25.000 више избрисаних него оних који ће гласати први пут. „То је последица интензивног демографског старења. Ефективно бирачко тело је још старије од овог које је званично публиковано јер су ту и лица која су на раду у иностранству, а тај контингент у иностранству има врло слабу излазност. Они који су остали у земљи још су старији.“ (Пенев, извор: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2206099/sve-starije-biracko-telo-u-srbiji.html>) Старијих од 65 година у бирачком списку има за око 400.000 више него млађих од 30, што неумитно доводи до померања у политичком интересовању, како грађана тако и политичких партија. До 2020, бирача старијих од 65 година биће знатно више, јер ће им се придружити и тзв. беби-бумери, тј. генерација високог наталитета рођена после Другог светског рата.

Без сумње, пензионери данас представљају веома важну друштвену и политичку силу у Србији. Придобити макар део њих, постаје императив свих политичких партија. По Републичком фонду за пензијско и инвалидско осигурање (ПИО), у Србији има 1.727.144 пензионера, а доприносе за пензијско-инвалидско осигурање плаћа 2.410.000 осигураника. По подацима Министарства финансија, у марту 2016. било је 1.698.000 запослених, што значи да је број запослених само за око 29.000 већи од броја пензионера.⁹ А ако је пензионера све више, на значају могу да добију геронтолошки центри (уместо, рецимо, спортских или омладинских центара), као што и читава проблематика везана за решавање проблема незапослених (међу којима је процентуално највише младих) може лако отићи у други план. Евидентно је да међу најважнијим политичким темама истакнуто место почиње да заузима редовност исплате (додуше пословично ниских) пензија, као и здравствена нега и осигурање најстаријих. Заузврат, политичке партије добро знају да пензионери као друштвена категорија на биралишта излазе и радије и раније од свих осталих категорија. Уз то, људи „трећег доба“ се лакше медијски придобијају, јер су најчешће пред телевизором или уз новине, којима се може пропагандистички манипулисати.

За разлику од пензионера, младима, осим што их је све мање у бирачком телу, битно недостаје интересовање за политику; оправдано или

⁹ Подаци из ПИО фонда говоре да је број оних који плаћају доприносе и даље већи од броја пензионера, јер се као запослени не воде пољопривредни осигуранници и запослени у самосталним делатностима. У Србији такође има 791.000 незапослених који су на евиденцији Националне службе за запошљавање, а процењује се да најмање 800.000 људи ради у сивој економији, односно не плаћају доприносе. Просечна нето плата исплаћена у прва три месеца 2017. била је 41.841 динар, а просечна пензија 23.620 динара. (Извор: Beta <http://www.novimagazin.rs/ekonomija/koliko-je-radnika-a-koliko-penzionera-u-srbiji>)

не, млади исказују одбојност према политици и изборима, и не верују да се њихови ставови адекватно политички репрезентују. Следствено, у великој мери многи од њих нису спремни да изађу на изборе. Људи који имају мање од 30 година, или тзв. генерација „ипсилон“ (Y), имају другачије животне стилове и медијске навике. Према неким проценама, чак 94% пензионера излази на сваке изборе, док је међу младима само десет одсто оних који се одлуче за гласање.¹⁰ Наравно, нису млади по природи лењи или потпуно незаинтересовани за политику, већ напосто политику доживљавају као неку удаљену, отуђену ствар којом се баве „седе главе“ жељне власти. „Конвенционална политика је за младе досадна и према њој осећају велику одбојност. Недостатак политичког ангажовања није толико резултат незаинтересованости, незнања и одсуства воље, колико је одраз аверзије или одијума према политици и политичарима.“ (Чичкарић, 2007, стр. 253) Уз то, омладина, барем до сада, није видела директну везу између свог политичког ангажмана и неопходних промена у друштву. Она српско друштво углавном доживљава као друштво без перспективе и сматра да политика „као таква“, а посебно учешће на изборима – то не може да промени.

3. Старосна доб бирача и политичке преференције

Што се тиче идеолошко-вредносних оријентација бирача, у теорији (и пракси) важи да су старије особе по природи конзервативније и већ политички формиране. Познато је да појединци, од адолесценције до старог доба, показују тенденцију да своје политичке ставове мењају у смеру од левице према десници, односно од политичког радикализма ка конзервативизму. Притом, изгледа да се корелација између партијске

¹⁰ Ради се о популацији до које странке морају да долазе неким видом индивидуалних кампања. Генерално, млади су хетерогена друштвена група, тј. регрутују се из свих социјалних слојева и још увек се налазе у процесу формирања. Имају нека обележја заједничке свести, али носе и белеге друштвеног слоја из кога потичу; зато их има свуда, у свим политичким опцијама – и у „Националном строју“ и међу „Младим демократама“, СРС-у и у ЛДП-у. Неки истраживачи су у омладини видели неку врсту „лакмус-папира“ друштва, јер она прва реагује на крупније друштвене промене или изазове. Али, то се више односи на специфичан сензибилитет, на непосредне реакције, на дневно понашање (ваља се присетити студентских гигања с краја 1960-их година, студентског протеста у Србији 1991/92, 1996/97, и др.), а кад треба потврдити политички став на изборима, младих људи нема у довољном броју. Испада да њихова излазност зависи чак и од метеоролошких услова, од температуре ваздуха или од тога да ли пада киша оног дана када су избори. То говори о извесној незрелости, о неразвијености грађанске културе и о великом неповерењу омладине у политику.

привржености и идеолошких погледа појачала током времена, у смислу да су се политички погледи јасније идеолошки поларизовали (либерали насупрот конзервативцима), на рачун умерених политичких стајалишта. Тако се, почев од 1970-их година у САД, не само старији људи лакше идентификују са конзервативцима и Републиканцима, већ се и данашњи „миленијумци“ чешће идентификују као конзервативни а ређе као Демократе – у поређењу са „генерацијом икс“ (X) рођеном између 1960. и 1980. и „беби-бумерима“ (рођеним након II светског рата) у време њихове младости. (Twenge, Honeycutt, Prislin, Sherman, 2016, pp. 1364–1383)

На питање у којој мери бирачи старењем постају политички конзервативнији покушао је да изнађе одговор и Џ. Тили [Tilley], полазећи од познате изреке која гласи: „Било који човек млађи од 30 година који није либерал, нема срца; а било који човек старији од 30 година који није конзервативац, нема мозга.“ (*The Conversation*, 4. 10. 2015, извор: <https://theconversation.com/hard-evidence-do-we-become-more-conservative-with-age-47910>, приступљено 31. 1. 2017). Иако се не зна тачно чија је ово мисао, највероватније се ради о Анселму Батбију [Batbie], француском правнику и интелектуалцу из друге половине XIX века. Поменути мисао представља претечу данашњег уобичајеног схватања по коме су млади склонији левом и идеалистичком политичком убеђењу, док су старији конзервативнији и прагматичнији. У В. Британији, у којој ствара Тили, старост гласача представља значајног „прогностичара“ (предиктора) његове политичке опредељености: старији људи у већем проценту подржавају Конзервативну партију, а млађи више гласају за Лабуристе, Либерално-демократску партију и у скорашње време за – Зелене. Обрасци политичке подршке засновани на старосном добу, представљају константу не само у британском политичком животу, иако није сасвим разјашњено шта је то што их узрокује. Поменути аутор нуди две главне могућности. Прва је да је већа вероватноћа да ће људи гласати за конзервативну опцију уколико више старе. Разлог овоме лежи у самом процесу старења који чини људе конзервативнијим или пак у томе што старији људи имају другачији стил живота и, следствено, другачије приоритете при гласању. Могуће је, међутим, да нису важне године појединца, већ пре свега којој генерацији он припада. Старије генерације су одрасле у другачијим околностима у односу на млађе, па би зато могле да гласају другачије. Такође, млађе генерације су васпитаване у либералнијем свету у коме нпр. хомосексуалност није забрањена, као ни абортус, док су расистички ставови санкционисани а смртна казна укинута. Тили с правом наводи да би на политичке разлике између генерација могло да утиче и образовање јер оно повећава вероватноћу да ће особа бити либералнија кад је реч о криминалу и имиграцији. Ипак, један од поузда-

нијих начина одређивања узрока различитости политичких преференција између млађих и старијих јесте тај да се посматра како се мењају политички ставови истих људи током дужег периода, и да се те промене затим упореде са резултатима на различитим изборима.

Управо то је урадио Тили заједно са Ц. Евансом у једном истраживању (Tilley, Evans, 2014, pp. 19–27), у коме је установљено да се при гласању за Конзервативце утицај старења креће између 0,32 и 0,38% по години. Тили сматра да ово можда не изгледа као значајан утицај, али током животног доба овај прираштај расте. Чак ако се претпостави и најмањи могући утицај (0,32%), разлика између 20-годишњака и 80-годишњака је скоро 20% – колика је и била разлика између процента 20-годишњака и 80-годишњака који су гласали за Конзервативну партију на британским изборима 1997. године. Подаци још упућују и на закључак да то што старији људи чешће гласају за конзервативне, десничарске странке нема везе са „социјалним старењем“ (ступање у брак, рађање деце или повећање прихода), већ пре са *нејосредним психолошким процесом старења* који код старијих људи ствара тенденцију да буду затворенији за промене. Ово, заузврат, тера људе да гравитирају према странкама које бране начелни *status quo*. О томе да бирачи заиста са годинама постају политички тврдокорнији и конзервативнији речито говори и скорашњи референдум о изласку Уједињеног Краљевства из Европске уније, или тзв. Бреگزит, иако он никако није значио и пристајање на конкретно-емпиријско политичко стање. Британци доба од 18 до 24 године у највећем постотку (64%) били су за останак у Европској унији (дакле за *status quo*), док је највише оних који су били против Британије у Европској унији било у старосној групи од 65 и више година (58%) (<http://www.telegraf.rs/vesti/2214612-mladi-britanci-ocajni-za-izlazak-iz-eu-glasali-penzioneri-seljaci-i-socijalni-slucajevi-foto->).

Што се тиче Србије, чини се да је пензионерима у директном односу према (владајућим) политичким партијама најважније то да им пензија, ма колика била, стиже на време.¹¹ С обзиром на то да свака пета пензија

¹¹ У вези са претходном констатацијом више је него илустративна једна вест одаслана са регионалне телевизије из Ниша, *Belle Amie*, августа 2015, под насловом „Пензионери купују уџбенике за ђаке“. Радило се о томе да су нишке књижаре пре почетка нове школске 2015/16. године биле „пуне пензионера који на чекове купују књиге и школски прибор за своје унуке, помажући на тај начин својој деци да 'преброде' припреме за полазак у школу“. (Извор: <http://www.belami.rs/penzioneri-кирију-udzbenike-za-dake/>, приступљено 31. 1. 2017). У пропратном тексту са сајта поменуте телевизије, вест је с правом названа „парадоксалном али истинитом“, јер се овде ради о буквалном „прескакању“ читаве једне генерације (родитеља) која је првенствено позвана да обезбеди својој деци уџбенике и школски прибор. Дакако, само би неки злуреди ум постојећу ситуацију могао да протумачи као намеравани

износи између 10.000 и 15.000 динара, тешко би се могло рећи да је довољна. У просеку, у Србији пензионери месечно примају тек нешто више од 23.000 динара, па ипак нема гласног негодовања. Старији људи су у великом броју одрасли у немаштини, тегобно живећи и радећи у ранијем социјалистичком (тоталитарном) поретку, па имају релативно скромна животна очекивања. Из истог разлога испољавају чак претерану захвалност када „одозго“ повремено добију неку ванредну новчану помоћ (махом пред неки празник), упркос томе што је та помоћ најчешће минимална и донекле деградирајућа.

У вези са релационом категоријом „младих“, може се рећи да је однос политичких партија према младима веома селективан и клијентелистички, по овде већ поменутом моделу „гласајте за нас па ћемо вас запослити“ – што је додатно допринело позиционирању Србије на саму периферију глобалног економског система. Следећи ову логику, део младих у Србији који нису желели да „гласају ногама“, тј. да напусте – „једну земљу, регион, општину или територију и иду у другу, јер сматрају да ће им тамо бити боље“ (Prokoriјевић, 2016, str. 161), почео је да гласа за оне политичке партије које су им обећавале ухлебљење. Такође, схвативши да се уз помоћ страначке књижице може доћи до посла, део младих се чак и учланио у неке политичке партије, посебно у оне које су већ биле на власти или се претпостављало да ће на неким наредним изборима освојити макар део власти (било у локалу, било на нивоу Републике).

Што се тиче питања које категорије становништва (укључујући и старосне групе) гласају за ову или ону политичку опцију, о томе су код нас вршена бројна истраживања. У свима њима се показало да су рецимо СПС и СРС (из које је касније изникла данас владајућа СНС) или, како су их неки називали „социјал-националне странке“, утемељене у занимањима као што су пољопривредници, НК и ПК радници и домаћице. На другој страни, група тзв. либерално-демократских странака (ДС, ЛДП, ДЈБ и друге) своје присталице налази пре свега у занимањима као што су стручњаци, службеници, техничари, ученици и студенти.

учинак некакве „спреге“ која се створила између неспособних политичких партија на власти и пензионера, како би ови други увећали симпатије код својих унука, и то на рачун њихових родитеља. Свеједно, заборављеним родитељима (који немају помоћ од својих родитеља са „загарантованом“ и „сигурном“ пензијом), остало је да се довијају на најразличитије начине како би обезбедили деци уџбенике и школски прибор до првог школског звона, и то купујући на рате, на чекове или преко административне забране. Разуме се, циљ је „развући“ отплату купљене робе на што већи број месеци, не би ли се тиме ублажио невероватан „удар“ на породични буџет – какав у данашњој Србији представља чак и куповина уџбеника и школског прибора за основношколце и средњошколце.

Угрубо, Радикали и Социјалисти (као и симпатизери данашњег СНС-а) јесу странке нижих друштвених слојева, док су либерално-демократске странке средњих друштвених слојева. Показало се, такође, да је и у Србији старост бирача она социодемографска варијабла која у значајној мери опредељује страначке преференције. Тако су испитаници старији од 50 година, са завршеном основном школом и школом за радничка занимања, као и пољопривредници, НК и ПК радници и домаћице, у највећој мери склони поменутом „социјалнационалном блоку“, док су, с друге стране, најмлађи испитаници (18–29 година), тј. ученици и студенти наклоњенији „либералнодемократском блоку“.¹²

Указивање на актуелни политички утицај „сиве силе“ у Србији, дакако, ризикује да склизне у савремени мит, или, како каже пензионерски сајт „Пензин“, у једну од најпознатијих српских „легенди“ по којој – о судбини младих у држави одлучују пензионери (до 2000) или „пензионери“ и „чланови партија“ (од 2000. до данас). (Извор: <http://www.penzin.rs/legenda-o-penzionerima-i-izborima/>, приступљено 31. 1. 2017) Поменути сајт истиче да према последњем попису у Србији од 7.186.862 становника њих 5.923.734 (82,4%) јесу пунолетни грађани који имају право гласа. Притом, оних од 18 до 65 година („радно способних“) има 4.673.418 (78,9%), док је грађана старијих од 65 година 1.250.316 (21,1%). То значи да је тек сваки пети глас у Србији глас пензионера, односно да на изборима пензионери имају четири пута слабију моћ од млађих и „радно способних“, пунолетних грађана. Сајт стога стоји на становишту да судбину Србије, од „Милошевића до данас“, могу да кроје сами, без ичије помоћи, „млади“, тј. „радно способни“, пунолетни грађани који нису чланови партија, подсећајући и на то „да су они који данас имају 60 година, имали 35 за време протеста 9. марта 1991, или 45 година у време промена 2000. године“. Сајт, даље, позивајући се на податке *Вечерњих новостии* из маја 2013. тврди да у Србији 1,2 милиона грађана има чланску карту неке партије – што чини само 20,3% свих пунолетних

¹² На основу различитих истраживања Цесида данашњи оквирни профил просечног српског бирача подразумева мушкарца старијег од 50 година који има завршену средњу школу. Радник је, традиционалиста и благи националиста. Такође, није религиозан и према демократији има неутралан став. Извршни директор Цесида Б. Клачар, наглашава да бирачко тело у Србији није толико раслојено да би се знало ко из ког слоја долази (какав је случај са Демократама и Републиканцима у Америци или Лабуристима и Конзервативцима у Великој Британији). У бирачком телу нема јасне идеолошке поделе на левицу и десницу, иако се зна које су странке левице а које деснице. Од свих партија, дакако, најзанимљивија је СНС јер је постала тзв. кеч ол партија (она која „хвата“ разне профиле гласача), па међу њеним присталицама има свих група бирача. (Извор: <http://www.blic.rs/vesti/politika/mozete-li-da-se-pro-nadjete-ovo-su-svi-tipovi-biraca-u-srbiji/rx5nbed>, приступљено 31. 1. 2017)

грађана, или 25,7% грађана од 18 до 64 године. Следи да 21,1% „пензионера“ и 25,7% чланова партија укупно сачињавају само 46,8% бирачког тела, док „млади“ и „радно способни“ пунолетни грађани имају минимум 53,2% гласова – што је у свакој демократији на свету, па и у држави Србији, довољно за апсолутну већину у одлучивању, закључује *Пензин*.

Разуме се, неким од претходних ставова није могуће а ни потребно аргументовано се супротставити јер су, надасве, тачни. Ипак, неки од њих су спорни и на њих се мора реаговати. Најпре, најновији подаци (присутни и у нашем тексту) говоре о 6.739.441 грађанину уписаном у бирачки списак – насупрот бројци од 5.923.734 „људи са правом гласа“ које помиње *Пензин*. Такође, у Србији данас има 1.727.144 пензионера, а не 1.250.316 или 21,1% „грађана старијих од 65 година“ како тврди *Пензин* (чиме заправо замагљује ствари, јер има пензионера и од 45, 50, 60 година). Ради се о разлици од око 500.000 потенцијалних гласача (476.828) коју *Пензин* не примећује, и то управо у категорији „пензионери“ која је карактеристична по највећој излазности на изборе (према неким истраживањима, чак 94% пензионера редовно излази на изборе). Према томе, удео „седих глава“ у укупном бирачком телу Србије (који је пред парламентарне изборе одржане 24. 4. 2016. бројао 6.734.802 грађанина) износи око 25,64%, а не 21,1%, како тврди поменути сајт. Друго, неки од тих 25% грађана су можда као млађи учествовали у протестима од 9. марта 1991. или у 2000. години, али то не значи да су и задржали своје некадашње политичке преференције, већ обратно – бирачи старењем постају политички конзервативнији, како смо приметили и у овом тексту. Најзад, у неколико последњих парламентарних избора у Србији, готово половина грађана је апстинирала (излазност на последњим ванредним парламентарним изборима била је свега 56,25 одсто), што реални удео пензионера у гласачком телу Србије чини далеко већим од оног „на папиру“. Јер, ако је на последњим изборима било свега 3.667.915 важећих листића, пензионерска „армија“ од 1.727.144 људи (рачунајући на њихову изузетно високу излазност на изборе) потенцијално чини „масу“ не од 25%, већ од приближно 47% реалних гласача. Најзад, ако актуелном броју пензионера придодемо број оних грађана који су учлањени у политичке партије а нису пензионери (а који по *Пензину* износи 25,7% грађана од 18 до 64 године уписаних у бирачки списак – што ће рећи да обухвата око 1.730.844 грађанина), и претпостављајући да они, као „партијци“, ревносно излазе на изборе – сасвим се приближавамо бројци од 3.667.915 важећих листића са последњих парламентарних избора. Напросто, збир 1.727.144 пензионера и 1.730.844 „партијца“ чини скуп од 3.457.988 људи. Па да ли онда нема баш нимало истине у „легенди“ по којој данас о (судбини младих у) држави одлучују пензионери и чланови партија?

Свакако да у реалности ствари не стоје тако да сви пензионери и сви „партијци“ увек излазе на изборе, али такође је тачно, макар кад су пензионери у питању, да се ради о најревноснијим и најдисциплинованијим гласачима. Следствено, која год политичка партија придобије симпатије већине овог друштвеног слоја – урадила је више од „пола посла“ и вероватно ће у Србији добити и читаве изборе. Није стога чудо што за тренутно доминантну странку у Србији (СНС) понајвише гласају они у старосној групи од 60 до 69 година, као, уосталом, и они са завршеном двогодишњом, трогодишњом и четворогодишњом средњом школом, док су по занимањима радници, од нискоквалификованих до висококвалификованих. Гласачи ове странке су такође и традиционалисти, а скоро 50 одсто њих су и конформисти. Нешто мање од половине њих није религиозно, као што су и неодлучни у највећој мери када је реч о ауторитарности. (Извор: <http://www.blic.rs/vesti/politika/mozete-li-da-se-pronadjete-ovo-su-svi-tipovi-biraca-u-srbiji/rx5nbed>, pristupljeno 31. 1. 2017)

Покушај сумирања

Закључак наше анализе гласи да су у Србији „одливу мозга“ кумовале не само убрзане промене глобалне економије, пристрасност главних геополитичких фактора, шири демографски процеси у Европи, већ и неке унутрашње слабости, попут недостатка подстицаја за иновације и таленте, итд. У политичкој равни, демографско старење становништва довело је до тога да политичке партије у свом деловању све више рачунају на пензионере а не на млади и образовани кадар, осуђен на одлазак из земље или „партијско запошљавање“ уз релативно ниску плату. У најважнијим политичким темама истакнута места заузимају редовност исплате пензија и здравствена нега најстаријих. Заузврат, пензионери се лакше медијски придобијају и радије излазе на биралишта од свих осталих социјалних категорија. Постоје различита објашњења веће заинтересованости пензионера за политику у односу на младе, као и њихове уредности при гласању – од оних површних до продубљенијих и аргументованих. Тако се у јавности може наићи на став да су старији људи „по себи“ озбиљнији, зрелији, па су стога озбиљни и кад је реч о изборима. Неки пак сматрају да су пензионери најактивнији на гласању зато што се буквално досађују и „немају шта друго да раде у животу“, дакако, насупрот младима који су (наводно) увек „окупирани“ нечим „страшно важним“. Чини се да има основа за претпоставку да велики број пензионера сматра да би њихов изостанак са избора био израз неодговорности коју они себи не би могли да дозволе. Део разлога за претходно, макар

када је Србија у питању, највероватније се крије у осећању страха и ауторитарном менталитету који су данашњи пензионери развили још у некадашњем социјалистичком режиму, а који им је, уз то, усадио и идеју да је сам акт гласања – једна од дужности коју морају да испуне, а не слободан чин (избора). Њима насупрот стоје млади који на изборе гледају као на нешто „мање важно“, и што ће се можда реализовати уколико за то постоје одговарајући, између осталог, и метеоролошки услови (да не буде кише, снега, врућине и сл.).

У литератури и публицистици, дакако, присутна су и много критички настројенија виђења постојећег „пензионерског политичког понашања“ које од старијих људи чини одлучујући фактор у избору власти у Србији. Тако се, на пример, у чланку карактеристичног наслова *Србија – шалац старачкој бирачкој шела*, истиче да је још са наступањем вишестраначја у Србији структура бирачког тела нарушена у корист старијих бирача. Старији бирачи су уједно и најмање образовани, што је заправо основни проблем. Нешколованост старијих је оно што их нагони да буду веома активни, дисциплиновани гласачи (не и одговорни, јер обично бирају погрешне опције) за које чин гласања „није само право, већ и уживање, догађај, провод“. Аутор чланка сматра и да су стари људи веома ригидни, инертни, несклони иновацијама (посебно техничким), па стога бивају лоше информисани, некритични и подложни манипулацијама режимских медија. За политику је посебно важно то што стари „тешко мењају политичку партију или ширу опцију која је обично демагошко-популистичког типа са ауторитарним и харизматичним вођом на челу, за коју се вежу емоционално-некритички дугорочно или трајно без обзира на њене лоше резултате“. Још, стари су доминантно пореклом са села, па се интуитивно везују за оне партије које „зраче нечим руралним“, као што показују и тврдоглаву стрпљивост према власти, тј. поданички менталитет (Симић, извор: <http://www.gradjanin.rs/srbija-talac-starackog-birackog-tela/>, приступљено 31. 1. 2017).

Оваква и слична виђења пензионерских политичких преференција, наравно, не би смела да нас наведу на исхитрени закључак да пензионери представљају некакву патолошку „израслину“ на грбачи читавог друштва која одлучује о његовој судбини својим некомпетентним гласовима. Пре свега, пензионери нису криви што их има пуно, док запослених има премало (то се првенствено дешава стога јер Србија постаје друштво старих људи). Економско-финансијски посматрано, пензионери су најуредније платише комуналија, док су лекови и храна коју купују махом домаће производње. Зато највећи део новца који пензионери добију од државе бива враћен у привредне токове и углавном одлази домаћим фирмама, што доприноси економској стабилизацији српског

друштва у целини. Ипак, због неких својих политичких специфичности и ставова, пензионери свакако (макар и ненамеравано) иду наруку најкрупнијим негативним политичким последицама актуелног одлива мозга, због чега су овде и морали бити поменути. Разуме се, уз констатацију да највећу одговорност за одлив мозга из Србије, за бесперспективност и аполитичност читаве младе генерације, пре свега носе центри политичке и економске моћи (и то не само у земљи, већ и из развијеног Запада одакле стижу тек скромне инвестиције у српску привреду). То би требало да зна сваки добронамерни посматрач друштвених и политичких прилика у Србији, као и то да ће се, уколико се нешто убрзо не промени, Србија ускоро наћи у позицији нове колоније која ће бити у дужничком ропству. У тој и таквој колонији ће живети све мањи број све старијих људи, док ће, битно редуковани, број млађег становништва имати статус јефтине, полуробовске радне снаге. А с тим се ниједна генерација (ни млада ни она стара) не би смела тек тако помирити.

ЛИТЕРАТУРА

- Bobić, M. (2004). Domaćinstva Srbije na početku trećeg milenijuma – socio-demografska analiza. *Sociologija*, God. 46, Br. 4, 349–372.
- Бобић, М. (2007). *Демографија и социологија – веза или синџеза*. Београд: Службени гласник.
- Crittenden John (1963). Aging and Political Participation, *The Western Political Quarterly*, Vol. 16, No. 2, A Symposium: The 1962 Elections in the West (Jun), 323–331.
- Чичкарић, Л. (2007). Нова политичност младих – глобалне промене – локални животи. *Социолошки преглед*, vol. XXXXI, No. 2, 251–264.
- Glenn, N. and Grimes, M. (1968). Aging, Voting, and Political Interest. *American Sociological Review*, Vol. 33, No. 4 (Aug.), 563–575.
- Grečić, V. (2002). The Role of Migrant Professionals in the Process of Transition in Yugoslavia. *MP(3) Vol. LIV*, 253–271.
- GRUPA 484 (2010). *Odliv mozgova iz Srbije – problemi i moguća rešenja*. Београд.
- <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/srbijo-propadas-upozorenje-predsednika-sanu-prvi-smo-po-odlivu-mozgova-uskoro-cemo/t6wnkxc>, pristupljeno 11. 11. 2016.

- <http://www.belami.rs/penzioneri-kupuju-udzbenike-za-dake/>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- <http://www.blic.rs/vesti/politika/mozete-li-da-se-pronadjete-ovo-su-svi-tipovi-biraca-u-srbiji/rx5nbed>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- <http://www.dictionary.com/browse/grey-power>, pristupljeno 30. 1. 2017.
- <http://www.ekapija.com/website/sr/page/1076443/Odliv-mozgova-odneo-devet-milijardi-evra>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- <http://www.novimagazin.rs/ekonomija/koliko-je-radnika-a-koliko-penzionera-u-srbiji>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- <http://www.ibm.nadlanu.com/pocetna/info/srbija/Srbija-sve-starija-Prosele-godine-u-1500-naselja-nije-rodjeno-nijedno-dete.a-161082.291.html>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2206099/sve-starije-biracko-telo-u-srbiji.html>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- Mojić, D. (2016). Seobe mladih iz Srbije početkom trećeg milenijuma. U: *Seobe i razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd: Centar za ekonomska istraživanja, 280–288.
- Mojić, D., Petrović, I. (2013). Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracije, *Sociologija*, vol. LV, N°2, 229–244.
- Nikolić, G. (2016). 11 najvećih srpskih ekonomskih mitova. *Original magazin*, Br. 7 (april).
- Pavlov, T. (2009). *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484, Standard 2.
- Prokopijević, M. (2016). Glasanje nogama. U: *Seobe i razvoj*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, 161–167.
- Simić, Ž. (2016). *Srbija – talac starackog biračkog tela*, <http://www.gradjanin.rs/srbija-talac-starackog-birackog-tela/>, pristupljeno 31. 1. 2017.
- Stanković, D. (2011). Odliv mozgova kao gubitak i(li) dobitak za zemlju porekla, *FPN godišnjak*, br. 5, jun, III deo: Socijalna politika i socijalni rad, 515–526.
- Tilley, J. & Evans, G. (2014). Ageing and generational effects on vote choice: Combining cross-sectional and panel data to estimate APC effects, *Electoral Studies*, Volume 33, March, 19–27.
- Tilley, J. (2015). Hard Evidence Do We become More conservative with Age, *The Conversation*. October 4, Retrived January 31, 2017 from the World Wide Web <https://theconversation.com/hard-evidence-do-we-become-more-conservative-with-age-47910>.
- Twenge, J., Honeycutt, N., Prislin, R. & Sherman, R. (2016). More Polarized but More Independent: Political Party Identification and Ideological Self-Categorization Among U. S. Adults, College Students, and Late

- Adolescents, 1970–2015, *Personality and Social Psychology Bulletin*, October, vol. 42 No. 10, 1364–1383.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (1973). *Determinants and Consequences of Population Trends*, New York, United Nations, Population Studies, No. 50.
- Michael E. Porter, Schwab, K. (2008). *The Global Competitiveness Report 2008–2009*, World Economic Forum, Geneva, Switzerland.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
- Schwab, K. & Sala-i-Martin, X. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017–2018*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland.

Branislav D. Stevanovic

POLITICS AND REAL PROCESSES: THE MOST IMPORTANT POLITICAL CONSEQUENCES OF THE “BRAIN DRAIN” IN SERBIA

Summary

According to the findings of the World Economic Forum for the last several years, Serbia is one of the countries with the largest “brain drain” in the world. There are many structural reasons for this that includes: accelerated changes of the global world economy which Serbia poorly follows, biased operation of geopolitical factors, lack of incentives for innovation and talents, etc. In a country where the population is getting older, this list should also contain the (perhaps unintended, but certainly latent) actions of political parties which in their “electoral calculations” increasingly more count on pensioners but on young and educated people. Even when they tried to approach to the young people, the attitude of political parties towards youth was reductive and clientelistic, based on the slogan “Vote for us and we’ll hire you” - which led to the disastrous “party employment” (mostly in already overcrowded public enterprises) and thus further contributed positioning Serbia on the periphery of the global economic system.

Keywords: migration, brain drain, political preferences, pensioners, party employment, “gray power”

ТРЕНДОВИ НА ТРЖИШТУ РАДА У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ: ЛОШИ ПОСЛОВИ²

У сенци настојања да се повећа запосленост често остаје питање квалитета постојећих и новостворених радних места. Технолошке, економске и политичке промене довеле су последњих деценија до значајних промена у сфери рада и индустријских односа и подстакле разматрања поларизације послова на добре и лоше. Поставља се питање да ли присуствујемо расту удела добрих или лоших послова, као и то шта неки посао чини добрим, односно лошим. Значај проблема одлика и заступљености лоших послова произилази из значаја који рад има за појединца (економско благостање, квалитет живота, идентитет) као и за друштво (економски развој, друштвене неједнакости, сиромаштво).

У раду ће прво бити приказане теоријске перспективе у вези са променама квалитета посла, а затим ће бити приказано неколико покушаја изградње система индикатора квалитета посла и, у оквиру тога, покушаја дефинисања лоших послова. Након тога, на основу прегледа резултата истраживања, указаће се на заступљеност лоших послова међу различитим категоријама запослених. На крају рада разматрају се предвиђања о будућим трендовима кад је реч о квалитету посла.

Кључне речи: квалитет посла, добри послови, лоши послови, трендови на тржишту рада.

¹ gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

² Саопштење је припремљено у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

У сенци настојања да се повећа запосленост често остаје питање квалитета постојећих и новостворених послова: пажња стручне, политичке и шире јавности углавном се усмерава на питања „оскудности“ послова и „несташице рада“.³ Међутим, трендови на тржишту рада последњих неколико деценија подстакли су интересовање за проблем квалитета послова (*job quality*). У том смислу постављају се питања: да ли се ствара више добрих или лоших послова, да ли се постојећи послови побољшавају или погоршавају и, на крају, да ли је могуће утицати на стварање више добрих послова или побољшање постојећих. Дебата о квалитету послова која се развија последњих неколико деценија у науци као и политички циљеви који се постављају у сфери запослености довели су до стварања неколико појмовних и методолошких оквира који се примењују у истраживањима квалитета посла.

Значај проблема одлика и заступљености лоших послова произилази из значаја који рад има за појединца (економско благостање, квалитет живота, идентитет) као и за друштво (економски развој, друштвена кохезија, смањење сиромаштва).

У раду ће прво бити приказане теоријске перспективе у вези са променама квалитета посла, а затим ће бити приказано неколико покушаја изградње система индикатора квалитета посла и, у оквиру тога, покушаја дефинисања лоших послова. Након тога, на основу прегледа резултата истраживања, указаће се на заступљеност лоших послова међу различитим категоријама запослених. На крају рада разматрају се предвиђања о будућим трендовима кад је реч о квалитету посла.

Теоријске перспективе у вези са променама квалитета посла у савременом друштву

Проблему квалитета послова (добрих или лоших) различито се приступа у зависности од научних дисциплина: економисти дају приоритет плати и понекад вештинама, социолози вештинама, аутономији и, у новије време, сигурности посла и балансу између рада и живота, психолози задовољству послом, и посвећености послу, благостању и срећи,

³ Тако се, на пример, у публикацији МОР-а истиче да је кључно питање које се тиче односа рада, друштва и појединца: да ли ћемо или нећемо радити у будућности и како ће бити одлучивано ко ће радити, а ко неће (ILO, 2017, р. 5). Иако се у стратегијама и циљевима развоја УН, Г20 и ЕУ последњих година истиче побољшање квалитета послова, нагласак је на стварању нових радних места (Cazes, Hijzen & Saint-Martin, 2015, р. 6).

а политиколози и географи наглашавају међународну и међурегионалну дистрибуцију послова према квалитету (Carré, Findlay, Tilly & Warhurst, 2012, pp. 7–8). Комплексност проблема огледа се и у различитим терминима који се користе: квалитет рада, квалитет радног живота, квалитет посла, квалитет запослења. Ове разлике су некада термилошке природе, а некада је реч о различитим појавама: циљ истраживања може да буде да се истражи квалитет конкретног посла који појединац обавља или његов положај на тржишту рада.⁴ У том смислу је квалитет посла ужи појам од квалитета запослења.

Различити теоријски приступи користе се у дефинисању добрих и лоших послова и објашњењу трендова и чинилаца који утичу на квантитативне и квалитативне промене у сфери рада у савременом друштву. Калиберг [Kalleberg] подсећа да забринутост за квалитет посла није нова појава: велики део послова током 19. века били су слабо плаћени и нестабилни послови. И у време економског успона после Другог светског рата раст удела добро плаћених и сигурних послова праћен је постојањем значајног удела маргиналних послова којима су снижавани трошкови пословања (Kalleberg, 2011). Теоријска интересовања изражавала су овај дуализам – теорије о сегментираним тржишту рада и Брејверманова [Braverman] теза о деквалификацији на једној страни, и теорије о индустријском и постиндустријском друштву са друге стране. Међутим, од 1980-их година раст несигурности запослења и послова са ниским зарадама које воде ризику од сиромаштва подстакли су политичку забринутост и научно интересовање за промене у квалитету посла.

Гели [Gallie] класификује различите теоријске приступе у три групе: оптимистичка, песимистичка и институционалистичка перспектива (Gallie, 2017). Прву групу чине оне теорије (индустријализма, постиндустријализма, информационог друштва и економије знања) које полазе од претпоставке да раст конкуренције, примена знања и софистицирана технологија захтевају виши ниво вештина и већу аутономију запослених што доводи до раста запослености, побољшања квалитета послова и друштвене кохезије. На другој страни, песимистичке перспективе (различите варијанте неомарксистичке теорије, анализа радног процеса, флексибилности, поларизације вештина и слично) полазе од претпоставке да нове технологије доводе до поларизације послова према вештинама (експанзије послова и са високим и са ниским нивоом вештина, док ишчезавају послови средњег нивоа) и раста надгледања

⁴ На пример, сигурност посла се посматра у односу на ризик да појединац остане без конкретног посла који обавља. Сигурност запослења обухвата и вероватноћу да појединац брзо нађе други посао.

запослених што омогућава смањење њихове аутономије и интензификацију рада, а глобализација повећањем конкуренције и неизвесности на тржишту води расту флексибилности и несигурности запослења. Оба приступа су универзалистичка у смислу да истичу сличности у развоју капиталистичких друштава које су детерминисане технологијом и динамиком тржишта рада. Трећи приступ полази од тога да је деловање наведених чинилаца посредовано институцијама укорењеним у културу које су резултат историјског развоја конкретног друштва и да због тога, уместо конвергенције, остају разлике међу друштвима у погледу одлика рада и структуре тржишта рада. Теорије о варијететима капитализма тако показују да је у либералним тржишним привредама више заступљена поларизована структура према вештинама, нижи ниво партиципације запослених и већа несигурност него што је то случај у координисаним тржишним привредама. Нешто другачију типологију, полазећи од односа моћи између синдиката и послодаваца, развија Гели разликујући три режима запослености који утичу на квалитет посла: квалитет посла ће бити виши у инклузивним режимима (где синдикати значајно утичу на политику) него у дуалистичким режимима (где синдикати штите само „језгро“ запослених) и либералним тржишним режимима где је регулација уопште врло слаба (Gallie, 2017, pp. 228–229).

Слично гледиште заступа и Кастелс [Castells]: иако постоји заједнички тренд промене у структури занимања, постоји такође и историјска промена образаца запослености у складу са специфичним институцијама, културом и политичком средином (2000, p. 233). Поларизација радне снаге донекле постоји, али она не представља раздвајање у структури занимања, већ различитих положаја сличних занимања међу секторима и предузећима. Зато су особине сектора, територија, специфичног предузећа и пола/нације/старосног доба значајнији извор поларизације од саме разлике међу занимањима. Темелни преображај рада се не може обухватити застарелим расправама о „крају рада“ или „деквалификацији“ радне снаге. По његовом схватању, преовлађујући модел рада у информационој економији јесте *средњиња радна снага* (информатички менаџери и „симболички аналитичари“) и *расположива радна снага* која се може аутоматизовати и/или запослити, отпустити, пребацити у иностранство, зависно од потражње и трошкова рада. Поред тога, послови могу да се пребацују на друга предузећа, односно подуговарају као облик спољне радне снаге (Castells, 2000, p. 250, 301).

Док ови приступи полазе од промена у економији и политици тржишта рада, Рицер [Ritzer] полази од Веберове [Weber] анализе рационализације и његовог упозорења на опасности од „гвозденог кавеза рационалности“. Рицер показује крајње консеквенце ширења рационали-

зације у савременом друштву кроз свој појам мекдоналдизације. Иначе, израз Мек послови (*Mc Jobs*) је једно време био најчешће коришћен назив за лоше послове у области услуга. Док је за Вебера бирократија била парадигма рационализације, за Рицера је фаст-фуд ресторан парадигма мекдоналдизације (Ritzer, 1999, str. 36). Мекдоналдизација захвата различите сфере живота (производњу, рад, образовање, здравство и слично), а њене основне димензије су ефикасност, исплативост, предвидивост и контрола, као и ирационалност рационалности која се може посматрати и као последица и као димензија мекдоналдизације. У области рада мекдоналдизација је наставак примене принципа тејлоризма. Техничка подела рада је доведена до најједноставнијих операција које се изводе на прописан начин. Радници се обучавају за такав начин рада који је интензиван и ефикасан, а организацијска правила и прописи додатно појачавају њихову ефикасност. „Од радника се очекује да раде много, врло брзо и за мало новца“ (Ritzer, 1999, str. 26). Наглашава се квантитет у односу на квалитет рада. Запослени се понашају предвидиво, следећи правила која се односе на начин рада и начин комуникације са потрошачима што води рутинизацији и стандардизацији. Контрола над запосленима остварује се применом технологије, начином организације и непосредним надгледањем. Претња замене људског рада технологијом такође појачава контролу над запосленима. Ирационалност оваквог система огледа се у томе што искоришћава само мали део способности својих запослених, не дозвољава размишљање и креативност и ствара дехуманизовано радно окружење што води незадовољству запослених и високој флукутацији радне снаге. Има негативан утицај на међуљудске односе, како међу запосленима, тако и у односу запосленог и потрошача.

Ходсон и Саливан [Hodson & Sullivan] користе термин маргинални послови (*marginal jobs*) за послове који се не сматрају пожељним зато што су досадни, слабо плаћени, повремени, недостају им могућности за напредовање у каријери и аутономија (2008, pp. 326–330). У дефинисању маргиналних послова полазе од тога да ови послови значајно одступају од норми запослености у друштву у коме постоје као што су: послови треба да буду легални, институционално регулисани, релативно стабилни и да пружају адекватну зараду са довољним бројем радних сати недељно који омогућавају средства за живот. На основу присуства једне или више димензија, у маргиналне послове спадају нелегални послови (црна економија), нерегулисани послови (сива економија), несигурни и повремени послови, прикривена незапосленост (недобровољни послови са непуним радним временом). Послови могу да буду маргинални због свог садржаја (непријатни радни задаци – чишћење и нега у услугама, прљави, репетитивни и досадни послови у индустрији,

најчешће нискоквалификовани и слабо плаћени), организације (мала небюрократизована предузећа) и мале моћи преговарања. Обухватају послове у пољопривреди, маргиналне послове у услугама и приватним домаћинствима. Поред тога, исти послови могу бити маргинални код неких послодаваца, а код других не, што зависи од гране делатности, предузећа и уговора о раду као што нпр. објашњавају теорије о сегментираним тржишту рада (Hodson & Sullivan, 2008, pp. 330–339).

Методолошки оквири истраживања квалитета посла

Да би се одговорило на питања о одликама и заступљености лоших послова потребно је претходно дефинисати квалитет посла, добре и лоше послове и изградити инструменте за њихово мерење. Квалитет посла је мултидимензионални појам; не постоји сагласност о томе које димензије треба да обухвати и како га мерити. Две традиције се могу издвојити у истраживању квалитета посла: субјективна и објективна (Eurofound, 2012, p. 10). Прва се односи на субјективну процену тога које су карактеристике посла релевантне за добробит појединца; она зависи од карактеристика посла, али је субјективна у смислу да сваки радник има своје преференције у погледу различитих одлика посла. Пример су истраживања задовољства радом. Објективна традиција полази од тога које су потребе човека и у којој мери одређени посао задовољава те потребе. Она се усмерава на карактеристике посла избегавајући очекивања, осећања, вредности и ставове запосленог. Пример је МОР-ов појам достојанственог рада. Оба приступа имају своје предности и недостатке (Handel, 2005, pp. 72–73). Субјективни приступ је важан јер нам омогућава да сазнамо како запослени доживљавају своју радну ситуацију. Иако је задовољство послом условљено и индивидуалним чиниоцима, у сваком друштву постоји „одређено основно схватање о томе шта је пожељно“ и можемо очекивати да ће људи препознати у којој мери је то остварено (Wotson, 2008, p. 233). Ограничења субјективног приступа огледају се у вероватноћи да испитаници дају друштвено пожељне одговоре као и у утицају вредности, очекивања и личних особина појединаца на њихове оцене. С обзиром на то да су испитаници једини извор информација за неке димензије посла за које је тешко наћи објективне показатеље (нпр. разноврсност радних задатака), разликовање између субјективног доживљаја и објективних особина посла је отежано.

Различите стратегије се примењују за идентификовање лоших послова. Један приступ јесте да се на основу одређене теоријске концептуализације интерпретирају подаци добијени истраживањима квалитета посла тако да се у лоше послове сврставају они који задовољавају по-

стављене теоријске критеријуме. Други приступ јесте да се послови рангирају на основу добијених података о квалитету, а затим одреди неки праг вредности добијених индекса па се послови испод тог прага одређују као лоши послови. У раду ће бити приказано неколико методолошких оквира изграђених за мерење квалитета посла који се примењују у међународним истраживањима и чијим коришћењем се развијају различити приступи за идентификовање и анализу добрих и лоших послова.⁵

МОР је 1999. године увео појам „достојанствен рад“ (*decent work*), дефинисан као „могућности за жене и мушкарце да обављају достојанствен и продуктиван рад у условима слободе, једнакости, сигурности и људског достојанства“ (према Anker, Chernyshev, Egger, Mehran & Ritter, 2002, р. 3). Четири „стуба“ достојанственог рада су: запосленост и услови рада, социјална заштита, социјални дијалог и право на рад. У односу на њих дефинисано је 11 група индикатора достојанственог рада: запосленост, адекватне зараде и продуктивни рад, достојанствено радно време, стабилност и сигурност запослења, баланс радног и породичног живота, праведан третман на радном месту, безбедно радно окружење, социјална заштита, социјални дијалог и односи на радном месту, рад који треба заштити (нпр. дечји и присилни рад) и друштвени и економски контекст достојанственог рада (Anker et al., 2002, р. 7; ILO, 2008, р. 40). Првих десет група показатеља представљају суштинске елементе достојанственог рада, док једанаести не мери достојанствен рад по себи већ информише о друштвеним и економским условима у којима се одвија рад.

У изградњи методолошког оквира пошло се од претпоставке да „(с)-вака особа која ради или тражи посао, без обзира на земљу, занимање или ниво квалификација, има неку представу о достојанственом раду за који се залаже“, па су индикатори грађени полазећи од начина на који људи виде свој посао (Anker et al., 2002, р. 1, 7). Такође се пошло од претпоставке да су појам и основни елементи достојанственог рада универзални, а да се релативни значај појединих аспеката мења у зависности од земље. Најзад, избор индикатора одређен је њиховом доступношћу, при чему се посебно имају у виду могућности редовног прикупљања статистичких података у земљама у развоју. Користе се две врсте индикатора:

⁵ Потребе овог рада надилази приказ покушаја да се изради јединствени индекс квалитета посла због тога што их има већи број, релативно су нови и подложни даљим променама. Могу бити различити по обиму (национални или међународни) и по свом пореклу (из политичких или академских установа). Детаљан приказ више од двадесет различитих покушаја изградње индекса квалитета посла и система индикатора, њиховим сличностима и разликама, предностима и недостацима, као и покушај самих аутора да изграде Европски индекс квалитета посла, видети у: Muñoz de Bustillo et al., 2011.

квантитативни, статистички индикатори из националних статистичких извора и квалитативни индикатори који се односе на законски оквир и изводе се из анализе законских текстова.⁶ Статистички индикатори су подељени на главне, додатне и будуће, а државама се препоручује да направе избор од предложених индикатора и да додају потребне национално специфичне индикаторе (ILO, 2013, p. 12). Појам достојанственог рада односи се на све запослене (код послодаваца, samozапослене, запослене у сивој економији), а кад год је то потребно индикаторе треба посматрати у родној перспективи. Пошто је достојанствен рад посебно важан за најсиромашније и најрањивије, често је потребно да се мери њихова ситуација, а не просек за неко друштво. Индикатори би требало да се анализирају на холистички начин, изражавајући на тај начин свеобухватну природу достојанственог рада (Anker et al., 2002, p. 3; ILO, 2013, p. 13). Концепт достојанственог рада омогућава поређење земаља и праћење трендова.

У Европској унији се примењује неколико концепата и методолошких оквира за истраживање квалитета посла.⁷ Они су у тесној вези са циљевима економске и социјалне развојне политике ЕУ која у средиште ставља стварање више и бољих послова као главно средство у борби против друштвене искључености. У раду ћемо кратко приказати два најзначајнија приступа: индикаторе квалитета рада које користи Европска комисија (ЕК) и индикаторе квалитета посла и запослености који се користе у Европском истраживању услова рада⁸, као и синтетички покушај УНЕЦЕ [UNECE]⁹ да сачини јединствен систем индикатора.

Одређујући квалитет посла као релативни појам који подразумева однос посла и запосленог, методологија ЕК се заснива на објективним карактеристикама посла и запосленог појединца, као и на субјективној евалуацији „подударача“ између радника и посла (ЕС, 2001, p. 65). На основу три главне димензије квалитета посла (зараде по сату, сигурности посла и приступа обуци и развоју каријере), послови су сврстани у четири категорије: бесперспективни послови (*dead-end jobs*), ниско плаћени/продуктивни послови (*low pay/productivity jobs*), послови умереног

⁶ Листа индикатора је обимна: 48 статистичких индикатора за десет основних димензија достојанственог рада, 12 статистичких индикатора за друштвени и економски контекст и 21 индикатор за законски оквир и његову примену (ILO, 2013, pp. IV–VI).

⁷ Користан табеларни преглед различитих приступа заступљених у ЕУ може се наћи у: Cazes et al., 2015.

⁸ Eurofound: *European Working Conditions Survey*.

⁹ United Nations Commission for Europe.

квалитета (*jobs of reasonable quality*) и, најзад, добри послови (*jobs of good quality*). Бесперспективни послови су послови са сталним или привременим уговором или без уговора, без управљачких функција и без икакве обуке на радном месту. Могу бити слабо или пристојно плаћени. Другу групу чине послови који су плаћени мање од 75% од медијане зараде по сату специфичне за одређену земљу, али обезбеђују или сигурност посла или обуку и могућности за напредовање. Трећу групу чине послови који су пристојно плаћени и испуњавају један од преостала два критеријума. Најзад, добри послови су они који испуњавају оба ова критеријума уз пристојну плату/продуктивност. На нивоу ЕУ, 1/4 послова спада у лоше послове, од чега 1/3 чине бесперспективни послови, а 2/3 ниско плаћени/продуктивни послови (ЕС, 2001, р. 74).

У односу на приказане приступе, концептуализација квалитета посла примењена у Европском истраживању радних услова (Eurofound, 2012) има две специфичности: прво, ограничава се само на микрониво, на посао (искључујући контекстуалне чиниоце као што је стање на тржишту рада и друге макроекономске показатеље) и друго, само на објективне карактеристике посла (искључујући вредности, преференције, субјективно благостање или ставове запослених). Изграђена су четири индекса који не могу да се сведу на један због слабих међусобних веза које не показују тренд јачања нити се крећу у сличним смеровима. Ови индекси су: зараде (висина и праведност зараде), перспектива (сигурност посла, врста уговора о раду, напредовање у каријери), интринзични квалитет посла (вештине које захтева посао и аутономија; повољно друштвено окружење – друштвена подршка и одсуство злостављања; повољно физичко окружење; интензитет рада – темпо рада, притисак на раду и конфликтни емоционални/вредносни захтеви), квалитет радног времена (дужина, распоред, аутономија и краткорочна флексибилност у располагању временом) (Eurofound, 2012, рр. 20–25). Карактеристика овог приступа јесте покушај да се измери „тежина“ различитих димензија, односно различит значај појединих особина посла за квалитет посла. На основу спроведених емпиријских истраживања послови су класификовани у четири групе (Eurofound, 2012, р. 49). Високо плаћени добри послови (*high-paid good jobs*) су послови са највишим зарадама, најбољом перспективом и интринзичним квалитетом посла, и нешто мањом вредношћу индекса квалитета радног времена. Уравнотежени добри послови (*well-balanced good jobs*) имају другу најбољу вредност у погледу интринзичних одлика и перспективе, најбољи индекс радног времена и нешто ниже зараде од треће групе послова. Лоше уравнотежени послови (*poorly balanced jobs*) имају трећу вредност у погледу интринзичних одлика и перспективе, најлошије радно време и нешто боље зараде од претходне

групе. Послови лошег квалитета (*low quality jobs*) имају најгоре показатеље кад је реч о свим димензијама, осим радног времена. То су послови у којима су радници највише изложени различитим ризицима (највише здравствених проблема, лош баланс рада и живота, најниже субјективно оцењено благостање и смисленост рада). Истраживање спроведено у 27 држава ЕУ и седам других европских земаља показало је да послови лошег квалитета чине 20,2% од укупног броја послова.

Сваки од наведена три приступа у истраживању квалитета посла (у исто време различита, али и слична), изграђен је у односу на одређене политичке циљеве у области тржишта рада. Зато су развијена два покушаја да се изгради свеобухватни систем индикатора који не би био прилагођен праћењу остваривања одређених политичких циљева.

Методолошки оквир који је развио УНЕЦЕ не полази од посла већ од запосленог појединца. Његов поглед на запослење може да се разликује од схватања послодавца или друштва у целини, као што и различити појединци могу различито да доживљавају различите димензије запослења. Предмет истраживања је квалитет запослења (*employment quality*). Полази се од дефиниције посла као скупа задатака и дужности које обавља једна особа за једну економску јединицу, и запослења као рада који се обавља у замену за плату или профит; појединци могу да обављају један или више послова па би истраживања требало (идеално) да узму у обзир све послове које појединац обавља (UNECE, 2015, р. 11). Квалитет запослења може се дефинисати као свеукупност аспеката запослења који могу да утичу на благостање запослених особа. У овом приступу димензије нису хијерархијски поређане нити је нека димензија важнија од других, оне су међузависне, али у одређеној мери и независне једна од друге. Иако се полази од гледишта запосленог појединца, квалитет запослења је детерминисан чиниоцима на макро (нпр. законска регулатива), мезо (нпр. радно време и колективни уговори у оквиру сектора и предузећа) и микро нивоу (нпр. аутономија и односи са колегама као карактеристика посла) (UNECE, 2015, р. 14). Квалитет запослења има и субјективну димензију – појединци различито доживљавају одређене одлике посла (нпр. непуно радно време за неког може да значи смањење прихода, а за неког могућност усклађивања рада и живота), а овај доживљај може да се мења током радног живота. Методолошки оквир обухвата две врсте података – „субјективне“ и „објективне“: док објективни описују актуелне услове који обликују квалитет запослења (нпр. колико сати се ради), субјективни се усмеравају на то како радници доживљавају одређене аспекте квалитета запослења. Услови тржишта рада, институционални и правни контекст нису укључени у систем индикатора, али се на њих упућује као на контекстуалне информације које

треба имати у виду приликом интерпретације квалитета запослења. Полазећи од ових претпоставки, дефинисано је седам димензија (безбедност и етика запослења, зарада и други приходи од запослења, радно време и равнотежа рад–живот, сигурност запослења и социјална заштита, социјални дијалог, развој вештина и обука, односи везани за запослење и радна мотивација) и 12 поддимензија за мерење квалитета запослења (UNECE, 2015, p. 21).

ОЕЦД [OECD] у својој концептуализацији квалитета послова полази од благостања запослених што помаже да се идентификују они аспекти запослености који су најважнији за запослене и који могу да се користе као основ за конзистентно мерење квалитета посла у различитим земљама, социоекономским групама и током времена (Cazes et al., 2015, p. 7). Карактеристике овог приступа су: концентрација на исходе, а не узроке квалитета послова, усмереност на индивидуалног радника (сви индикатори су дефинисани на нивоу појединца, користећи податке на микронивоу, а не просека на нивоу друштва) и преферирање објективних показатеља.¹⁰ Три комплементарне димензије квалитета посла су: зараде, сигурност на тржишту рада и радно окружење. Ове димензије су операционализоване у неколико индикатора: зараде – просечна зарада и неједнакост зарада; сигурност на тржишту рада – ризик од незапослености, ефективна накнада у случају незапослености, вероватноћа „пада“ у екстремно ниске зараде, вероватноћа изласка из екстремно ниске зараде; радно окружење – захтеви на радном месту (временски притисак на радном месту, фактори ризика по физичко здравље) и ресурси на радном месту (аутономија и могућности усавршавања, односи на радном месту) и додатни индикатор – врло дуго радно време (Cazes et al., 2015, pp. 13–14, 26).

Неки проблеми мерења квалитета послова и идентификовања лоших послова

Квалитет запослења је комплексан појам – његова дефиниција и димензије зависе од тога да ли се посматра из перспективе запосленог, корпорација или друштва. Ове перспективе могу, али не морају да буду усклађене и могу да се мењају током времена (нпр. рад са непуним радним временом може различито да се оцењује у зависности од тога да

¹⁰ Иако је у неким случајевима нужно користити податке који су резултат самопроцене радника (нпр. односе на радном месту), избегавају се потпуно субјективне оцене задовољства послом зато што оне зависе од индивидуалних преференци, ставова и вредности (Cazes et al., 2015, p. 14).

ли је реч о периоду економског раста или кризе) (UNECE, 2015, р. 13, 14). Покушаји изградње међународно применљивих концепата и система индикатора суочавају се са низом проблема: велики број показатеља, различита природа показатеља (субјективни и објективни), мешање узрока и последица квалитета посла (нпр. карактер индустријских односа и зараде), запостављање неких аспеката квалитета посла, запостављање међуделовања различитих чинилаца, доступност података и њихова упоредивост, редовност прикупљања података и географска покривеност (Cazes et al., 2015, р. 12). Утврђивање удела послова различитог квалитета могуће је само на микронивоу података за сваки појединачни посао или проценом на основу узорка (Anker et al., 2002, р. 6), а ограничавајући чинилац је и постојање расположивих статистичких података (Antón, Fernández-Macías, & Muñoz de Bustillo, 2012, р. 26).

Поред тога, може се указати на још неколико проблема који произилазе из недовољне изграђености социолошке теорије о квалитету посла као и из несавршености мерења. Прво питање се односи на то да ли различите димензије квалитета посла позитивно корелирају тако да би се могло говорити о свеукупно добрим или лошим пословима (Kalleberg, 2011, pp. 10–11). Неке теорије дају позитиван одговор на ово питање: нпр. теорија о дуалном тржишту рада дефинише скуп карактеристика послова на примарном и скуп карактеристика послова на секундарном тржишту рада. Такође, ако се претпостави да и економске и неекономске награде зависе од нивоа стручности запослених, оне ће бити међусобно усклађене. На другој страни су теорије (нпр. неокласична економија) које истичу да послодавци могу да користе једну врсту награда да компензују ниске вредности других награда; запослени такође могу да пристају на нпр. несигурност запослења у замену за високе зараде; запослени са ниским зарадама могу да имају сигурније послове ако раде у унионизованим секторима. Поред тога, промене у организацији рада довеле су до ширења неких особина на све послове па тако несигурност посла или интензификација рада захвата запослене независно од висине зарада. Због тога је могуће да неки послови имају високе вредности на неким, а ниске вредности квалитета на другим димензијама (нпр. високу зараду и права, али дуго радно време) (Anker et al., 2002, р. 6). Решење које се често примењује јесте да се одустаје од јединственог индекса квалитета посла, већ се, као што је показано, користи више индекса од којих сваки изражава вредности неке димензије квалитета посла.

Други проблем јесте значај појединих димензија за благостање запослених. У неким истраживачким нацртима подједнак значај се придаје различитим димензијама, док у другим постоји настојање да се процени релативни значај („тежина“) различитих димензија квалитета посла. Не

постоји сагласност о томе које димензије посла су значајније (висина зараде, сигурност посла, разноврсност радних задатака и слично) нити који критеријум би требало применити у процењивању значајности. Одговор на питање шта је добар посао може да се разликује у зависности од „времена, места, културе и класе“ (Tilly & Tilly, према Watson, 2008, р. 233), стања на тржишту рада (нпр. стопе незапослености), као и од индивидуалних карактеристика запослених (старосног доба, породичне ситуације, нивоа образовања и слично).

Идентификовање лоших послова поставља питање стандарда: у односу на шта су ови послови лоши. Поред питања који од постојећих интерпретативних оквира узети за стандард, проблем је: који ниво одступања и у колико димензија квалитета посла чини неки посао лошим. Поред тога, стандарди се често постављају ниско и садрже релативне елементе (нпр. оно што је препуштено националном законодавству). Најзад, ако се квалитет послова уопште везује за благостање људи, онда он садржи субјективну димензију и зависи не само од карактеристика појединца и његових преференција, већ и од референтног оквира: појединац не пореди свој посао са стандардима међународних организација већ са другим могућностима на тржишту рада, запосленима у другим компанијама, у другим земљама и слично (Carrée et al., 2012, р. 8; Álvarez Galván, 2012).

Упркос појачаним настојањима истраживача и међународних организација последњих деценија, ниједан од индекса квалитета посла није прихваћен као стандардна мера квалитета посла. Не постоји чак ни сагласност да ли је потребно изградити јединствен индекс: истиче се да би такав индекс могли различито да интерпретирају различити корисници (Eurofound, 2012, р. 15). Насупрот томе, јединствени индекс омогућава прегледност и једноставност коришћења, а постојећи индекси (нпр. HDI) показују да је могуће изградити јединствене показатеље за комплексне појаве. Један такав покушај развили су Муњос де Бустило и сарадници, који су конструисали индекс квалитета посла¹¹ који укључује пет димензија: зараду, интринзичне карактеристике посла, услове запослења, здравље и безбедност, и баланс рада и живота. Користећи податке Европског истраживања услова рада из 2005. године, они су предложили три начина идентификовања лоших послова: прво, псеудоапсолутни приступ по коме су лоши послови они за које је вредност индекса мања од 60% од медијане квалитета посла за ЕУ; друго, релативна мера која

¹¹ Индекс се рачуна на индивидуалном нивоу, обухвата информације које се односе на посао, а не на запосленог и не обухвата контекстуалне информације. Укључује пет димензија које одговарају главним традицијама истраживања квалитета посла (опш. о конструкцији индекса, у: Muñoz de Bustillo et al., 2011, pp. 150–202).

се односи на послове који имају вредност индекса квалитета посла мању од 60% медијане квалитета посла на националном нивоу; трећи приступ полази од самог посла (одређеног као комбинација занимања и сектора) и рангира све послове према индексу квалитета посла, а 20% најниже ранжираних послова идентификује као лоше послове. Док прва два приступа мере колико људи обавља послове који се могу дефинисати као лоши, трећи приступ омогућава да се идентификује колико лоших послова има у свакој структури запослености. Разлике које се јављају применом прва два уобичајена приступа и трећег приступа показују да разлика у броју лоших послова између земаља није резултат само разлика у условима рада у истом типу занимања већ већим делом чињенице да су производне структуре најсиромашнијих европских земаља такве да садрже већи удео послова који су свуда лоши послови (Antón et. al., 2012, p. 32, 38–39).

Детерминанте и социоекономска дистрибуција лоших послова

Промене на тржишту рада које настају крајем 20. века резултат су утицаја више чинилаца чије је деловање испреплитано и посредовано и не могу се свести само на смене економских циклуса. Три међусобно повезана тренда довела су до погоршања квалитета послова: конкурентске стратегије компанија усмерене на смањење трошкова рада, неолиберална политика дерегулације тржишта рада и снижавања заштите запослених, и раст конкуренције међу радницима у погледу зарада као резултат могућности селења производње у друге земље (Carrée et al., 2012, pp. 9–10). Калиберг наводи две групе чинилаца: институционалне, политичке, правне, економске и друштвене чиниоце (међу којима је и раст индивидуализма који је умањио осећај заједништва) и промене у структури радне снаге које су утицале на добитке од посла и начин на који запослени вреднују ове добитке. Тако је раст броја породица са двоје запослених утицао на значај флексибилности радног времена, раст нивоа образовања на придавање значаја „изазовним“ пословима, а прилив миграната је попуњавао ниско плаћена радна места (Kalleberg, 2011, p. 179).

Колико су распрострањени лоши послови? Као што је већ наведено, истраживања показују да у ЕУ сваки пети посао спада у лоше послове. Користећи само један индикатор (висину зараде), Остерман [Osterman] показује да је у САД 2010. године сваки четврти одрасли запослени (25–64 године) имао лош посао (дефинисан као посао са зарадом нижом од 2/3 медијане зараде) (2012, p. 46).

Које категорије запослених су највише изложене ризику обављања лоших послова? Резултати истраживања показују сагласност у погледу неких социоекономских карактеристика, али и диференциранију слику кад је реч о неким категоријама запослених. Подаци за ЕУ показују да, посматрано по секторима, највише нестручних радника има у пољопривреди, хотелима и ресторанима, другим услугама, производњи хране и метала и грађевинарству. Кад је реч о занимањима, највише лоших послова обављају нестручни радници у пољопривреди, нискоквалификовани радници у услугама, мануелни радници у грађевинарству и индустрији хране и метала, радници у основним занимањима (ЕС, 2001, р. 78; Antón et al., 2012, pp. 35–38). Квалитет посла је нижи у предузећима са мањим бројем запослених; кад је реч о власничкој структури, најнижи је у приватном сектору. Најзад, велики јаз постоји између формално и неформално запослених јер се ови последњи суочавају са нижим зарадама (укључујући и екстремно ниско плаћене послове) и дугим радним временом (Cazes et al., 2015, р. 34).

Сва истраживања показују да су нестручни радници у најнеповољнијем положају; код њих се акумулирају негативни показатељи у смислу стопе запослености и различитих димензија квалитета посла (Cazes et al., 2015, р. 34). Истраживање услова рада показује позитивну корелацију квалитета посла са образовним нивоом запослених, чак и кад је реч о радном времену (Eurofound, 2012, pp. 84–85). Млади чешће обављају лоше, бесперспективне послове. Иако се често наводи да су жене више изложене ризику обављања лоших послова (ЕС, 2001, р. 78), истраживања показују да постоје значајне разлике у погледу различитих димензија квалитета посла. Истраживање ОЕЦД-а из 2010. године показује да, у односу на мушкарце, оне обављају послове који су мање плаћени, имају нижу стопу запослености и чешће обављају врло ниско плаћене послове али, са друге стране, чешће раде у врло квалитетном радном окружењу и мање су изложене ризику од незапослености (Cazes et al., 2015, р. 34). Европско истраживање радних услова показује да је учешће мушкараца и жена који обављају лоше послове готово изједначено, са нешто већим уделом мушкараца (20,4%) у односу на жене (20,1%). Истраживање такође показује да је у неким земљама ЕУ квалитет посла виши у просеку за мушкарце (Чешка, Немачка, Италија, Португалија, Словачка и Шпанија), а у неким за жене (Македонија, Литванија, Малта). Посматрано према основним индексима квалитета посла, највећи јаз се испољава у погледу зарада (жене имају за скоро $\frac{1}{4}$ ниже зараде од мушкараца), док у погледу квалитета радног времена и, у мањој мери, интринзичног квалитета посла, жене имају нешто више вредности индекса. Кад је реч о

перспективи, занимљиво је да су мушкарци и жене готово изједначени¹² (Eurofound, 2012, p. 51, 34).

Будућност лоших послова

Какви су трендови кад је реч о лошим пословима? Неколико је могућих сценарија (Carrée et al., 2012, p. 3–7). Први сценарио подразумева да послови постају бољи: лоши послови нестају јер људе замењује технологија, а комплексна технологија, развој сектора услуга и производња производа високе додате вредности стварају високообразовану, добро плаћену радну снагу (нпр. Флоридина [Florida] креативна класа). Други сценарио предвиђа да послови постају лошији. Рад се деградира кроз деквалификацију која је резултат настојања послодаваца да буду конкурентни и начина на који користе технологију (нпр. Брејверманова теорија). Трећи сценарио односи се на поларизацију квалитета послова: раст броја послова на врху и дну хијерархије занимања уз истовремено опадање броја послова „средњег“ квалитета (они нестају, прелазе у добре или лоше послове или бивају пресељени у земље у развоју). Ови процеси су структурално међузависни (нпр. запослени који обављају добре послове немају довољно времена што ствара велики број рутинских радника у услугама за обављање послова који се из куће селе на тржиште). Док су се ови сценарији односили на квантитет (релативни број послова одређеног квалитета), наредни се односе на квалитет послова: поларизација послова ће се повећати било зато што добри послови постају бољи (нпр. раст зарада), било зато што долази до даљег опадања квалитета лоших послова (нпр. опадање зарада). И најзад, последња два сценарија односе се на смањење јаза између добрих и лоших послова: добри послови се погоршавају (нпр. опадање аутономије рада стручњака) или се лоши послови побољшавају.

Међутим, могу ли се лоши послови побољшати? Одговор би био негативан ако се има у виду само деловање тржишног притиска на послодавце. Остерман указује на три мита који отежавају деловање у правцу побољшања квалитета послова: проблеми ће нестати са побољшањем стања привреде и високим стопама узлазне мобилности у оквиру уобичајеног функционисања тржишта рада; политике усмерене на по-

¹² Овај налаз може да послужи као пример значаја познавања начина на који су конструисани индекси и подиндекси квалитета посла. Он је резултат композиције индекса која укључује особине посла које не корелирају у односу на род запослених: мушкарци имају веће могућности за напредовање у каријери, али су послови које они обављају несигурнији и са неповољнијим уговорима о раду него што је то случај са женама.

бољшање квалитета посла неповољно делују на економске перформансе привреде и ометају ефикасно деловање тржишта рада, и трећи, кључ за решавање проблема јесте побољшање вештина нископлаћених радника (Osterman, 2012, pp. 47–48).

Побољшање образовања и подизање нивоа вештина запослених сматра се универзалним леком за проблем лоших послова, међутим, као што Остерман истиче, лоши послови су резултат пословних одлука послодаваца; чак и ако би сви запослени имали факултетско образовање, не значи да би они нестали. Једна од важних тема за политике тржишта рада јесте и теза о тзв. размени квалитета и квантитета (*quantity–quality trade off*). Неокласична економска теорија постулира да свако повећање стандарда рада води расту трошкова пословања, а тиме и паду запослености или бар преласку у неформалну запосленост. Истраживања и статистичка евиденција показују да то није случај и да примери земаља као што су Финска, Холандија, Норвешка и Шведска показују да је могуће истовремено остваривати високе стопе запослености и висок удео добрих послова (Cazes et al., 2015, p. 28; Carrée et al., 2012, p. 14).

Најзад, историјско искуство учи да су и садашњи добри послови резултат дугогодишњег испреплитаног деловања интервенције државе, синдикалног организовања и развоја научних и практичних сазнања у сфери хуманизовања рада. Упркос неповољним условима (слабљење улоге синдиката, притисак глобалне конкуренције на националне политике), држава располаже правним и финансијским средствима, а радне организације различитим праксама у погледу организације рада, да утичу на побољшање квалитета послова. Развијени методолошки оквири, међународна емпиријска истраживања и базе статистичких података пружају могућности анализе стања и трендова у академске и практичне сврхе.

ЛИТЕРАТУРА

- Álvarez Galván, J. L. (2012). Good or Bad Jobs? Contrasting Workers' Expectations and Jobs in Mexican Call Centres. In C. Warhurst, F. Carré, P. Findlay & C. Tilly (Eds.), *Are Bad Jobs Inevitable* (160–175). London: Palgrave.
- Anker, R., Chernyshev, I., Egger, P., Mehran, F. & Ritter, J. (2002). *Measuring Decent Work with Statistical Indicators*, Working Paper No. 2. Geneva: ILO.

- Antón, J. I., Fernández-Macías, E. & Muñoz de Bustillo, R. (2012). Identifying Bad Jobs across Europe. In C. Warhurst, F. Carré, P. Findlay & C. Tilly (Eds.), *Are Bad Jobs Inevitable* (25–44). London: Palgrave.
- Muñoz de Bustillo, R., Fernández-Macías, E., Antón, J. I. & Esteve, F. (2011). *Measuring more than Money: The Social Economics of Job Quality*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Carré, F., Findlay, P., Tilly, C. & Warhurst, C. (2012). Job Quality: Scenarios, Analysis and Interventions. In C. Warhurst, F. Carré, P. Findlay & C. Tilly (Eds.), *Are Bad Jobs Inevitable* (1–22). London: Palgrave.
- Cazes, S., Hijzen, A. & Saint-Martin, A. (2015). *Measuring and Assessing Job Quality: The OECD Job Quality Framework*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, 174. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/5jrp02kpw1mr-en.
- EC. (2001). *Employment in Europe 2001: Recent Trends and Prospects*. Brussels: Eurofound. (2012). *Trends in Job Quality in Europe*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- Gallie, D. (2017). The Quality of Work in a Changing Labour Market. *Social Policy & Administration*, 51(2), 226–243. DOI: 10.1111/spol.12285.
- Handel, M. J. (2005). Trends in Perceived Job Quality, 1989 to 1998. *Work and Occupations*, 32(1), 66–94. DOI: 10.1177/0730888404271901.
- Hodson, R. & Sullivan, T. A. (2008). *The Social Organization of Work*, fourth edition. Belmont, CA: Wadsworth.
- ILO. (2008). *General Report: 18th International Conference of Labour Statisticians*. Geneva: ILO.
- ILO. (2013). *Decent work indicators: guidelines for producers and users of statistical and legal framework indicators*, ILO manual: second version. Geneva: ILO.
- ILO. (2017). *A Reflection on the Future of Work and Society*. Geneva: ILO.
- Kalleberg, A. L. (2011). *Good Jobs, Bad Jobs: The Rise of Polarized and Precarious Employment Systems in the United States, 1970s to 2000s*. New York: Russell Sage Foundation.
- Osterman, P. (2012). Job Quality in the US: The Myths That Block Action. In C. Warhurst, F. Carré, P. Findlay & C. Tilly (Eds.), *Are Bad Jobs Inevitable* (45–60). London: Palgrave.
- Ritzer, G. (1999). *Mekdonaldizacija društva: Istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- UNECE. (2015). *Handbook on Measuring Quality of Employment: A Statistical Framework*. New York and Geneva: UN.
- Watson, T. J. (2008). *Sociology, Work and Industry*, fifth edition. London, New York: Routledge.

Gordana Stojić

LABOUR MARKET TRENDS IN CONTEMPORARY SOCIETY: BAD JOBS

Summary

The problem of the quality of existing and newly created jobs often remains in the shadow of the efforts to increase employment. In recent decades technological, economic and political changes have led to significant changes of work and industrial relations and encouraged consideration of job polarization. The question arises whether we witness the increase of incidence of good or bad jobs, as well as how we can define good or bad job. The significance of the problem of the job quality in contemporary society stems from the importance of work for an individual (economic welfare, quality of life, identity) as well as for society (economic development, social inequalities, poverty).

Job quality is complex and multidimensional concepts. Several theoretical perspectives have been developed to explain job quality changes in contemporary society and several methodological frameworks and indexes have been proposed to measure multiple dimensions of job quality. Bad jobs are characterized with low income, low level of security, poor skills development and training opportunities and unfavorable working hours. Low-skilled workers, young, women, employees with non-standard contract, service sector workers and employees in smaller firms face higher risk to perform bad jobs. Considering contemporary economic and technological development, different forecasts of future trends in the quality of jobs are proposed: improvement or degradation of job quality, polarization or convergence of good and bad jobs.

Бојан Ј. Ђорлука¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију

DOI: 10.7251/TOMNIS1902046C
Оригинални научни рад

Миле М. Вукајловић²
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ПАРЛАМЕНТАРНИХ ПАРТИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Када говоримо о култури и културној политици, неизбјежно је да их повежемо са државом као једним значајним фактором културног и умјетничког живота друштва. Једна од основних функција државе је чување и унапређивање културе. Култура представља веома важан чинилац људског живота и материјалне производње и постала је веома утицајан чинилац обликовања људских потреба и друштвених циљева. У теоријским истраживањима културе постоји сагласност око кључног елемента културне политике: то је подручје усмјеравања културног живота једне државе и институција културе са становишта одређених циљева и приоритета и уз помоћ одговарајућих средстава. Међутим, културна политика се не своди само на бригу јавних служби о култури. Одсуство културне политике уочљиво је и у недостатку суочавања са мноштвом акција, односа, са посебним политикама. Посљедњих година култура се у Републици Српској у широком замаху интерпретира у политичком кључу, а преовлађујуће политичко мњење оставља траг и на културну политику. Циљ овог рада јесте да се укаже на незаинтересованост владајућих парламентарних политичких партија за област културе.

Кључне ријечи: култура, политика, културна политика, политичке партије, Република Српска.

¹ bojancorluka@yahoo.com

² mile.vukajlovic@ffuis.edu.ba

УВОД

Само дефинисање појма културне политике веома је сложено, са бројним тешкоћама и дилемама, прије свега због критеријума културног развоја. Под културном политиком се подразумијева сума свјесних и промишљених поступака, акција или одсуства акција у заједници чији је циљ да се задовоље извјесне културне потребе преко оптималног коришћења свих физичких и људских потенцијала којима у одређеном тренутку располаже дата заједница (Прњат, 2006, стр. 58). Критеријуми културног развоја треба да буду дефинисани, а култура треба да буде посвећена усавршавању личности, као и да служи економском и друштвеном развоју. Према Драгану Коковићу, култура је начин живота неког народа, укључујући његове ставове, вјеровања, умјетност, науку, научне перцепције и навике мишљења и дјеловања (Коковић, 2005, стр. 36).

У оквиру културне политике развијају се модели, које можемо подијелити на комплексне, супституционалне моделе, као и на модел резервисане интервенције и стицања културне самосвијести (Прњат, 2006, стр. 69–87). Комплексни модел посматра културу и културну политику као дио општедруштвеног кретања и не сагледава посебност културе. Супституционални модел у први план ставља тржишну усмјереност. Задатак модела резервисане интервенције је рјешавање проблема у оним областима културе или у оним срединама које су неразвијене. Он нема цјеловит програм културне политике. И на крају, модел стицања културне самосвијести има задатак да фаворизује само поједине аспекте културног развоја. Поред ова четири набројана, можемо издвојити и модел демократизације културе и модел културне демократије. Главни циљ настајања модела демократизације културе јесте да свима омогући једнаке услове приступа умјетничким дјелима и партиципацију у врхунској култури. Насупрот овом моделу, задатак модела културне демократије јесте политика која приоритет даје акцијама чији је смисао да се задовољи разноврсност културних потреба које се јављају у оквирима народне, масовне и врхунске културе.

Модели културне политике могу се подијелити и према томе какву улогу има држава, а какву тржиште у културном животу. Основна линија раздвајања између ова два модела иде из домена политике. Ови модели могу бити ауторитарни или демократски. У оквиру ауторитарног модела култура је у цјелини подређена држави, тј. држава у потпуности планира развој културе у цјелини и одлучује о приоритетима. У демократском моделу културне политике облици утицаја државе на културни живот зависе од културних и политичких традиција; од схватања улоге коју

култура може да има у животу заједнице и појединца; од културних аспирација владајућих политичких снага.

Поред модела, веома важно је нагласити и која су средства културне политике. Средства културне политике могу се подијелити у двије категорије, а то су: стимулативна и репресивна. Стимулативна средства убрзавају одређене стваралачке процесе, подижу на виши ниво културне потребе и тежње и стварају повољне прилике за свестрани развој културног живота. Репресивна средства ограничавају, сузбијају или забрањују одређене тенденције у оквиру културног живота, које су у супротности са интересима владајућих друштвених снага или прихваћеним моралним нормама (Прњат, 2006, стр. 87–93). Свако демократско друштво настоји да у културној политици у највећој мјери примјењује стимулативна средства, која се огледају у разним видовима награда и признања; у стипендијама и другим облицима помоћи; у стручном усавршавању; у материјалном стимулисању умјетника (изградња атељеа, формирање ликовних колонија, откупи радова, додјела станова). Умјетничке награде и друга признања представљају значајан вид подстицања стваралаштва. Награде могу додјељивати државне институције, друштвене организације, умјетничка удружења, издавачке и новинарско-издавачке организације, приватне фондације и др. Добитници награда се са њима симболички повезују као реализатори основних вриједности заједнице. Као примјер можемо узети награде са међународним престижом, као што је Нобелова награда. Добитници ове награде, поред личне промоције, промовишу и културу земље којој припадају.

Када посматрамо Републику Српску, због ратних дешавања (уништена привреда, пауперизација становништва, хомогенизација становништва по етничкој/религијској припадности), још су видљиве последице и тешко се може очекивати бржи развој културне политике. Три више или мање уобличене верзије тумачења ових догађаја утичу на јавни живот у Републици Српској, оне су референтне тачке политичких дебата и страначких прегруписавања, али и интегрални дио уобличавања и формирања националних идентитета. Притом се економски проблеми, културна политика, слаба демократска перформанса и уопште дисфункционалност државе било гурају под тепих, било превасходно тумаче и „рјешавају“ коришћењем етничких термина (захтјев за укидање Републике Српске, за формирање трећег, хрватског ентитета и сл.). Република Српска нема могућност за изградњу политичких партија које би биле кадровски снажне, демократски устројене и морално чврсте да се супротставе свим незаконитостима, организованом криминалу и корупцији (Vejnović, 2003, str. 7).

Република Српска је основана 1992. године као парламентарна држава почетком рата у БиХ. Устав који је усвојен исте године био је 1995. усклађен са Уставом БиХ. Републиком Српском управља председник Републике, којег бирају грађани на период од пет година. Извршну власт представља Влада коју на четири године бира једнодомна Народна скупштина већином заступничких гласова. Законодавну власт у Републици Српској представљају Народна скупштина и Вијеће народа. Савјетодавно тијело уставних институција Републике Српске јесте Сенат. Највиши суд у РС јесте Врховни суд који осигурава јединствену примјену закона у Републици.

Управно-територијално Република Српска је подијељена на општине, односно на пет регија: 1) Бања Лука, 2) Добој, 3) Бијељина, 4) Сарајевско-романијска регија, 5) Требиње.

Власт у Републици Српској има три нивоа: 1) општина, 2) Република Српска и 3) Босна и Херцеговина.

Веома комплексна политичка структура, како у Босни и Херцеговини, тако и у Републици Српској, чије је функционисање засновано на етничком принципу, отежава доношење и имплементацију готово свих важнијих закона и политичких одлука. Истраживање основа и облика политичке идентификације и лојалности нарочито је добило на значају замјеном персонализованих система политичке легитимације рационалном политичком формулом, која као своју битну одредницу садржи елемент политичке подршке (Podunavac, 1982, str. 9). Због постојања „важнијих проблема“ у држави, политичари често на маргину постављају теме које се тичу културне политике. Процес транзиције, у којем се Босна и Херцеговина налази, а уједно и Република Српска као њен ентитет, са собом доноси низ проблема као што су незапосленост, недовољно уређен образовни систем, постојање криминала, корупције, запостављање културне политике итд.

АНАЛИЗА ПРОГРАМА И СТАТУТА ПАРЛАМЕНТАРНИХ ПАРТИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ СА НАГЛАСКОМ НА КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ

Политичке партије у Републици Српској представљају веома важан стуб државе. Политичке партије према Хејвуду представљају „групу људи која је организована ради освајања власти на изборима или неким другим путем“. Од других група се разликују према четири карактеристике. Наиме, циљ партија је да врше власт освајањем политичких положаја; партије су организације са формалним чланством; обично се баве великим бројем питања и посвећују пажњу свим најважнијим области-

ма политике; оне су у различитом степену уједињене заједничким политичким преференцијама и општим идеолошким идентитетом (Heјvud, 2004, str. 464).

С обзиром на велику улогу коју имају политичке партије у функционисању политичког система Републике Српске, али и у друштвеној свакодневици уопште, анализираћемо програме и статуте три парламентарне политичке партије на власти у Републици Српској, а све са циљем добијања резултата који се односе на културну политику. Анализиране партије су: Савез независних социјалдемократа (СНСД), Демократски народни савез (ДНС), Социјалистичка партија (СП).

Савез независних социјалдемократа (СНСД)

Савез независних социјалдемократа (СНСД) је доминантна политичка партија у Републици Српској, партија на власти. У Програму³ се представља као „политичка партија слободних људи и духа, странка мира, промјена и економског напретка, странка социјалне интеграције, једнакости и правде, странка европске социјалдемократије и хуманих демократских промјена“.

У члану 3. и 4. статута⁴ СНСД-а, ова партија дефинише себе као независну и демократску политичку организацију, отворену за све грађане који прихватају њен Статут и Програм без обзира на пол, расу, језик, вјероисповијест, политичко и друго мишљење.

Када је ријеч о односу СНСД-а према културној политици, у политичком програму стоје сљедеће одреднице:

У члану 26. политичког програма стоји да ће се обезбиједити да култура, образовање и наука добију улогу фундаментално значајних дјелатности, оних дисциплина које обезбјеђују позитиван преображај друштва и које су гаранција извјесније, хуманије и просперитетније будућности. Наглашавају да ће се изборити за то да се ефикасним институционалним рјешењима онемогући да ове дјелатности, у периоду преласка из једног друштвеног и привредног модела у други, дођу у неповољан и стагнирајући положај.

У члану 27. политичког програма стоји да су култура, спорт и физичке активности примјерене старосном добу основ за дужи, здравији и садржајнији људски вијек, па треба да буду посебно организовани и економски подстицани.

³ SNSD (2004). Politički program. <<http://www.snsd.org/images/dokumenti/politicki-Program.pdf>>

⁴ SNSD (2004). Statut. <<http://www.snsd.org/images/dokumenti/statut-snsd.pdf>>

У члану 28. политичког програма наводи се да се партија залаже за то да у пракси ефикасно афирмише еколошку димензију привредног и свеукупног живота; да ће допринијети свим видовима развијања еколошке културе, од законских норми и унапређивања еколошке свијести, до укључивања у планетарни модел еколошких напора и програма; да ће се залагати за уравнотежен, еколошки прихватљив друштвени развој, уз рационално трошење природних ресурса, и да је њихов циљ еколошки здрава демократска заједница.

Демократски народни савез (ДНС)

Демократски народни савез (ДНС) статутарно дефинише себе као добровољну, самосталну независну политичку организацију која се „по закону основаним средствима бори за парламентарну демократију, владавину права и слобода свих грађана Републике Српске и Босне и Херцеговине“ (чл. 1. Статута). У члану 2. Статута⁵ наведени су циљеви ове партије међу којима су: „изградња стабилне, правне, демократске и просперитетне Републике Српске и Босне и Херцеговине“ и „очување интереса народа, поштовање основних начела парламентарне демократије, поштовање људског достојанства, слободе и једнакости грађана, ефикаснија и одговорнија државна управа и независно правосуђе, социјална сигурност грађана“ (чл. 4).

Посебну пажњу заслужује анализа поглавља о образовању, науци и култури. У том дијелу програма⁶ сасвим се јасно истиче да ова партија прихвата и брани чињеницу и начело „да српска култура, књижевност и језик јесу недјеливи“ и да обухватају сав српски народ, те да је поводом тога све што је створио српски народ подједнако српско и да нико нема право да отуђује дијелове српског духовног простора, тј. да оно што припада том простору сматра несрпским.

У истом дијелу се наводи да „сва књижевност писана српским језиком јест књижевност српског језика“ и да се „језичко законоправило српског народа састоји у чињеници лингвистичког сазнања да је српски књижевни језик раслојен“, а то дословно значи: „један лингвистички, а три политичка језика“. Уз то, у тексту се наглашава да „српски књижевни језик има два писма: ћирилицу и латиницу“, да је ћирилица вертикала „српског духовног, културног и историјског идентитета“ и да је она, заправо, оно „право српско национално писмо“, док је „с њом латиница равноправна само упоредно“.

⁵ ДНС (2013). Статут. <<http://www.dnsrs.org/program>>

⁶ ДНС (2013). Програм. <http://www.dnsrs.org/sr_lat/o-nama/program-dns.html>

Веома је важно нагласити и следећа опредјељења партије која се наводе у њеном програму: „културна цјелина српског народа не смије угрожавати културну цјелину других народа, а посебно не смије угрожавати културу конститутивних народа у Републици Српској и Босни и Херцеговини“, јер „српска култура у потпуности уважава права мањина“. У складу са овим, наводи се да је српска дијаспора у духовном смислу „неодвојиви дио српског народног тијела“, па је слиједом тога „национално питање, уједно питање националне културе“.

Социјалистичка партија (СП)

Социјалистичка партија (СП) се залаже за поштовање и уважавање права и слобода свих грађана независно од њиховог погледа на свијет, политичког увјерења, вјерске и националне припадности, једнакост, економску и социјалну правду за све грађане (члан 9. Статута)⁷. Такође, односи у партији „засновани су на начелима демократије, слободи политичке иницијативе чланова, равноправности и међусобном уважавању, сталном и отвореном дијалогу, толеранцији, тајном гласању, одговорности свих руководстава, чланству и поштовању и извршавању демократских усвојених одлука“ (чл. 23).

Оријентишући се на културну политику, програмски циљеви⁸ партије су „залагање за адекватнији образовни школски систем, ради очувања националних духовних и школских вриједности, посебно ради стварања кадрова са знањем и свијешћу који ће бити потребни као носиоци будућег бољег развоја“.

НЕ(СТВАРНА) ОБЕЋАЊА

Након компаративне анализе статута и програма три парламентарне партије на власти у Републици Српској, фокусираћемо се на анализу садржаја и испуњавање обећања која су функционери владајуће партије (СНСД) износили на јавним скуповима који су се одржавали у три општине источног дијела Републике Српске: Пале, Источно Ново Сарајево, Источна Илиџа.

Странка независних социјалдемократата је у протеклих осам година доминантна политичка партија на простору Републике Српске. Од

⁷ СП (2009). Статут. <http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=20>

⁸ СП (2009). Програм. <http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=16&Itemid=21>

2006. године представља већину у Народној скупштини Републике Српске, као законодавном органу, и имала је мјесто премијера као и већину министарских мјеста у све три владе у наведеном периоду. У анализи ћемо се задржати на обећањима која су дата у предизборној кампањи за општинске изборе 2006. године због тога што је завршен четворогодишњи изборни циклус и могуће је поуздано утврдити да ли су обећања испуњена или не.

Полазимо са претпоставком да и поред тога што у програму ове партије културна политика заузима значајно мјесто, у пракси не само да се не спроводи него јој се не придаје значај чак ни у предизборним обећањима. Анализом су обухваћена обећања дата на предизборним скуповима у општинама:

- Пале – 19. 09. 2006. године,
- Источно Ново Сарајево – 19. 09. 2006. године,
- Источна Илиџа – 19. 09. 2006. године.

Из стенограма предизборних скупова СНСД-а у предизборној кампањи за општинске изборе 2006. године (Љепојевић, 2006, стр. 169–219) издвојили смо сва обећања која су дата у анализираним општинама, и груписали их у двије групе: она која су испуњена и која нису испуњена у току изборног циклуса 2006–2010. година.

Обећања у општини Пале

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Пале, предсједник владајуће партије и премијер Републике Српске дао је следећа обећања:

– *Изградња спортске дворане „Пеки“* – „Али оно што ћемо прво урадити је да коначно, некако, закрпимо ту спортску дворану, да не би кисли овдје кад следећи пут будемо играли.“ – **Испуњено**

– *Изградња нове основне школе „Србија“* – „Рекли смо и то ћемо и урадити, знамо да овдје иду дјеца у четири смјене у школу. Сада се управо ради на пројектовању нове школске зграде. Пале морају и требају да до идуће школске године добију нов објекат и да дјеца једноставно иду као сва нормална дјеца у школу. То ће им Влада РС изфинансирати.“ – **Испуњено**

– *Општанак полиције* – „Данас смо задовољни са полицијом која овдје ради, задовољни смо са људима који носе униформу... Зато полиција неће отићи и неће бити укинута.“ – **Испуњено**

– *Јачање Универзитета у Источном Сарајеву* – „Наш стратешки интерес је овдје Универзитет. Универзитет Источно Сарајево мора и биће ту. Он је од нашег интереса. Морамо га ојачати, морамо ријешити проблем смјештаја студената, смјештаја факултета.“ – **Испуњено**

– *Борба против криминала* – „Чули смо да су Пале у страху од неких кретена који тероришу овдје сав нормалан и поштен свијет. Сабићемо ми њима рогове, свима таквима као што су они. Нико неће овдје терорисати народ. Нико овдје од њих неће бити заштићен, и сви они који су у покушају да само гледају себе, нису добродошли.“ – **Није испуњено**

– *Запошљавање* – „Треба вам и посао. Ово мјесто има шансу. Будите сигурни да ће од средстава која добијемо приватизацијом Телекома, значајан дио тих средстава доћи у овај дио, у развој овога мјеста и улагања у инфраструктуру, али прије свега у отварање нових радних мјеста. Ко год буде имао идеју, може рачунати на то.“ – **Није испуњено**

– *Спријечити криминал и корупцију у области шумарства* – „Морамо спријечити више да краду овдје шуму и само они имају користи од тога.“ – **Није испуњено**

У општини Пале, од седам обећања, четири су испуњена (57,14%), док три нису испуњена (42,86%). Из домена културне политике није било обећања.

Обећања у општини Источно Ново Сарајево

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Источно Ново Сарајево, предсједник владајуће партије и премијер Републике Српске дао је следећа обећања:

– *Асфалтирање улица* – „Били смо ту, овај дом за старе особе смо створили прије мјесец дана, нисмо провјерили је ли, дали смо налог да се асфалтира она улица тамо.“ – **Испуњено**

– *Стимуланс за повратак избјеглих лица у Федерацију* – „Нема више стимулације повратка у РС, него ће Влада РС стимулирати повратак у Федерацију.“ – **Није испуњено**

– *Рјешење проблема задруге „Соко“* – „Милионе КМ смо одвојили да ријешимо проблем задруге Соко.“ – **Није испуњено**

– *Рјешење проблема болнице Касиндол* – „Немој ко да нам дира Касиндол, други по важности и уложићемо новац у то, да то буде заиста реално и да буде од респекта.“ – **Испуњено**

У општини Источно Сарајево од четири обећања, два су испуњена (50%), док два нису испуњена (50%). Из домена културне политике није било обећања.

Обећања у општини Источна Илица

На централном предизборном скупу, одржаном у општини Источна Илица, предсједник владајуће партије и премијер Републике Српске дао је следећа обећања:

– Асфалтирање пута – „Били смо ту, овај дом за старе особе смо створили прије мјесец дана, нисмо провјерили је ли, дали смо налог да се асфалтира она улица тамо.“ – **Испуњено**

– Стимуланс за повратак избјеглих лица у Федерацију – „Нема више стимулације повратка у РС, него ће Влада РС стимулирати повратак у Федерацију.“ – **Није испуњено**

– Рјешење проблема задруге „Соко“ – „Милионе КМ смо одвојили да ријешимо проблем задруге Соко.“ – **Није испуњено**

– Рјешење проблема болнице Касиндол – „Немој ко да нам дира Касиндол, други по важности и уложићемо новац у то, да то буде заиста реално и да буде од респекта.“ – **Испуњено**

У општинама Источна Илица, од четири обећања, два су испуњена (50%), док два нису испуњена (50%). Из домена културне политике није било обећања.

Ради лакше прегледности, у сљедећој табели приказаћемо број обећања по општинама, број обећања из области културне политике, као и број испуњених обећања.

Табела 1. Преглед испуњених обећања по општинама

Општина	Број обећања	Број обећања из области културне политике	Број испуњених обећања
Пале	7	0	4 (57,14%)
Источно Ново Сарајево	4	0	2 (50%)
Источна Илица	4	0	2 (50%)

Из анализе се може закључити да и поред тога што у програму владајуће партије културна политика заузима значајно мјесто, у пракси не само да се не спроводи него јој се није придавао значај чак ни у предизборним обећањима. Већина обећања била је везана за запошљавање, борбу против корупције, побољшање образовног система и статуса полицијских службеника. Унапређење стања културних институција и културних дешавања није уопште било тема у предизборној кампањи.

ФИКЦИЈА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА

Посматрајући горе наведену проблематику, веома је битно да дамо одговор који се односи на питање: који су структурални разлози због којих политичка партија на власти није хтјела или није била „способна“ да се посвети неком функционалном концепту културне политике. На општим изборима 2006. године СНСД преузима власт у Републици Српској. У то вријеме било је могуће да се једном озбиљном државотворном политиком и државном визијом остваре велики помаци у стварном развоју културне политике. Ако поставимо питање колико се у томе успјело, одговор је очигледан из претходног читања текста. Можда један од одговора обухвата популистичко и демагошко вођење политике. Стратегија у вођењу културне политике изгледала је реално једино на папиру (програм партије), док у пракси наилазимо на непостојање обећања, као и на незаинтересованост владајућих структура да се покрену одређене иницијативе за развој културне политике.

Политички резултати у области културне политике нису доживјели успјех. Грађанима је више приказивана фикција него стварно дјеловање. Овдје се као проблемско поставља питање: зашто политичке партије не морају да брину о томе да ће их бирачи „прозвати“ због непостојања културне политике. На ово питање може се дати више одговора:

– Непостојање грађанске самоодговорности за стање и збивања у друштву;

– Непостојање колективне свијести код грађана да развијају социјалну иновативност и јачају њену способност у постављању нових циљева;

– Непостојање отвореног и критичког обликовања у домену високопозиционираних (културних и других) циљева/изазова;

– Непостојање општег нивоа културне креативности (интелигибилности) у заједници;

– Непостојање стратешког подстицаја у образовању (да би грађани могли дати одговоре на изазове које са собом носи културна политика);

– Непостојање стратешког подстицаја у науци (да би грађани могли дати одговоре на изазове које са собом носи постиндустријско друштво).

Бавећи се важнијим темама као што су образовање, запошљавање, криминал, корупција, политичке партије стављају на маргину дешавања из области културе. Да би избјегли критику грађана, и да би задржали њихово повјерење, политичари стално „кукају“ над стварношћу, што постаје ритуал, и тако исцрпљују потребу грађана за критиком и дјеловањем. Културна политика је јавна практична политика у области културе. Независно од тога да ли је имплицитна или експлицитна, крат-

корочна или дугорочна, заснована на конкретним потребама и проблемима грађана или на апстрактним идејама и уопштеним принципима и начелима које формулише политичка и културна елита, она треба да се развија. Културна политика није апстрактна идеја, намјера, уопштено начело или обећање, нити је политички програм (идеологија) политичких партија које од грађана на изборима добију мандат да управљају јавним питањима, него читав низ осмишљених и повезаних мјера и активности државних органа који имају политички, правни и финансијски ауторитет да доносе легитимне одлуке чија је сврха да одговоре на стварне потребе и проблеме што води ка остварењу јасно дефинисаног циља у области културе.

Културна политика у Републици Српској не би требало да представља остварење унапријед дефинисаног програма политичких партија које на изборима добијају мандат да управљају културним животом и културним развојем друштва, већ да тај програм, усвојен од законодавних и извршних органа управе, представља идејни и вредносни оквир политике од које се очекује да створи све потребне услове за задовољавање културних потреба, навика и интересовања грађана, као и ефикасно и ефективно рјешавање проблема који постоје или се могу предвидјети.

ЗАКЉУЧАК

Посматрајући културну политику Републике Српске, можемо закључити да је стање на веома забрињавајућем нивоу због неразвијених концепата за њен развој, као и због незаинтересованости владајућих структура у држави. Да би дошло до њеног развоја потребно је предузети следеће мјере: увести модел управљања културним дјелатностима; финансирати културне дјелатности; заштитити културна добра; водити одговарајућу кадровску политику; водити рачуна о култури мањинских заједница, итд. Сходно овоме, потребно је развијати и моделе културне политике. Прије свега се мисли на комплексни модел, због тога што посматра културу и културну политику као дио општедруштвеног кретања. У складу са овим, потребан је и демократски модел културне политике, гдје облици утицаја државе на културни живот зависе од културних и политичких традиција; од схватања улога које култура може да има у животу заједнице и појединца; од културних аспирација и односа снага политичких елита. Такође, важно је и развијати свијест о култури, чувати и вредновати културно наслеђе, али истовремено и чувати и одржавати мултикултурну разноврсност коју Република Српска посједује. Свака одлука у култури мора да укључи дио искуственог увида у природу дјелатности и њен садржај. Знању о специфичности културног предмета

треба додати и знање о организацији дјелатности и политичкоправну норму. Идеје за културну политику су неопходне будући да важећа рјешења у култури нису трајна, а без нових идеја пријети опасност да кадровске, материјалне и финансијске могућности остану неискоришћене или неразвијене. Дакле, добра одлука у култури садржи знање о култури, умјетничко искуство и идеје. Становници Републике Српске треба више да учествују у дебатама о фундаменталним културним вриједностима, о културном идентитету, да имају виши степен приступа средствима продукције у култури.

У Републици Српској треба да се креира политика као резултат партнерства између министарства за културу и најшире публике, јер управо та сарадња нуди велике предности. Резултат партнерства би донио преношење искуства и већу заинтересованост људи који раде у разним областима. На тај начин би се подстакло дијалог и друштвена акција и отворио простор креативности. Циљеви политике развијени кроз партнерство били би ближи заједничким тежњама многих људи. Све ово би проузроковало да сами грађани преузму већу одговорност за доношење одлука у једној важној области друштвеног живота.

Поред горе наведеног, од великог значаја за културну политику је и мјесто културне политике у програмима политичких партија. Нека од важних питања су: какве инструменте и организационе форме користе културне продукције, питања о ширењу и примању културе, какву пореску политику заступају партије – питање је на које треба да одговори систематско истраживање. Исто тако, значајно је питање кадровске политике и односа партије према стручњацима у процесу одлучивања.

Испитивање културне политике парламентарних партија Републике Српске показује искуствену и појмовну проблематику. Горе приказана анализа је показала да партије у програмима промовишу културну политику, али у пракси има мало мјеста за њену реализацију. Креатори културне политике треба да разним средствима усмјеравају културни живот у Републици Српској. Средства могу бити разнолика: систем финансирања, законски и други прописи, идеолошка и политичка оријентација, награђивање, избор кадра, стручна истраживања. О средствима може да се говори као о стимулативним (заштита, стипендије, награде, откуп) и сузбијајућим (порези, законске забране, моралне осуде).

У поглављу гдје су анализирана обећања доминантне политичке партије СНСД-а лако се може закључити да се велика пажња посвећује запошљавању, побољшању образовног система, док обећања везана за културну политику не само да се не спроводе, него им се не придаје значај ни у предизборној кампањи. Иако у програму владајуће партије културна политика заузима значајно мјесто, у пракси не долази до уна-

пређења културних институција и културних дешавања. У анализираним општинама је очигледно нестајање културних вриједности и узора, као и негативан однос према култури и институцијама културе. Да би дошло до побољшања, држава као и њене општине треба да чувају и унапређују културу.

Културна политика у Републици Српској треба да добије шансу да буде присутна у свеукупном друштвеном животу. Она треба да буде упућена на стварање свих оних моралних и материјалних услова који омогућавају и стимулишу културно-духовно стваралаштво, као и његову што адекватнију друштвену, материјалну и моралну валоризацију. Да би се све горе наведено остварило, потребно је демократско друштво које ће омогућити да култура има економски и социјални утицај тј. да посебно утиче на развој система вриједности; и да за човјека представља специфичан капитал који ће му омогућити развој одговорности и аутономије.

ЛИТЕРАТУРА

- ДНС (2013). *Статистику*. Преузето са: <http://www.dnsrs.org/program>. Датум приступа: 18. 9. 2018.
- ДНС (2013). *Програм*. Преузето са: http://www.dnsrs.org/sr_lat/o-nama/program-dns.html. Датум приступа: 18. 9. 2018.
- Нејвуд, Е. (2004). *Politika*. Београд: Clío.
- Коковић, Д. (2005). *Пукошине културе*. Нови Сад: Прометеј.
- Љепојевић, М. (2006). *Говори Милорага Додика у кампањи 2006*. Бања Лука: Trioprint.
- Родунавас, М. (1982). *Politička kultura i politički odnosi*. Београд: Radnička štampa.
- Прњат, Б. (2006). *Увод у културну политику*. Нови Сад: Stylos.
- Savez nezavisnih socijaldemokrata (2004). *Statut*. Преузето са: <http://www.snsd.org/images/dokumenti/statut-snsd.pdf>. Датум приступа: 19. 9. 2018.
- Savez nezavisnih socijaldemokrata (2004). *Politički program*. Преузето са: <http://www.snsd.org/images/dokumenti/politickiProgram.pdf>. Датум приступа: 19. 9. 2018.
- Социјалистичка партија (2009). *Статистику*. Преузето са: <http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com>

content&view=article&id=15&Itemid=20.

Датум приступа: 20. 9. 2018.

Социјалистичка партија (2009). *Програм*. Преузето са:

http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=16&Itemid=21.

Датум приступа: 20. 9. 2018.

Vejnović, D. (2003). *Political culture, dialogue, tolerance and democracy in Bosnia and Herzegovina*. Banja Luka: Republic of Srpska Defendologist Association.

Bojan J. Ćorluka

Mile M. Vukajlović

CULTURAL POLICY OF THE PARLIAMENTARY PARTIES OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary

Cultural policy directs society towards culture, but also culture towards society. It includes the principles of directing the cultural activities of a society whose actors are individuals, groups, organizations, institutions and society as a whole. By observing politics and its connection with cultural events and activities, it can be noted that it consists of several basic elements: political activities, objects and assets of that activity. The means of political activity are very diverse, ranging from economic, legal, moral, religious, up to propaganda and educational. It also includes political entities (states, social classes, political parties, other various social groups and organizations) and the values and norms that govern it (preserving or changing existing, democratic or autocratic relations). Cultural policy is not an abstract idea, intention, but rather a whole series of designed and connected criteria and activities of state bodies that have political, legal and financial authority to make legitimate decisions aimed at responding to real needs and problems and leading to the achievement of a clearly defined goal in areas of culture and art. Cultural policy must be a meaningful and purposeful course of action. If decision-making in the field of cultural policy is not based on strategic documents, it is quite possible that tactical decision-making from a long-term perspective is not a meaningful and purposeful course of action. When it comes to culture and cultural policy, it is inevitable to tie them with the state as one of the important factors of

the cultural and artistic social life. One of the basic functions of the state is the preservation and improvement of culture. Culture is a very important factor in human being and material production and has become a very influential factor in the shaping of human needs and social goals. In theoretical research of culture, there is agreement on the key element of cultural policy: it is an area of directing the cultural life of a state and cultural institutions from the point of view of certain goals and priorities and with the help of appropriate assets. However, cultural policy is not limited to the care of public services about culture. The absence of a cultural policy is also noted in the lack of confrontation with multitude actions, relations, with specific policies. Recent years, the culture in Republic of Srpska is widely interpreted in a political key, and the prevailing political opinion leaves a mark on the cultural policy. The aim of this paper is to point out the indifference of the ruling parliamentary political parties in the field of culture.

УТИЦАЈ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ ЧЛАНОВА ПОРОДИЦЕ НА КУПОВНО ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

Понашање потрошача, као веома комплексна област истраживања, значајно је измењено са друштвеним и привредним развојем и повећањем животног стандарда потрошача. У условима које карактеришу савремени потрошачки трендови, једно од неизоставних питања у маркетиншкој литератури односи се на анализирање социјализације. У складу са тим, циљ рада је долажење до релевантних сазнања о утицају који социјализација чланова породице има на куповно понашање потрошача. У раду ће се елаборирати концептуалне основе понашања потрошача, при чему ће бити апострофиране разлике између утицаја који на куповни процес имају жене, мушкарци и деца. Анализом релевантних трендова у вези са датом проблематиком указаће се на импликације социолошких појмова на креирање и прилагођавање маркетиншких стратегија. Имајући у виду да је већина маркетиншких истраживања усмерена на социјализацију деце, у раду ће бити истакнута и нека од основних питања која се тичу етике у пласирању комерцијалних садржаја овој циљној групи. Указаће се на начин на који правилно управљање активностима оглашавања доводи до усмеравања процеса социјализације и кретања у куповном процесу.

Кључне речи: маркетинг, понашање потрошача, социјализација, породица, деца потрошачи.

¹ mkocic@kg.ac.rs

Увод

Процес понашања потрошача једна је од кључних области истраживања у оквиру маркетиншке проблематике. Детерминисање мотива који усмеравају потрошачке одлуке за креаторе маркетиншких стратегија значајно олакшава планирање пословних активности. Креирањем интересантне понуде која испуњава потребе и захтеве потрошача омогућава се њихово задовољство, олакшава процес куповине и стварају повољни услови за дугорочни успех. Имајући у виду чињеницу да је потрошачко друштво изложено бројним савременим трендовима, њиховим правовременим праћењем и прилагођавањем омогућава се олакшана комуникација са потрошачима. У поступку дефинисања наступа на тржишту, неопходно је уважавати специфичности бројних циљних група које утичу на процес куповине. Због тога је у оквиру проблематике понашања потрошача потребно водити се интердисциплинарним приступом којим се специфицира значај економских, социолошких и психолошких детерминанти понашања потрошача.

Поред анализе економских и психолошких фактора који имају импликације на понашање потрошача, социолошки аспекти се не могу изоставити. Као један од незаобилазних трендова који карактеришу савремено потрошачко друштво наводи се понашање породице и њених чланова у процесу куповине. Управо из тог разлога, у раду настојимо да објаснимо на који начин потрошачка социјализација породице обликује понашање потрошача. Посматрајући социјализацију у маркетиншком контексту, веома је важно анализирати фазе у развоју породице, са посебним освртом на појединачне улоге које различити чланови породице имају у куповном понашању.

ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА КОНЦЕПТА ПОНАШАЊА ПОТРОШАЧА

У последње време, тржишно окружење је значајно измењено. Потрошачи се суочавају са све већим бројем алтернатива међу којима могу да бирају, а често од њиховог понашања зависи и позиција предузећа на тржишту. Због тога је од суштинског значаја испитивање мотива потрошача и усклађивање маркетиншких стратегија са њиховим захтевима. Понашање потрошача данас је под утицајем бројних детерминанти, с тим да је за потребе рада најзначајније сагледати оне које се заснивају на социолошком поимању. Поред економских фактора као што су: конјуктурни услови на тржишту, приходи и расходи, склоност потрошњи и штедњи, постоје и социолошки који се односе на културу, друштвену класу, релевантне и референтне групе, друштвену улогу породице и стил живота. (Детаљније о споменутим факторима у наставку рада.)

Разноликост потрошача јавља се као последица дејства социолошких и демографских варијабли (Маринковић, 2008, стр. 109–127), али и чињенице да се људи у великој мери разликују према свакодневним активностима које обављају, ставовима, намерама и жељама које детерминишу њихово куповно понашање. Услед нових економских трендова, убрзаног развоја технологије и велике доступности информација, понашање потрошача је постало веома динамично подручје, које са собом доноси бројне изазове у својој комплексности. Питање изучавања понашања потрошача захтева примену иновираних концепата, чији је основни циљ стварање вредности. Задовољењем захтева потрошача и превазилажењем њихових очекивања долази до раста производње и побољшања пословних индикатора. Маркетиншке стратегије које су усмерене на стварање вредности омогућавају пословним субјектима да разумеју избор производа или услуга, да унапреде квалитет, побољшају комуникацију и омогуће побољшање тржишне позиције (Маринковић, 2012, стр. 15). Неки од најзначајнијих трендова који обликују савремено потрошачко друштво наведени су у наставку (Коцић, Радаковић, 2017, стр. 306).

1. Едукованост потрошача – Реч је о изузетној информисаности потрошача и знању које они поседују о производима и услугама који им се нуде, тако да свака одлука потрошача везана за куповину подразумева један процес у којем се од потрошача захтева висок ниво знања. Потрошачи су навикнути да уочавају и најмање разлике између веома сличних производа и брендова, спремни су да прихвате сваку иновацију на производу или у начину његове употребе, креирајући на тај начин специфичне везе са преферираним брендом.

2. Рекреативна куповина – Савремена, модерна, лична куповина, у свим својим варијацијама, подразумева догађај у којем се потрошачи понашају у складу са задовољењем широког спектра потреба и жеља, укључујући и такве као што су естетско уживање, хедонизам, решавање проблема и афирмација властите личности. Како би доживљај и сатисфакција куповином били још већи, многи произвођачи настоје да комбинују, у својој понуди и амбијенту где се куповина одиграва, забаву са куповином.

3. Експериментална потрошња – Тренд у најразвијенијим земљама света који је настао као последица растућег значаја и учешћа потрошње у слободном времену и тзв. туристичке потрошње, где потрошачи не престано трагају за новим и бољим искуствима и доживљајима, вођени неизвесношћу у куповини помешаном са одређеном дозом ризика.

4. Грозница луксуза – Рапидан раст потрошње луксузних производа и услуга у последњим деценијама бележи се у многим земљама.

ПРОЦЕС СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ У МАРКЕТИНШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Испитивање улоге коју социјализација има при куповном понашању чланова породице умногоме олакшава диференцирање маркетиншких активности и стварање вредности за потрошаче. Као примарна референтна група, породица значајно утиче на процес доношења одлуке приликом избора производа, односно услуга. У оквиру процеса социјализације породица упознаје своје чланове са начинима функционисања тржишта и обрасцима понашања (Жнидершић Ковач, Лековић, 2016, стр. 181–190). Сам процес социјализације карактеришу две основне фазе (Лековић, 2017, стр. 18):

- примарна социјализација – овај вид социјализације карактеристичан је за рани период детињства и представља период у коме се у најинтензивнијој мери стичу културне вредности;
- секундарна социјализација – одвија се у каснијем детињству и даљем процесу сазревања. За овај облик социјализације карактеристично је то што се поред породице јављају и други посредници социјализације, као што су вршњаци, медији, и школа.

Са променом традиционалних вредности мења се и начин обављања свакодневних активности, а нове друштвене норме доводе и до измена у куповном понашању. С обзиром на податак да су жене одговорне за око 80% одлука о куповини (Штулец, Петљак, Ракарић, 2017, стр. 381–403), не изненађује чињеница да је њихова улога од великог значаја када је реч о процесу социјализације. Ипак, измењеним трендовима који подразумевају све веће пословно ангажовање женске популације, њихова лојалност одређеним маркама и доминантна улога приликом куповине све више се доводи у питање. Дејство породице на потрошачке одлуке појединца може се сублимирати кроз два аспекта (Штулец и др., стр. 381–403). Први подразумева утицај породице на ставове, вредности и обележја личности појединаца, док се други аспект рефлектује кроз стадијум животног циклуса породице који одређује врсте куповине њених чланова.

Имајући у виду да породица значајно утиче на обликовање ставова и размишљања када је у питању процес куповине, могу се истаћи неке од основних карактеристика које доприносе разликовању породице у односу на друге референтне групе (Кесић, 2006, стр 114):

- породица је јединица која ствара и троши;
- породица изражава заједничке потребе свих чланова и индивидуалне потребе сваког појединачног члана;

- породица има посредничку улогу између већих друштвених група и појединаца. Норме, обичаји и вредности већих друштвених система филтрирају се посредством породице, па тек на крају стижу до појединаца;

- породица врши значајан утицај на мисаону структуру и стил живота појединаца;

- интеракцијом у оквиру породице обликују се норме понашања којих се чланови породице придржавају;

- за већину чланова породица представља важну референтну групу при обликовању личног имиџа и вредности.

У оквиру процеса социјализације чланова породице, када је реч о куповини појединих производа, потребно је анализирати комплексно подручје које тангира дати избор производа или услуга. За неке фазе у процесу куповине одлуке се доносе рутински, не захтевају значајно психолошко ангажовање, док је пак за неке друге потребно учинити додатни напор и ангажовати више чланова породице. У зависности од врсте производа који се купује, као и од интересовања појединих чланова породице, зависиће и улога коју ће они имати у поступку одлучивања приликом куповине. Према томе ко има доминантну улогу приликом доношења одлуке о куповини, Маричић прави разлику између четири ситуације (Слика 1).

Слика 1. Улоге у процесу куповине

Извор: Маричић, Б. (2011). Понашање потрошача, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, стр. 289

Дата класификација је оквирна и зависи од бројних фактора, при чему се најчешће за одлуке о куповини укључује више од једног члана породице. Како је процес куповине често комплексан, чланови породице имају различите улоге, неки од њих су иницијатори куповине, док су други корисници производа. Поред социјализације која се односи на садашње, односно евентуално понашање потрошача, постоји и тзв. антиципаторна социјализација, која често обухвата несвесно понашање и подразумева улоге које ће чланови породице имати у куповном процесу у будућности.

СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА ДЕЦЕ ПОТРОШАЧА У ПРОЦЕСУ КУПОВИНЕ

Истраживања која за предмет имају потрошачку социјализацију најчешће у фокус стављају улогу деце потрошача, као и њихове ставове у вези са препознатљивошћу одређених брендова (Cram, Hung, 1999, pp. 297–312). Повећање интересовања за понашање деце потрошача јавља се од 90-их година прошлог века, када је уочена велика моћ коју овај тржишни сегмент има са аспекта куповног процеса (Филиповић, 2011, стр. 97–105). У данашњим условима који карактеришу потрошачко друштво, деца имају знатно активнију, „софистицирану улогу“ (Cram, Hung, 1999, pp. 297–312) приликом избора одговарајућих производа и услуга. Због тога је разматрање дечјег тржишта, као тржишта са изузетно значајним потенцијалом, један од кључних задатака маркетара. Нека од првих истраживања која су се односила на испитивање деце као потрошача, утврђивања њихових куповних навика, утицаја на родитеље приликом планирања куповине, везују се за аутора Ward-а (1974, pp. 1–14), чија истраживања дате проблематике представљају иницијалну основу и за друге маркетиншке стручњаке.

О улози коју имају деца као потрошачи говори и податак да су издвајања за дечји џепарац сваке године све већа. Према истраживањима која се реализују једанпут годишње, просечан недељни џепарац износи 7,04 £, и његова вредност повећана је преко 500%, почев од 1987. године. Према истом истраживању, износ џепарца који добијају девојчице већи је за око 3% у односу на онај који добијају дечаци. Око 36% родитеља изјаснило се да давање џепарца деци олакшава разумевање вредности новца и истиче бенефите штедње (Press Release, Halifax, 2018). У поступку социјализације деце потрошача, поред бројних фактора као што су медији, утицај школе, интегрисане маркетиншке комуникације, улога родитеља је доминантна, с обзиром на чињеницу да остварују најближи контакт са децом и утичу на перципирање њихових ставова приликом процеса куповине (Нефат, Дујмовић, 2012, стр. 176–190). У доношењу одлуке о куповини, улога родитеља је значајна када је реч о понашању

адолесцената, што је потврђено и истраживањем спроведеним на узорку који је чинило 1.954 испитаника у 29 средњих школа (Shim, 1996, pp. 547–569). Према другим истраживањима, у оквиру изучавања процеса социјализације установљено је да је са повећањем година деце и уласком у адолесцентски период улога родитеља смањена, док су њихови ставови и намере о куповном понашању већим делом под утицајем вршњака са којима свакодневно проводе време (Ward, p. 9).

УЛОГА СОЦИЈАЛНИХ АГЕНАТА У ПРОЦЕСУ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ ПОРОДИЦЕ

Говорећи о социјализацији потрошача, најчешће мислимо на ону која тангира децу под утицајем тзв. социјалних агената. У складу са тим, потрошачка социјализација омогућава младим људима стицање знања, вештина и ставова који су релевантни за њихово функционисање као потрошача у тржишном амбијенту (Ward, 1974, pp. 1–14). Социјализација омогућава преношење знања о процесу куповине, куповним навикама или актуелним брендovima. Као најзначајнији агенти социјализације наводе се родитељи и медији, са посебним нагласком на интернет као савремени вид комуникације (Singh, Kwon Whan, Pereira, 2003, pp. 867–871). Маркетари су одавно препознали значај анализирања потенцијала тржишта које чине деца потрошачи, па се у складу са тим дефинишу и различити облици оглашавања. Иако је у поступку социјализације деце приметна улога медија, у Србији не постоји прецизан законски оквир којим би се дато подручје регулисало, у смислу обавезујућих ставки, већ оно најчешће представља умеће истраживача (Филиповић, 2011, стр. 97–105). Оглашавање усмерено према деци је предмет разматрања бројних маркетиншких истраживања, с обзиром на то да је, у складу са резултатима до којих су истраживачи дошли, уочено следеће (Нефат, Дујмовић, 2012, стр. 176–190):

– садржаји који се пласирају посредством оглашавања охрабрују децу да изврше утицај на родитеље како би им купили производ који је предмет оглашавања;

– жеља за куповином производа који се оглашавају зависи од интензитета гледања оглашивачких порука којима су деца изложена;

– код оглашавања које је усмерено према деци лакше је извршити утицај у односу на одрасле, што доводи до тога да се често купују производи који заправо нису неопходни.

Наведене чињенице упућују на закључак да је у процесу социјализације велика улога коју креатори маркетиншких кампања имају, обликујући на тај начин куповно понашање, како деце, тако и одраслих у оквиру пласирања рекламних садржаја. Ипак, као једно од главних пи-

тања поставља се питање етичности у оглашавању које је усмерено према деци (Филиповић, 2011, стр. 97–105). Истраживањима је утврђено да изложеност огласној поруци утиче на то да деца родитељима чешће упућују захтеве за куповину производа који су предмет оглашавања, али и да изостанком ове куповине деца постају депримирана и оријентисана ка материјалистичким вредностима (Шевић Поповић, Шевић, Живковић, 2017, стр. 157–173). Због тога је једна од кључних стратегија за ублажавање ових негативних ефеката интензивније праћење и контрола медијског оглашавања, бољи законски оквир којим се регулише процес оглашавања и увођење медијске писмености. Наведене опасности посебно су присутне у савременим условима, услед велике изложености деце потрошача дигиталним медијским садржајима.

КОМУНИКАЦИОНЕ АКТИВНОСТИ У ПРОЦЕСУ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ

У оквиру породице комуникација је свакодневни и незаобилазни део функционисања. Управо по том основу могу се уочити и импликације процеса социјализације. Свакодневним размењивањем комуникационих порука, које се могу кретати од родитеља ка деци или супротним током, размењују се информације које могу бити од значаја за процес куповине. Иако су конфликти саставни део процеса комуникације са намером изражавања сопствених ставова у вези са процесом куповине, ипак се може направити оквирна типологија која карактерише комуникацију између деце и родитеља. Користећи социјално усмерену комуникацију која наглашава контролу родитеља над децом и концептуално усмерену комуникацију, у којој су деца охрабрена да слободно изражавају сопствене идеје, детерминише се следећа матрица, представљена на Слици 2 (Kaur, Singh, 2006, pp. 1–31).

		СОЦИЈАЛНО УСМЕРЕНА КОМУНИКАЦИЈА	
		Слаб утицај	Јак утицај
КОНЦЕПТУАЛНО УСМЕРЕНА КОМУНИКАЦИЈА	Слаб утицај	Laissez – Faire	Protective
	Јак утицај	Pluralistic	Consensual

Слика 2.

Класификација утицаја у породици у зависности од процеса комуникације
Извор: Према: Kaur, P., Singh, R. (2006). Children in family purchase decision making in India and the West: A Review. *Academy of Marketing Science Review*, 1–31.

Тзв. *Laissez – Faire* однос карактерише одсуство како концептуалне, тако и социјално усмерене комуникације, и за овакве односе кључно је непостојање комуникације између деце и родитеља, или, уколико постоји, она је веома слабо изражена. Јак утицај социјално усмерене комуникације, а незнатан утицај концептуалне одлика су тзв. *Protective*, односно заштитничког става родитеља који инсистирају на послушности и одржању социјалне хармоније у породици. У тзв. *Pluralistic* породицама нагласак је на израженој концептуалној комуникацији, којом се деца охрабрују да изнесу своја права и идеје. Посматрано са маркетиншког аспекта, деца из ових породица изражавају јаке преференције према брендovima и исказују велики степен независности приликом куповине. Последња категорија у матрици односи се на *Consensual* однос који уважава оба типа комуникације, где се деци даје слобода изражавања сопственог мишљења, и то на такав начин да се не нарушава социјална хармонија. Дата класификација може значајно помоћи приликом избора промотивних стратегија, с обзиром на то да се могу утврдити циљни сегменти према којима би се усмерила маркетиншка комуникација. Испитујући улогу деце као посебну маркетиншку категорију која представља изузетно значајно тржиште, ауторка Лековић наводи које су ситуације које карактеришу заједничко одлучивање. Оно је значајно у следећим ситуацијама (Лековић, 2017, стр. 58):

- пре свега у ситуацијама када постоји велики ризик од доношења погрешне куповне одлуке, која би могла имати знатне финансијске и нефинансијске последице по све чланове породице;
- код куповине већег значаја и постављања приоритета приликом обављања куповине;
- уколико постоји временски притисак који подразумева да, уколико породица има више времена на располагању за планирање куповине, најчешће ће овај процес укључити већи број чланова породице.

Процес доношења одлуке у породичној куповини најчешће карактерише заједничко доношење одлука. Било да процес куповине карактерише већи или мањи степен укључености појединих чланова породице, њихова улога је веома значајна. Због тога је за креаторе маркетиншких стратегија изузетно важно да идентификују степен у коме се чланови породице ангажују у куповном процесу и, у складу са тим, креирају маркетиншки план.

Закључак

На основу датог теоријског прегледа у раду, може се потврдити да је понашање потрошача једна од кључних области у оквиру изучавања маркетиншке оријентације. Испитивањем чинилаца који одређују куповно понашање потрошача, стварају се услови за боље задовољење њихових потреба и, самим тим, успешније позиционирање предузећа. Иако на понашање потрошача утицај имају разнородни фактори, социолошка димензија која је анализирана кроз рад не може бити изузета из домена понашања потрошача. У раду је апострофиран значај који социјализација има на куповно понашање потрошача, са посебним акцентом на трендове на дечјем тржишту, у оквиру кога се социјализација најчешће и анализира. Уважавајући специфичности карактеристика производа и врсте проблема са којима се потрошачи свакодневно суочавају у куповном процесу, чланови породице имају значајан утицај на њихову одлуку. Иако је према резултатима истраживања понашање деце потрошача посебно значајно за тржиште грицкалица и играчака, њихова улога је све израженија и када је реч о осталим категоријама производа. Нови демографски трендови, прилагођавање савременом начину живота, само су неки од показатеља који доводе до тога да се у куповном процесу анализирају бројне алтернативе. У таквом процесу, улога чланова породице је све израженија.

Нека од ограничења рада односила би се првенствено на недостатак емпиријског истраживања којим би се потврдиле или оповргнуле наведене теоријске претпоставке. Такође, истраживање би се могло реализовати у правцу идентификовања утицаја социјализације у зависности од категорије производа који је предмет куповине, као и анализирањем варијабли које су посебно значајне, као што је утицај масовних медија, фактора из екстерног окружења, или утицај интернета као доминантног вида оглашавања у савременом окружењу. У неком од наредних истраживања било би пожељно испитати на који начин социјализација утиче на куповно понашање жена, мушкараца и деце. Још једно потенцијално истраживачко подручје могло би обухватити сложеност процеса куповине, односно испитивање да ли се утицај чланова породице разликује у зависности од тога да ли се ради о ограниченом, рутинском или интензивном решавању проблема.

ЛИТЕРАТУРА

- Cram, F., & Hung, Ng S. (1999). Consumer socialization. *Applied psychology, an international review*, 48 (3), 297–312.
- <https://static.halifax.co.uk/assets/pdf/media-centre/press-releases/2018-07-21-little-misses-get-more-moolah-press-release.pdf>, датум приступа 10. 10. 2018.
- Kaur, P., & Singh, R. (2006). Children in family purchase decision making in India and the West: A Review. *Academy of Marketing Science Review*, 1–31.
- Shim, S. (1996). Adolescent Consumer Decision-Making Styles: The Consumer Socialization Perspective. *Psychology and marketing*, Vol. 13 (6), 547–569.
- Singh, N., Kwon Whan, I., & Pereira, A. (2003). Cross-Cultural Consumer Socialization: An Exploratory Study of Socialization Influences across Three Ethnic Groups. *Psychology & Marketing*, Vol. 20(10), 867–881.
- Ward, S. (1974). Consumer socialization. *Journal of consumer Research*, Vol. 1, 1–14.
- Жнидершић Ковач, Р., Лековић, К. (2016). Потрошачка социјализација деце у савременој породици. *Маркетинг*, 181–190.
- Кесић, Т. (2006). *Понашање потрошача*. Опињо.
- Коцић, М., Радаковић, К. (2017). Маркетиншке импликације светске економске кризе на позиционирање земље и понашање потрошача. У: *Изазови одрживог развоја – економски и друштвени аспекти*, Економски факултет Универзитета у Приштини, 299–315.
- Лековић, К. (2017). *Деца потрошачи и процес одлучивања о породичној кувини у одабраним земљама југоисточне Европе*, Докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици.
- Маринковић, В. (2008). Креирање базе лојалних потрошача. *Економски хоризонти*, 10 (1), 109–127.
- Маринковић, В. (2012). *Маркетиншки аспекти задовољства и лојалности*, Економски факултет у Крагујевцу.
- Маричић, Б. (2011). *Понашање потрошача*, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.
- Нефат, А., & Дујмовић, М. (2012). Children's advertising on television and their consumer socialization: parents' attitudes, *Економска истраживања*, Вол. 25, бр. 1, 176–190.
- Филиповић, Ј. (2011). Методолошки аспекти истраживања понашања деце као потрошача. *Маркетинг*, 97–105.

- Шевић Поповић, Н., Шевић, А., Живковић, Р. (2017). Children's advertising: Materialism and caused conflicts with parents. *Теме*, XLI, 157–173.
- Штулец, И., Петљак, К., Ракарић, Ј. (2017). Утјецај демографских карактеристика потрошача на процес доношења одлуке о куповини. *Економска мисао и пракса*, Бр. 1, 381–403.

Milan Kocić
Katarina Radaković

THE INFLUENCE OF SOCIALIZATION OF FAMILY MEMBERS ON PURCHASING BEHAVIOR OF CONSUMERS

Summary

In modern conditions of doing business which are characterized by changed consumers' trends, it is of the key importance to take into consideration numerous factors which shape the behavior of consumers. Due to big number of alternatives and marketing activities that consumers are daily exposed to, numerous influences from consumers' surrounding have a contribution to consumers choices when purchasing. Alongside the factors referring to economic aspect of consumers' behavior, their role is often conditioned with sociological determinants. The review of theories in this paper establishes the relation between marketing and sociological aspect of consumers' behavior by analyzing the role that socialization of family members has in the overall process of purchasing. The roles which family members have in buying products or services differ depending on the type of product and interests of family members. Stating the importance of the family as a referent group, the authors emphasize its influence which dominantly manifests in the behavior of children consumers. The market of children consumers has huge purchasing power, and it is crucial to identify the factors which influence their purchase. It has been highlighted when joint deciding takes place and socially directed communication is a special subject of this paper. The paper confirms that the role of social agents is one of key variables which determine choices of children consumers, as well as the process of communication which places certain values. The process of advertising within socialization is one of the factors which hugely shape opinion of consumers and this is a special challenge for marketing strategy

makers. Therefore, in analyzing socialization process, as an integral part of this research, the importance of ethics in advertizing process has been highlighted. This area in the process of socialization could be very interesting for further marketing researches, having in mind that there are few papers in Serbia dealing with this problem.

СТЕРЕОТИПИ О ЖЕНАМА У САДРЖАЈИМА КОРИСНИКА ФЕЈСБУКА ИЗ СРБИЈЕ²

У раду се испитује присуство родних стереотипа на друштвеној мрежи Фејсбук, у садржајима које су објавили корисници из Србије. Истраживање је спроведено 2016. и 2018. године, а подаци су прикупљени путем претраге по кључним речима. Постављена је теза да јавни постови који директно упућују на жене рефлектују како перцепцију родне улоге од стране корисника, тако и перцепцију корисника о пожељним садржајима родних улога у друштву. Спроведена је квантитативна и квалитативна анализа садржаја уз примену Батлер-Пејсли скале. Резултати указују на високу заступљеност стереотипног и сексистичког приказивања родних улога у испитиваном садржају. Анализирана је повезаност нивоа сексизма и социодемографских карактеристика корисника, као и разлике у заступљености стереотипа у обе године. На основу прикупљених података издвојене су поткатегорије сексистичког представљања у оквиру појединих категорија примењене скале. Предложена класификација није коначна, већ указује на вишеструке могућности примене Батлер-Пејсли скале у савременим истраживањима. Указано је на предности које пружају истраживања виртуелности, као специфичне медијске сфере и својеврсне социјалне лабораторије, али и на методолошке проблеме који су условљени специфичностима овог поља. Преношење старих образаца стереотипизације у релативно нове виртуелне просторе, актуелизује потребу за промишљањем дијалектичког односа медија и реалности, са циљем остварења потенцијала нових технологија.

Кључне речи: родне улоге, родни стереотипи, нови медији, анализа садржаја, друштвене мреже.

¹ nina.pavlovic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Родни стереотипи у традиционалним медијима

Репрезентовање као једна од главних функција медија представља процес којим се производе и размењују значења унутар културе (Миливојевић, 2004), односно културну праксу путем које се значења одређују али и конзумирају (Вишњић, Миросављевић, 2008). Стварање значења посредством манипулације знакова и симбола у оквиру одређеног културног контекста пружа медијима моћ преобликовања и редефинисања елемената преузетих из културе и друштва и конструисање интерпретативних оквира; „чак и када тврде да 'представљају', медији у ствари 'приказују' стварност – представљају је у одсуству“ (Миливојевић, 2004, стр. 12). Ослањајући се на пожељне вредности у друштву, медији симплификују сложене друштвене појаве и улоге и репрезентују их кроз типове и стереотипне категорије. Кроз социјализаторски утицај медија, овако створен медијски садржај јасно артикулише и оснажује пожељне представе. Стереотипи, схваћени као психолошка репрезентација карактеристика припадника одређене групе (McGarty, Yzerbyt & Spears, 2004, р. 2), могу се посматрати као производи природних процеса организовања људског искуства који олакшавају функционисање у мору информација и новитета, али који постају проблематични јер су повезани са предрасудама и дискриминацијом (Морањак-Бамбураћ, 2007, стр. 25). Међутим, може се приметити да су негативни ефекти стереотипизације незаобилазни продукти поједностављивања стварности као својеврсне редукције, која захтева тумачење туђег и другачијег кроз познато и наше, узрокујући поделу између нас и других (Миливојевић, 2004, стр. 13). Представљање једне групе на одређени начин подразумева примену симболичке моћи у процесу стереотипизирања, односно чин симболичког насиља (Hall, 1997, р. 259). Научно разумевање стереотипа променило се од схватања стереотипа као генерализација за које се сматра да важе без изузетка ка схватању стереотипа као вероватних предикција (Јарић, 2002).

Бројна истраживања показују континуирано присуство стереотипне слике традиционалне родне женске улоге и објективизације женског тела, како у светским (Goffman, 1976; Belsley & Chadwick, у: McNair, 2002), тако и у домаћим медијима (Миливојевић, 2004; Стјепановић-Захаријевић, 2010; Вишњић, Миросављевић, 2008; Исановић, 2007). Жене су по правилу приказане знатно ређе у односу на мушкарце, повезане са темама које се тичу породице и изгледа, изостављене са првих страна – осим када је реч о црној хроници, а женско тело – углавном обнажено, појављује се као додатак, објекат уз различите садржаје. Речима С. Миливојевић: „лице озбиљне штампе је мушко, тело ревијалне штампе је

женско“ (Миливојевић, 2004, стр. 15). Поред медијске редукције жена на улоге мајке и домаћице, проблем симболичке родне неједнакости продубљује се додавањем нових стереотипа и њиховом одбраном позивањем на одбацивање патријархалних норми: тако се сексуализација женског тела брани позивањем на постфеминистичку иронију и презир према патријархалној спутаности жена (McNair, 2002, р. 117), а мит о женама које „могу имати све“ представља идеологију потрошачког друштва које од жена захтева да „раде све“ (Радок, 2015, стр. 131).

Друштвене мреже као поље истраживања

Дигитална револуција коренито мења савремено друштво и културу, у тој мери да се актуелизује проблем постојања нових облика дигиталне и виртуелне културе³. Виртуелни простор отвара се за кориснике, постављајући питање да ли ће у њему бити пренесени родни односи стварног света, или формирано нови облици постојања лишени родног идентитета. Виртуелност релативизује етничке, националне и родне идентитете путем анонимности аватара и могућности креирања виртуелног селфа по избору. Потенцијал виртуелног простора актуелизује футуристичка питања о развоју родних идентитета и односа у потпуно новом виртуелном контексту, почевши од „Манифеста за киборге“ Доне Харавеј (1985) до савременог кибер-феминизма.

Друштвене мреже (Social Network Sites) представљају интернет сервисе који корисницима пружају могућност креирања профила, избора корисника са којима ће ступити у интеракцију и преглед садржаја у оквиру дате мреже (Boyd & Ellison, 2007) и могу се подвести под шири појам друштвених медија, који подразумевају групу апликација базираних на Веб 2.0 технологијама. Последњих година је убедљиво најпопуларнија друштвена мрежа Фејсбук, са 1,6 милијардом корисника у 2016. години и 2,23 милијарде корисника у 2018. години (World Map of Social Networks, 2018).

Како су укорењене у *sui generis* људској потреби за комуникацијом и повезивањем са другима⁴, друштвене мреже представљају својеврсну

³ Иако се појмови виртуелне, дигиталне и кибер (или сајбер) културе користе често без разграничавања, сматрамо да се појмови кибер простора, виртуелне културе везују за културу интернета као засебног поља, док појмови кибер културе и дигиталне културе упућују на шире схватање културе која настаје у интеракцији стварног и виртуелног. Наведену дистинкцију формирамо на основу одређења дигиталне културе Ч. Гира (2011), кибер простора и кибер културе Д. Бела (2007) и интернет културе М. Кастелса (Castells, 2003).

⁴ Преглед цитираних истраживања о употреби Фејсбука до 2012. године показује да корисници најчешће приступају друштвеним мрежама због комуникације и одржања контакта са удаљеним појединцима (Di Carua, 2012).

социјалну лабораторију, те омогућавају увид у начине на који се корисници суочавају са интеракцијом реалног и виртуелног и нове социо-културне форме и односе који у том процесу настају. На делу је континуирани процес преговарања између императива реалног друштва и неограничених могућности у виртуелности. Тако и идентитет на друштвеним мрежама има специфично значење: виртуелни карактер дозвољава креирање аватара по избору, корисник се може представити како жели. Међутим, с обзиром на првенствену усмереност друштвених мрежа на комуникацију и интеракцију са другим корисницима, ово креирање виртуелног селфа биће у великој мери обојено начином на који корисник жели да се представи другима у стварном животу. Другим речима, није реч о чистој независности виртуелног селфа од реалног положаја појединца, већ су на делу друштвени и културни детерминизми.

Са друге стране, упркос специфичној улози корисника као креатора садржаја друштвених мрежа, скрећемо пажњу на то да оне представљају тип нових медија са посебно снажним социјализаторским и нормативним утицајем. Разлика између нових и традиционалних медија огледа се у томе што у новим медијима произвођачи симбола и значења нису медијски професионалци. Међутим, у оба вида медија креатори нису ослобођени друштвених и културних утицаја; односно, не приказују стварност каква јесте, већ је реинтерпретирају. Како садржај на друштвеним мрежама не креирају професионалци већ припадници друштва, истакнуте пожељне представе у новим медијима могу бити верније друштвеним очекивањима од оних присутних у традиционалним медијима; могуће је приступити родним представама које су ослобођене стега традиционалних медија и под најјачим дејством преференција, вредности и норми савременог друштва. Шобер и сарадници (Schober et al., 2016, p. 6), истичу три механизма дељења информација на друштвеним мрежама која оснажују претпоставку о релевантности истраживања ових садржаја: а) *дизајн и публице* претпоставља да корисници креирају садржај за који процењују да ће интересовати друге кориснике; б) *пропагирање* подразумева да ће на друштвеним мрежама бити видљивији, односно чешће и дуже присутни, садржаји који су широко прихваћени, јер ће бити чешће дељени, коментарисани и подржани; в) *рефлексивна медија* указује на пренос тема из различитих медија, односно подразумева да корисници деле садржаје до којих долазе путем других врста медија.

Када је реч о родној димензији виртуелног простора, бројна истраживања показују да се родне неједнакости у употреби интернета у целини смањују (Pitkow & Recker, 1998, према Takayoshi, Huot & Huot, 1999; Ono & Zavodny, 2002; Shaw & Gant, 2004; Wasserman & Richmond-Abbott, 2005; Jackson et al., 2008; Стјепановић-Захаријевић и Павловић,

2015). Међутим, истраживања друштвених мрежа сведоче о разликама у начину употребе код корисника и корисница, као и о оптерећености виртуелних идентитета родно пожељним представама и друштвеним очекивањима. Резултати онлајн анкете и анализе садржаја 106 профила из 2012. године показују да жене чешће користе друштвене мреже за упоређивање са другим корисницима и налажење информација, а мушкарци за проналажење пријатеља (Haferkamp et al., 2012). Анализа једног милиона статуса на енглеском језику из исте године показује да жене деле приватне садржаје (попут породичних), а мушкарци се баве јавним темама (политика и спорт), при чему јавне теме добијају више пажње, поготово ако садржај постави жена (Wang, Y., Burke, M., & Kraut, R., 2013). Резултати истраживања на узорку од 600 студената из 2014. године показују да жене чешће лајкују и коментаришу туђе статусе него мушкарци и у већој мери пружају емоционалну подршку (Joiner et al., 2014). Истраживање на узорку од 550 случајно изабраних профила из 2015. године показује да жене на профилним сликама наглашавају породичне односе и емоционалну експресију, док мушкарци приказују статусне симболе и авантуристички дух (Tifferet & Vilnai-Yavetz, 2014). Студија из 2015. године, спроведена на узорку од 261 адолесцента, показује да младе жене чешће наглашавају родни и друштвени идентитет на сликама, а мушкарци индивидуалне карактеристике; у приказивању индивидуалних карактеристика, жене чешће приказују позитивне садржаје, а мушкарци неутралне (Michikyan, Subrahmanyam & Dennis, 2015). Истраживање из 2013. године упућује на присуство родних стереотипа на друштвеним мрежама; резултати показују да су кориснице које се представљају у складу са очекивањима популарне културе – као атрактивне девојке са партнером, склоне забави – изложене осуђивању; поред тога, наглашена отвореност корисница на друштвеним мрежама осуђује се као назнака промискуитетности (Bailey et al., 2013). Ауторке истраживања наглашавају да испитанице осуђују овакве елементе виртуелног представљања код жена, иако су свесне да и њих саме околина осуђује због истих карактеристика.

Методологија истраживања

Комуникација на друштвеним мрежама оставља дигиталне трагове који су директно доступни за проучавање и који мењају сам предмет проучавања друштвених наука (Бранковић, 2014). За разлику од традиционалних истраживања која се темеље на случајном узорку, друштвени

медији пружају увид у целокупну популацију⁵. Због тога се ова врста нових дигиталних истраживања темељи на другачијој логици и принципу закључивања – истраживач не тежи да постигне репрезентативност узорка већ засићеност података релевантним информацијама за обухват теме (Schober et al., 2016). Поред тога, подаци прикупљени на овај начин не настају под утицајем упитника и *ad hoc* суочавањем испитаника са питањима која занимају истраживача, него у спонтаној употреби мрежа, која је детерминисана личној мотивацијом корисника. На овај начин добија се реалистичнији приказ предмета истраживања. Циљ овог рада је утврдити каква је слика жена у новим медијима, у садржају који не стварају медијске институције већ сами корисници мрежа у Србији.

Предмет истраживања обухвата испољене представе о женама на друштвеној мрежи Фејсбук, од стране корисника из Србије током 2016. и 2018. године. Ова друштвена мрежа изабрана је за анализу због убедљиве премоћи у броју корисника и због могућности упоредивости података – Фејсбук је најчешћи предмет истраживања од свих друштвених мрежа последњих година (Rains & Brunner, 2014; Snelson, 2016). С обзиром на релативну новину проблема и примењеног метода прикупљања података у виртуелном окружењу, истраживање је експлоративног карактера. Међутим, с обзиром на то да и поред својих специфичности друштвене мреже спадају у сферу медија, очекујемо усклађеност испитиваног садр-

⁵ Истраживања друштвених мрежа суочена су са бројним методолошким проблемима, попут: а) проблема „модела организма“ који подразумева генерализовање модела креираних на основу ограниченог броја платформи, б) узорковање на основу зависне варијабле; в) нејасно и нерепрезентативно узорковање, г) заступљеност једне платформе (Tufekci, 2014, p. 505). Међутим, упркос овим недостацима, истраживања друштвених мрежа су у порасту јер омогућавају приступ огромном обиму података, који уз то настају спонтано, без утицаја истраживача. Присутно је гледиште према коме, на супрот генерализованости, подаци добијени путем друштвених мрежа омогућавају достизање засићености информацијама, односно исцрпну покривеност теме која традиционалним начинима прикупљања података не би могла бити постигнута (Schober, 2016, pp. 5–6). Свакако је упутно скренути пажњу на ограничене могућности закључивања на основу података добијених путем друштвених мрежа и указати на неопходност тумачења података уз примену компарације са подацима добијеним путем традиционалних техника (Tufekci, 2014, p. 513). С обзиром на постојање исцрпних извора који упућују на присуство стереотипа о женама, како у традиционалним медијима у Србији, тако и у светском виртуелном простору, сматрамо да овај облик анализирања онлајн података може отворити питање представљања жена у новим медијима од стране корисника из Србије упркос ограниченим могућностима генерализације добијених резултата, с обзиром на усаглашеност резултата са претходним истраживањима, чији обим и истоветност резултата упућују на постигнуту задовољавајућу засићеност и покривеност теме.

жаја са приказом родних улога у традиционалним медијима. Постављене су радне претпоставке о претежно стереотипном карактеру родних слика које презентују корисници Фејсбука у Србији и о усклађености стереотипа и аутостереотипа; такође, очекивано је да слике о женама које су стереотипног карактера чешће креирају корисници из мањих места у односу на кориснике из већих градова⁶.

Јединица посматрања је *пост*, статус који сачињава текст или текст комбинован са сликом или видео-записом. Узорак обухвата постове који садрже термин „жена“, објављене током 2016. и 2018. године од стране корисника из Србије. Обухваћени су само јавни садржаји, да би се избегла етичка дилема употребе приватних садржаја корисника мрежа као података. На прикупљеним текстуалним садржајима спроведена је квантитативна и квалитативна анализа садржаја, уз примену петостепене нумеричке скале⁷ ауторки Батлер и Пејсли.

Наведени начин избора постова одређен је са циљем идентификације нормативних, пожељних представа женског рода, на основу две кључне претпоставке: а) употреба апстрактних одређења женског рода у постовима осигурава захватање података који се односе на опште представе о женском роду, улози и идентитету, као о специфичној друштвеној групи – употреба ових појмова подразумева или садржаје којима се изражава порука о женском роду/упућена женском роду или се наглашава родни идентитет кориснице – односно, садржај који се дели корисница повезује са сопственом родном улогом; б) дељење ових постова са широм јавношћу⁸ упућује на то да је представљени садржај прихватљив у датом друштву, односно да је реч о садржајима за које се може претпоставити да неће наићи на снажну осуду у датом друштву.

⁶ Логична је и претпоставка о учесталијем присуству стереотипа код старијих корисника – међутим, подаци о годинама старости корисника/ца у највећем броју случајева нису доступни.

⁷ Скала садржи степене: 1) Понижи је: представа о жени као дводимензионалном бићу, непотпуној особи: типичне представе о сексуалном објекту или жртви; 2) Задржи је тамо где јој је место: традиционална улога жене као мајке и домаћице, може обухватати и представљање жена које се не сналазе у професионалној сфери или због ње развијају неженствене особине; 3) Дај јој два места: професионална улога је подређена традиционалној, јавља се као додатак који долази након испуњења породичних дужности; 4) Она је потпуно једнака: одсуство традиционалног стереотипизирања; 5) Нестереотипно приказивање: истицање личних квалитета и постигнућа, независно у односу на пол (Pingree, Hawkins, Butler & Paisley, 1976, pp. 193–196).

⁸ Поред садржаја који су јавни, дакле доступни свим корисницима, Фејсбук пружа могућност подешавања приватности, односно дељења постова само са одређеном групом корисника.

Претрагом кључних речи издвојено је 300 постова који су објављени у периоду од 03. 01. 2016. до дана када су подаци прикупљени, 22. 10. 2016. године. Истраживање је поновљено 2018. године са циљем испитивања да ли је дошло до промене у начину приказивања жена на овој друштвеној мрежи и заступљености стереотипа. Међутим, промена конфигурације Фејсбука у 2018. години онемогућава дефинисање критеријума претраге којим се узорак ограничава на ауторе постова из Србије, већ је у критеријумима претраге могуће дефинисати само градове⁹. Упркос предностима које пружа прикупљање података путем нових медија, сталне промене функционисања платформи употребљених у истраживању ограничавају могућност компарације резултата, чак и када је реч о релативно кратком временском размаку (у нашем случају, две године). Оваква несталност у обиму података којима истраживач може приступити, знатно умањује могућности истраживања путем нових медија, бар када је реч о компаративним, лонгитудиналним и истраживањима са вишеструким критеријумима у избору узорка, те ова врста истраживања остаје најнефикаснија у дескрипцији тренутног стања друштвених појава. Из наведених разлога, узорак из 2018. године је квотни узорак креиран тако да омогући упоређивање са делом података прикупљених 2016. године, односно са подацима из градова који су се јавили у више од пет случајева¹⁰. Обухваћено је 200 постова који су објављени од 1. 1. 2018. до 8. 3. 2018.

Резултати квантитативне анализе

Анализирани садржај из 2016. године у већини случајева потиче са личних профила (63,7% профила и 36,3% страница) и то од стране корисница (59,2% корисница, 38,2% корисника и 2,1% профила парова). Највећи број постова објављен је у Београду (44,7%), Новом Саду (5,7%) и Нишу (5,6%), а остатак узорка обухвата 70 места у Србији. Узорак из 2018. године обухвата 74,5% постова објављених са профила и 25,5% постова објављених на страницама. Изузевши странице, узорак обухвата 38,6% корисника и 61,4% корисница.

⁹ Друга могућност је оставити локацију неспецификованом, али су тиме у резултат претраге укључени профили и странице чија локација није јавна – овим је могуће обухватити и изворе на српском језику, чији аутори не живе у Србији, као и оне на сродним језицима (бошњачки, црногорски или хрватски).

¹⁰ Према структури узорка из 2016. године, квоте за узорак из 2018. године су: 134 поста из Београда, 17 из Новог Сада, 17 из Ниша, десет из Новог Пазара, десет из Лесковца и по шест из Бора и Ваљева. Из осталих градова је 2016. године обухваћено до пет јединица.

Хипотеза о заступљености стереотипних слика о женама показала се исправном: анализирани садржај текста из обе године према Батлер-Пејсли скали у највећој мери спада у категорију „задржи је тамо где јој је место“ и „понижи је“ (Табела 1). Треба приметити да је у анализираним садржајима професионална сфера подзаступљена; може се наћи само у категоријама „дај јој два места“ и „потпуно једнака“ (укупно 10,6% текстуалног садржаја из 2016. године), док се огромна већина постова дотиче сфере партнерских и породичних односа и родног идентитета. Наглашена важност породице као један од фактора који утиче на велику заступљеност представа о женама као партнеркама и супругама у складу је са резултатима компаративног истраживања Србије, Македоније и Бугарске из 2007. године, који указују на изражен значај породице као „идентитетског упоришта“ у Србији (Стјепановић-Захаријевски и Гавриловић, 2010).

Табела 1. *Класификација садржаја према Батлер-Пејсли скали*

Категорија	2016.
Батлер-Пејсли скале	
Понижи је	32,3%
Задржи је тамо где јој је место	53,3%
Дај јој два места	4,3%
Потпуно једнака	6,3%
Нестереотипно приказивање	0,3%

Категорија „задржи је тамо где јој је место“ је најзаступљенија у обе године. Међутим, подаци показују промене у правцу заступљености мање стереотипних облика приказивања жена у 2018. години у односу на податке из 2016. године – због измењене структуре узорка у 2018. години, упоређени су подаци из градова који су обухваћени у оквиру оба узорка (Табела 2). Категорије у којима је дошло до промене супротног смера су категорије „понижи је“ и „дај јој два места“. Дакле, долази до благог пораста заступљености у степенима скале који наглашавају равноправност родних улога. Приказивање жена у професионалној сфери је заступљеније у подацима из 2018. године, и то у садржајима који афирмишу равноправност родних улога, уз опадање заступљености категорије „дај јој два места“.

Табела 2. Класификација садржаја према Батлер-Пејсли скали 2016. и 2018. године

Категорија	2016.	2018.
Батлер-Пејсли скале		
Понижи је	37,7%	33,5%
Задржи је тамо где јој је место	50,8%	42%
Дај јој два места	4,7%	1,5%
Потпуно једнака	6,3%	21%
Нестереотипно приказивање	0,5%	2%

за градове: Београд, Нови Сад, Ниш, Лесковац, Бор, Ваљево и Нови Пазар (N = 184)

Како је у подацима из 2016. године само 0,3% садржаја нестереотипног карактера, претпоставка о разлици у присуству стереотипа код корисника из градова различите величине и корисника различитог пола замењена је испитивањем о присуству различитих врста стереотипа у овим групама. Упоредјене су категорије корисника из Београда, Новог Сада и Ниша са категоријом корисника из осталих градова у Србији. Анализа је показала постојање статистички значајне повезаности између врста стереотипа и локације корисника ($\chi^2 = 13,442$, $p = 0,009$). Корисници из мањих градова најчешће објављују садржаје који спадају у категорију класичних родних стереотипа „задржи је тамо где јој је место“ (66,4% постова у категорији), а корисници из већих градова предњаче у осталим категоријама. Ова повезаност може се објаснити сферама на које се односи садржај у категоријама: у категорији „задржи је тамо где јој је место“ доминирају улоге жене као домаћице и допуне мушкарцу које су очекивано заступљеније у мањим местима у којим преовлађују традиционални породични односи и родне улоге. У осталим категоријама присутне су улоге које су у већој мери афирмисане у већим градовима: релативно мали удео професионалних улога уз висока очекивања у погледу изгледа, лепоте и заводљивости жене.

Родне разлике у врстама стереотипа нису статистички значајне ($\chi^2 = 7,447$, $p = 0,059$), чиме је потврђена хипотеза о усаглашености аутостереотипа и стереотипа: мушкарци и жене у подједнакој мери објављују садржаје из категорије „потпуно равноправна“; мушкарци су нешто чешће аутори садржаја из категорије „понижи је“ (52%), а жене преовлађују у категорији „задржи је где јој је место“ (65,5%). Родне разлике у врстама стереотипа нису статистички значајне ни према подацима из 2018. године ($\chi^2 = 11,598$, $p = 0,170$), а у категорији „потпуно једнака“ преовлађују жене (78,6% жена и 14,3% мушкараца).

У анализи просечног броја лајкова, коментара и дељења садржаја, изражен је утицај малог броја екстремних вредности, те су ови случајеви посебно испитани у оквиру квалитативне анализе. Не зачуђује да су екстремне вредности присутне у категоријама које представљају супротне полове скале – „понижи је“ и „она је потпуно једнака“, односно да највише пажње привлаче садржаји који испољавају драстично различите родне представе, које се међусобно искључују.

Резултати квалитативне анализе

На основу анализираниог садржаја из 2016. године издвојене су поткатегорије у оквиру најзаступљенијих категорија: „понижи је“ и „задржи је тамо где јој је место“. Квалитативна анализа је спроведена на подацима из 2016. године и резултовала је издвајањем поткатегорија у оквиру оригиналне скале, које су се показале применљивим на подацима из 2018. године. Треба напоменути да предложена класификација није коначна, већ како произлази из анализираних података, може послужити као смерница за будућа истраживања. Сматрамо да се кумулацијом резултата истраживања стереотипа, тестирањем предложених поткатегорија и њиховим модификовањем може доћи до прецизније скале сексистичког представљања. Потреба за оваквом континуираном модификацијом не произлази само из тежње за побољшањем инструмената, већ и из специфичности испитивања проблема у виртуелном простору; наиме, како су сами корисници креатори садржаја, фокус тема којима се баве је одређен искључиво њиховим интересовањем; док у класичним медијима можемо очекивати одређену склоност ка представљању различитих сфера стварности, у новим медијима корисници се могу бавити чиме год желе – тако се анализирани садржај у нашем узорку односи примарно на приватне односе, занемарујући професионалну сферу и образовање. На основу анализираниог садржаја издвојене су поткатегорије у оквиру нивоа „понижи је“ Батлер-Пејсли скале:

- Жена као непотпуно и/или неморално биће и употреба термина *жена* као увреде;
- Жена као жртва;
- Жена као својина, естетски и сексуални објект.

Ова категорија оригинално је предвиђена за дводимензионалне приказе жена, редукацију жена на непотпуна људска бића; ауторке као типичне примере наводе сексуалне објекте, „глупе плавуше“ и жртве (Pingree, Hawkins, Butler & Paisley, 1976, p. 194). Међутим, у истраживању је издвојена категорија постова који изразито сексистички представљају жене, али не у светлу пасивних објеката и жртава, већ као неразумна, љубоморна, заводничка бића која злоупотребљавају мушкарце. Тако „постоје две врсте жена – оне које много причају и које не престају (...) од тога може да се полуди“ (цитат из видео-записа), „жена је једно 'дивно' створење које разликује доброг и лошег мушкарца. Доброг користи а лошег заволи“, „жена увек сумња, а кад је неписмена онда и сумља“, „као жена вредиш милионе, ал' си нула од човека“ (текст песме); жене су проблем, напорне, а понека је и мерна јединица: „колики си гад од 0 до ова жена?“. Наведене карактеристике се могу препознати

и у традиционалној родној улози, међутим, ауторке наводе да други степен сексистичког приказивања жена подразумева афирмацију одређених особина које се традиционално приписују женама, уз наглашавање недораслости професионалној сфери. С обзиром на мизогини карактер наведене поткатеорије, сврстана је у први степен скале – „понижи је“.

Сродан степен скале представља употреба термина „жена“ као увреде: „плакао сам као жена“, „са женама је лако ако си мушкарац, ако си већа жена од њих онда ти је баш тешко“, „... жена сме бити човек, али мушкарац не сме бити жена“ (сме бити човек, дакле то није увек). Два поста су се нашла у категорији која доводи у питање способности жена: коментар „Жена за воланом – шта мислите о томе?“ пропраћен је сликом две жене у аутомобилу, при чему се она која вози шминка; у другом посту замера се женама неиспуњавање традиционалне улоге: „Данас ми се свака жена зове домаћица...“, коментарише корисник (мушког пола) уз своје слике припремања зимнице.

Категорија жене као жртве обухвата више поља: од црне хронике, немаштине, преко емотивних „жртава“ преваре и непоштовања од стране мушкараца, до предмета изругивања и исмевања у вицеима. Управо је у овој категорији пост са највећим бројем лајкова – 15.000 лајкова, добила прича о мушкарцу који (неочекивано) није оставио своју вереницу иако је задобила тешке повреде у пожару: „Прије неколико дана на CNN-у су га питали да ли је икада размишљао о томе да је остави, запосли некога да се брине о њој и настави даље са животом? Његов одговор је дирнуо цијели свијет: 'Оженио сам њену душу, њену персоналност, а не изглед...'“. Пост из исте категорије са 3.600 лајкова сврстава у исту групу размажене жене и жене са психичким поремећајем, као и њима подобне мушкарце: „А они мушкарци који воле испразне и кењкаве, без става и карактера, анорексичне, квази принцезе, воле их јер једино поред таквих жена они могу иоле да буду мушкарци.“ Садржај ове категорије варира од описа масакра и трагичних несрећа које су се десиле женама (понекад са нејасним нагласком на томе шта је најважније у причи: како једна страница објављује „Самоубиство пред пролазницима у Београду: Жена се убила скоком НА УЛИЦУ, блокиран саобраћај“), до употребе назива домаћих животиња; присутни су и суптилнији облици понижавања, попут слике на којој мушкарац прати резултате утакмице док је у позадини трудна жена, уз коментар: „Краљ! Жена му се порађа а он прати последњи дан прелазног рока“.

Жене као сексуални објекти присутне су и на сликама и у тексту: од укупно 90 слика на којима се налазе жене, 24,8% обухвата слике делова тела и обнажених или полуобнажених жена. Текст наглашава потчињеност жена или заводничку манипулативност; изражено је и ласкање, па

тако пост са 12.000 лајкова објашњава женама све мане тела Мерилин Монро, наводећи да је она позната као једна од најлепших жена у историји, па стога нека жене буду самоуверене. Дакле, не само да је присутна објективација жена, већ актуелност поста имплицира несигурност корисница због које је оваква препорука базирана на понижавању глумице наишла на одобравање.

Присутно је и приказивање жена као ствари – жена је „ничија“, „свачија“, упоређена са мотором и пивом; жена се поседује: она „коју имаш, твоја је и на другом крају света“, „жена и ауто се не дају нико ме“. Поред власничког односа према женама изражено је и третирање жена као масе која стоји на располагању: „хиљаду је жена...“, „од милион жена...“ и слично.

Посебно је наглашен идеал лепоте који је императиван за жене и који се јавља како у виду похвала „прелепим женама“ (такође повезан са ласкањем, па аутор(и) већ поменути странице која највећим делом објављује слике делова женског тела и патронизујуће текстове упућује изјаве љубави непознатим „прелепим женама“ – пратиоцима странице), тако и у виду понижавања. Са једне стране „жена никада не може бити... превише мршава и имати превише ципела“, „фитнес девојка је дама“, а са друге стране се упозорава на последице естетских захвата и позива на коментарисање целулита на сликама жене у купаћем костиму. Наглашава се значај младости за жене: жена „после 40 година“ треба сама да одлучи о томе колико има година, жена има година „колико јој други дају да има“, а жена од „око 50 година“ која је урадила селфи по изласку из фризерског салона навела је корисника мушког пола да се прекрсти. Наравно, идеал младости и лепоте имплицира неподношљиву лакоћу женствености која подразумева да „свака жена воли да чује комплимент“, „увек зна шта да обуче али баш то нема“, „жена која има самопоуздање и која не завиди другој жени... прекрасна је жена“, као и један подтекст који почива на new age усмерености на (квази)духовни развој и прихватање традиционалних норми женствености завијених у дискурс слободе и (пост)модернизације: „ако смо жене у телу будимо и жене у уму“.

Садржај категорије „Задржи је тамо где јој је место“ такође се може класификовати у поткатоорије које обухватају елементе традиционалне женске улоге:

- Жена као неговатељица мушкараца и идеализована жена;
- Жена као психички и морално слабија половина пара, коју треба потчинити или штитити;
- Употреба термина жена као синонима за супругу.

У оквиру ове категорије присутна је слика жене као дела пара или породице; реч је о степену више на скали сексистичког представљања, у

коме се потенцира место жене према традиционалном шаблону „у кући“ насупрот месту мушкарца које обухвата професионалну сферу.

Резултати показују да су ређе наглашене особине добре домаћице (један пост: „Сутра имамо госте и мора бити све чисто и спремно“), а у већој мери су заступљене улоге жене као емотивне, брижне неговатељице. Једна корисница наглашава: „Свака жена има своје мушкарце. Чувајте их. Они су Ваши! Будите само жене – довољно је, али покажите целом Свету да Балкан има и традицију и културу“. На сликама које су објављене са наведеним текстом приказани су парови, а занимљиво је да је на свим сликама мушкарац у доминантном положају у односу на жену: он је грли заштитнички, у првом је плану.

Брига о мушкарцу, проналазак друге половине, представљен је као једини циљ њеног постојања, она је одређена мушкарцем: „жена је одраз мушкарца којег воли, ако је пажљив и воли је, брине о њој, биће божанствена“. Садржаји ове категорије имају призив практичних савета за удају: „буди жена чији поглед узнемирава, осмех поражава...“, јер „човјеку са великим сновима потребна је жена са јаком визијом“. Она треба да брине о мушкарцу, васпитава и негује; резултат је идилична заједница у којој је мушкарац заштићен емотивно, а жена задовољна „уловом“: „жена која тражи скупе поклоне можда их и добије, али само жена која од мушкарца осим љубави не тражи ништа може добити све“. Одређене су особине „праве жене“, али и „правог“ мушкарца. Мушкарац ког треба пронаћи и штитити је доминантна личност која осваја: тако „свака жена жели мушкарца који може имати сваку жену“, али да тај исти мушкарац жели само њу; његов успех је ако је жена срећна поред њега, јер „лако је критиковати жену али она од тога неће постати боља. Још лакше је учинити је срећном, а срећна жена је најбоља жена“.

Истовремено, „код жена највише успеха имају мушкарци који су унесрећили више жена“ – међутим, овде није проблем у мушкарцу, већ у емоционалности и ирационалности жена које бирају погрешне мушкарце. Жене зато треба потчинити: „Жена увек подлегне јачем а не лепшем, умнијем ни бољем ни милијем. Падаће пред јаким а не пред добрим и лепим. Жена не разуме дух него вољу, ни лепоту него намеру“. Са друге стране, мушкарци који „могу имати сваку жену“ не трпе никакву осуду – они се мењају када наиђу на идеалну жену.

Нагласак је пре свега на моралу, уз истицање надмоћности морала над лепотом жене (али очито и лепоту треба поменути): „најлепша жена на свету првенствено је лепо васпитана, љубазна, захвална, доброћудна, подучена истинским врлинама...“, „лепа жена је још лепша ако има кућни одгој, пристојност и дозу скромности“, „жена си, нормално је да те сви желе, али не и да те сви имају“, „у изобиљу лаких жена просто је комплимент кад ти неко каже да си тешка особа“ (један од популарнијих

садржаја, без навођења цитата – свет је развратан и покварен, па је потребно истаћи сопствени морал и надмоћ над „грешницама“). Живот ван пара је бесмислен, па једна страница, уз текст о типовима жене којима се нико неће оженити, упозорава: „Ако се препознаш, спремај мачку“.

„Права“ жена је мистично, идеализовано биће: „Фатална је она жена са којом ти памтиш себе“, „Има тих неодољивих жена које... истовремено шире мирис греха и мирис невиности“, „Жена није жена ако је не могу уздићи и идеализовати“; али, истовремено, она је слаба и потчињена: „жена која те изненађује само својом једноставношћу“; она зна „које је за њу најбезбедније и најсигурније место на свету, зове се загрљај“ и „никад не заборавља онај загрљај у коме се осећа сигурно“.

Емотивност је пожељна док је у служби очувања породице и усређивања партнера („ја сам емотивна и нежна жена“, „није ми у плану љубав, али сам само жена, можда не одолим!“ – текст песме); друга страна приче је осуђивање ирационалних, емотивних ђавола од жена које могу „из ината што мушкарац не може из мржње“. Жене ћуте и трпе („жена која те искрено воли биће бесна на тебе због много ствари, али ће и даље бити уз тебе“, „Жена ће вам рећи шта жели од вас, на све могуће начине осим ријечима“, „А жена ко жена, примети све, чак и ако не каже“), али у тренутку могу да промене мишљење и осећања, ако су изазване: „једна жена може волети као да никад неће отићи, али може и отићи као да никад није волела“, „жена поклања емоције искључиво једном... после мораш красти преостале мрвице, поткрадати из паклено закључаног сефа“, „ништа опасније од бесне и преварене жене!“.

Међутим, присутна је и потпуно негативна слика жене; потреба за потврђивањем кроз истицање емотивности као оружја: „ја сам жена... могу своје мишљење да мењам сваке треће секунде!“, „будите једна од оних жена што свако јутро кад устане и ногама дотакне тло, ђаво каже: о не, будна је“. Женска емотивност може да уплаши, али ипак, оне су луцкасте и неозбиљне, практично лишене одговорности за своје поступке: „Заљубљена жена је наивна, љубоморна, брзоплета, смотана, плачљива и тврдоглава у исто време. Не замерајте јој, код жена је све боље од равнодушности“. Дакле, емотивност угрожава рационалност жена; оне брину о породици и партнеру, васпитавају, негују, трпе, ћуте, фаталне су и истовремено моралне, чисте, али увек постоји опасност да постану ђаволи, врагови; оне су ризик, темпиране бомбе с којима треба пажљиво поступати; укратко, оне су све само не људска бића.

У оквиру ове категорије издвојена је и посебна група садржаја у којима се израз „жена“ употребљава као синоним за супругу; присутно је присвајање („моја жена“), хваљење женама – од честитки годишњица, преко захвале за припремљени ручак, па до једног поста садржине:

„жена ми дипломирала“, уз слике трудне жене са мужем испред факултета. Занимљиво је да је овај пост једини који се односи на образовање, а објавио га је мушкарац који представља женин успех, уз специфично присвајање успеха.

Дај јој два места: категорија обухвата садржаје који обједињују професионалну и традиционалну улогу. Заступљени су непрестижни послови – прављење наруквица („50 за непуних месец дана... ја сам срећна и успешна жена у послу којим се бавим“), етно-удружење, гостовања у емисији која се бави „женским“ темама, Сајам стваралаштва сеоских жена и оглас којим се тражи „жена за чишћење“. У неколико постова се наглашава подршка пријатеља као елемент успеха поред посла, а један садржај у потпуности илуструје дух ове категорије: „Еманципована жена је жена која и пре и после брака има занимање“ – дакле, могућност каријере или живота ван традиционалних партнерских односа не узима се у обзир.

Потпуно равноправне су жене око 8. марта: садржај о обележавању Дана жена у Војсци Србије лајковало је 12.000 корисника/ца. Поред тога, ова категорија обухвата скретање пажње на Међународни дан сеоских жена, честитке корисници која је изабрана за председницу Савета месне заједнице („изузетна жена“), честитке рођендана корисницама које су „жена змај“ и признање једног корисника да се осећа безбедно кад жена вози, а притом може и да пије. Присутна су два поста са сликама које илуструју равноправност – приказују мушкарца и жену на мотоциклима (6.400 лајкова). Два садржаја се баве директно питањем родне равноправности: „Кажу: жена мора бити мршава, жена мора имати обрине, жена мора слушати, жена мора питати, жена мора свима угађати... Ја кажем: жена само МОРА бити задовољна и срећна у својој кожи (комшика)“, „Жена није сексуални објекат. Жена није Други, она постоји и без мушкарца. Жена не мора да се 'оствари у улози супруге и мајке'. Жена може да буде у емотивном односу и са другом женом. Жена може да буде успешнија од свог партнера, Ана је доказ за то. Жена има друге квалитете јер је људско биће а не месо. Жена је успешна ако је сама задовољна собом. Жена није створена да би служила било коме. Поштовање за све жене“. Занимљиво је да су оба наведена садржаја објавили корисници мушког пола.

Закључак

Резултати анализе указују на доминацију стереотипних родних слика на друштвеној мрежи Фејсбук. Скала Батлер-Пејсли показала се као користан инструмент за анализу, поткрепљујући почетну претпоставку да се садржај на друштвеним мрежама може анализирати аналогно садржају традиционалних медија. У раду је дат покушај издвајања поткатегија најзаступљенијих нивоа наведене скале; с обзиром на новину виртуелног простора и убрзане промене у савременом друштву, сматрамо да је потребно континуирано унапређивати и тестирати инструменте са циљем што сензитивније анализе постојећих података. Један од начина унапређења скале који предлажемо је управо увођење сензитивнијих степена скале. Анализом добијених података искристалисале су се следеће поткатегије: у оквиру категорије „понижи је“: а) жена као непотпуно и/или неморално биће и употреба термина жена као увреда; б) жена као жртва; в) жена као својина, естетски и сексуални објект; и у оквиру степена „задржи је тамо где јој је место“: а) жена као неговатељица мушкараца и идеализована жена; б) жена као психички и морално слабија половина пара, коју треба потчинити или штитити; в) употреба термина *жена* као синонима за супругу. Предложене поткатегије не представљају коначно решење, већ један од почетних корака у модификацији скале; поткатегије су дефинисане на основу прикупљених података, те захтевају даље усавршавање и тестирање у будућим радовима. Даље, континуирана примена скале на садржај виртуелног простора корисника из Србије омогућила би праћење промена у заступљености стереотипа и објашњење довођењем у везу са ширим друштвеним контекстом и променама у родним политикама државе. Како је у овом раду испитивано присуство родних стереотипа на друштвеној мрежи Фејсбук, важно је испитати њихово присуство на другим популарним друштвеним мрежама, да би се добила потпунија слика карактеристика родних улога које се конструишу у виртуелном простору. Продукција родних стереотипа на већем броју друштвених мрежа, којима су корисници готово континуирано изложени, представља моћно средство социјализације. Посебно је забрињавајуће присуство аутостереотипа; како ниво скале „понижи је“ преовладава код мушкараца а „задржи је тамо где јој је место“ код жена, у даљим истраживањима посебно треба обратити пажњу на родне разлике, да би се утврдили кључни елементи који обликују доминантне обрасце у сагледавању женске родне улоге код мушкараца и код жена.

Анализа је показала да на Фејсбуку преовладава традиционална слика о женама. У највећој мери је заступљена слика о жени као делу пара, уроњеној у приватне односе и усмереној на бригу о другима. Дис-

курс који је присутан у овим садржајима изненађује: реч је о репродукцији слика које се могу сматрати застарелим, али очигледно не и превазиђеним. Садржај је саопштен у виду препоруке и савета, са израженом вредносном димензијом. Може се претпоставити да су промене у пољу родних односа оставиле недефинисаним улоге у приватним односима, те у кризним периодима долази до окретања познатим моделима, односно традиционалним родним улогама. Ово објашњење потврђује промена ка родно равноправнијим представама женске родне улоге у подацима из 2018. године. С обзиром на то да је дефинисани циљ овог рада захватање пожељне слике коју корисници конструишу, треба напоменути да добијени резултати отварају ново питање – колика је принудна снага тих пожељних слика и колико је њихово дејство у конкретном испуњавању родне улоге у реалном животу? Другим речима, колика је (не)усклађеност између родних улога које се сматрају пожељним и оних које се остварују у пракси? Резултати указују на то да је традиционални дух јако изражен на пољу родних улога и односа, али реч је само о преференцијама. Анахроност дискурса стереотипних представа указује на декларативно преузимање схватања женске улоге, без реинтерпретације и осмишљавања самих корисника. Овакав модел родних представа не може да одговори на захтеве савременог друштва и његова функција се пре свега огледа у попуњавању симболичке празнине на пољу родних односа – нарушеност суштински традиционалних односа, нејасност и флуидност савремених родних улога и идентитета у савремености отежавају снажање и тумачење друштвених очекивања на пољу родних односа и улога.

ЛИТЕРАТУРА

- Bailey, J., Steeves, V., Burkell, J. & Regan, P. (2013). Negotiating Whit Gender Stereotypes on Social Networking Sites: From “Bicycle Face” to Facebook. *Journal of Communication Inquiry* 37 (2), 91–112. DOI: 10.1177/0196859912473777.
- Бан, А. (2013). Портрет жене у часописима кроз призму каријере и лепоте. *Култура комуницирања* 2 (2), 381–404.
- Bell, D. (2007). *Cyberculture Theorists: Manuel Castells and Donna Haraway*. London: Routledge.

- Boyd, M. D., Ellison, B. N. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13 (1), 210–230.
- Бранковић, С. (2014). Напредна истраживања комуникације на друштвеним мрежама: један аналитички модел. *СМ: Communication and Media Journal* 32, 69–82.
- Castells, M. (2003). *Internet Galaksija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Di Capua, I. (2012). A Literature Review of Research on Facebook Use. *The Open Communication Journal* 6, 37–42.
- Гир, Ч. (2011). *Дигитална култура*. Београд: Клио.
- Goffman, E. (1976). *Gender Advertisements*. New York: Harper and Row.
- Haferkamp, N., Eimler, S. C., Papadakis, A. & Kruck, J. V. (2012). Men Are from Mars, Women Are from Venus? Examining Gender Differences in Self-Presentation on Social Networking Sites. *Cyberpsychology, behavior and social networking* 15 (2), 91–98. DOI: 10.1089/cyber.2011.0151.
- Hall, S. (1997). The Spectacle of Other. In S. Hall (eds.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage Publication, 13–75.
- Харавеј, Д. (2012). Манифест за киборге; Наука, технологија и социјалистички феминизам осамдесетих година XX века. У: Ј. Ђорђевић (прир.), *Студије културе*, Београд: Службени гласник, 604–641.
- Исановић, А. (2007). Медијски дискурс као мушки домен: Представљање рода у дневним новинама у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србији. У: Н. Морањак-Бамбураћ, Т. Јусић, А. Исановић (прир.), *Стереотипизација: представљање жена у шtamним медијима у Југоисточној Европи*. Сарајево: Медиацентар, 49–85.
- Jackson, L. A., Zhao, Y., Kolenic, A., Fitzgerald, H. E., Harold, R. & Von Eye, A. (2008). Race, Gender, and Information Technology Use: The New Digital Divide. *Cyberpsychology & Behavior* 11 (4). DOI: 10.1089/cpb.2007.0157.
- Јарић, И. (2002). Родни стереотипи. *Нова српска политичка мисао*, Посебно издање 2: Полни стереотипи, 5–21.
- Joiner, R., Stewart, C., Beaney, C., Moon, A., Maras, P., Guiller, J., Gregory, H., Gavin, J., Cromby, J. & Brosnan, M. (2014). Publically different, privately the same: Gender differences and similarities in response to Facebook status updates. *Computers in Human Behavior* 39, 165–169.
- McGarty, C., Yzerbyt, V. Y. & Spears, R. (2002). Social, cultural and cognitive factors in stereotype formation. In: C. McGarty, V. Y. Yzerbyt & R. Spears (eds.), *Stereotypes as Explanations: The formation of meaningful beliefs about social groups*, Cambridge: University Press, 1–16.

- McNair, B. (2002). *Striptease Culture: Sex, media and the democratization of desire*. London: Routledge.
- Миливојевић, С. (2004). Жене и медији: Стратегије искључивања. *Часопис за феминистичку теорију ГЕНЕРО*, посебно издање: Студентска истраживања, 11–24.
- Michikyan, M., Subrahmanyam, K. & Dennis, J. (2015). A Picture Is Worth a Thousand Words: A Mixed Methods Study of Online Self-Presentation in a Multiethnic Sample of Emerging Adults. *Identity* 15 (4), 287–308. DOI 10.1080/15283488.2015.1089506.
- Морањак-Бамбураћ, Н. (2007). Неподношљива лакоћа стереотипа. У: Н. Морањак-Бамбураћ, Т. Јусић, А. Исановић (прир.), *Стереотипизација: представљање жена у шtamним медијима у Југоисточној Европи*. Сарајево: Медицентар, 15–49.
- Оно, Н., Zavodny, M. (2003). Gender and the Internet. *Social Science Quarterly* 84, 111–121. DOI: 10.1111/1540-6237.t01-1-8401007.
- Pingree, S., Hawkins, R. P., Butler, M. and Paisley, W. (1976). A Scale for Sexism. *Journal of Communication* 26 (4), 193–200. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1976.tb01958.x.
- Радок, Е. (2015). *Млади и медији*. Београд: Клио.
- Reins, S. A., Brunner, S. R. (2014). What can we learn about social network sites by studying Facebook? A call and recommendations for research on social network sites. *New media & society*, 1–18. DOI: 10.1177/1461444814546481.
- Schober, M. F., Pasek, J., Guggenheim, L., Lampe, C. & Conrad, F. G. (2016). Research Synthesis: Social Media Analyses for Social Measurement. *Public Opinion Quarterly*, 1–32. DOI: 10.1093/poq/nfv048.
- Shaw, L. H., Gant, L. M. (2004). Users Divided? Exploring the Gender Gap in Internet Use. *Cyberpsychology & Behavior* 5 (6), 517–527. DOI: 10.1089/109493102321018150.
- Snelson, C. L. (2016). Qualitative and Mixed Methods Social Media Research: A Review of the Literature. *International Journal of Qualitative Methods*, 1–15. DOI: 10.1177/1609406915624574.
- Стјепановић-Захаријевски, Д. (2010). *Рог, идентитет и развој*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Стјепановић-Захаријевски, Д., Гавриловић, Д. (2010). Идентитети и породичне вредносне оријентације на Балкану. *Социологија* LII (1), 23–40.
- Стјепановић-Захаријевски, Д., Павловић, Д. (2015). Коришћење интернета кроз призму родних разлика студентске популације на Балкану. *Теме* XXXIX (3), 681–699.

- Takayoshi, P., Huot, E. & Huot, M. (1999). No Boys Allowed: The World Wide Web as a Clubhouse for Girls. *Computers and Composition* 16, 89–106. (1999) ISSN 8765-461.
- Tifferet, S., Vilnai-Yavetz, I. (2014). Gender differences in Facebook self-presentation: An international randomized study. *Computers in Human Behavior* 35, 388–399.
- Tufekci, Z. (2016). Big Questions for Social Media Big Data: Representativeness, Validity and Other Methodological Pitfalls. Proceedings of the Eighth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media, 505–514.
- Вишњић, Ј., Миросављевић, М. (2008). Проблем репрезентације рода у медијима. У: А. Захаријевић (прир.), *Неко је рекао феминизам? Како је феминизам ушлицао на жене XXI века*, 248–263. Београд: Heinrich Böll Stiftung.
- Wang, Y., Burke, M., & Kraut, R. (2013). Gender, Topic, and Audience Response: An Analysis of User-Generated Content on Facebook. *CHI 2013: Changing Perspectives*, Paris: France.
- Wasserman, I. A., Richmond-Abbott, M. (2005). Gender and the Internet: Causes of Variation in Access, Level, and Scope of Use. *Social Science Quarterly* 86 (1), 252–270. DOI: 10.1111/j.0038-4941.2005.00301.x.
- World Map of Social Networks* (2018). <http://vincos.it/world-map-of-social-networks/>, приступљено 30. 10. 2018.
- World Map of Social Networks* (2018). <http://vincos.it/social-media-statistics/> приступљено 30. 10. 2018.

Nina Pavlović

STEREOTYPES ON WOMEN IN USE OF FACEBOOK USERS FROM SERBIA

Summary

The paper examines the presence of gender stereotypes in the content published by users from Serbia on the social network Facebook. The research was conducted in 2016 and 2018 and the data was collected by keyword search. We point out to complex nature of social media, as not only as a communication network, but as a media which effects can be compared to effects of traditional media. The underlying assumptions of our research is that public postings that directly refer to women reflect both the perception of gender roles by users and the perception of users about the desirable content of gender roles in society. Quantitative and qualitative content analysis of Facebook posts was carried out using the Batler-Paisley scale. The results indicate a high degree of stereotypical and sexist presentation of gender roles in the investigated content. The most represented degree of Batler-Paisley scale in 2016 and 2018 data was “keep her in her place“. However, there is a trend of decreasing the presence of stereotyped categories and an increase in the category of non-stereotypical representation. Further analyses showed the connection in presence of stereotypes and the size of the city from which users are from. The connection between degree of stereotype presentation and users' gender is not statistically significant in both years, therefore confirming the hypothesis of compliance of stereotypes and autostereotypes. Based on data collected in 2016, we identified subcategories of sexist representation within certain categories of applied scale. The proposed classification is not final, but points to the multiple possibilities of applying the Batler-Paisley scale in contemporary research. We point out the advantages offered by virtuality research, as specific media spheres and specific social laboratories, but also the methodological problems that are conditioned by the specifics of this field, such as problem in repeating the research in digital sphere, conditioned by technology factors. Transferring old forms of stereotyping into relatively new virtual spaces, actualizes the need to reflect on the dialectical relationship of the media and reality in order to realize the potential of new technologies in society and also in research.

Keywords: gender roles, gender stereotypes, new media, content analysis, social networks.

ПЕДАГОГИЈА

СОЦИОМЕТРИЈСКА МЕТОДА У ИСТРАЖИВАЊУ ОДНОСА ПОЈЕДИНАЦА И ГРУПЕ У ШКОЛСКОМ КОНТЕКСТУ²

У малим групама као што су породица, група пријатеља, вршњака или радна група, с временом се развију међу њеним члановима различита осећања и друштвене везе наклоности, ненаклоности, љубави, љубоморе, зависти, сарадње, ривалства. Појединац улази у различите интеракције са другим људима и укључује се у различите формалне и неформалне заједнице. Социоемоционалне везе и односи чланова у групи, као и статус сваког од њих у групи, чине њену социометријску структуру. Социометрија је метод којим се лако долази до сазнања о унутрашњој структури и о динамици у групи, као и о положају појединаца у групи, на основу изјава и опредељења чланова групе. Овај метод је данас врло познат и често се користи у практичне педагошке сврхе, како би се снимило стање у одељењу и користили одговарајући педагошки поступци. Социометрија је утемељена да би се могла проучавати једна друштвена група, истовремено у целини и у деловима. Овим истраживањем које смо реализовали у основним школама на територији града Ниша желимо да сазнамо какве ставове имају наставници о социометријском истраживању, да ли га спроводе у свом раду и да ли социометријска истраживања олакшавају сарадњу са ученицима, имајући у виду да њихова примена може користити наставницима да прилагоде педагошке поступке у раду са ученицима. Такође, овим истраживањем је указано на значај примене социометријских истраживања у раду наставника за иновирање и унапређивање стања у васпитној групи и у односу на појединца и у односу на целу групу. Подаци су прикупљени техником анкетирања.

Кључне речи: социометрија, социометријски метод, социометријско истраживање, појединац и група, школски контекст.

¹ jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

² Напомена: Чланак представља резултат рада на пројекту „Педагошки плурализам као основа стратегије образовања” број 179036 (2011–2018), чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Предмет истраживања наставника може бити разноврстан, али су истраживања наставника – практичара везана увек за њихову сопствену праксу. Истраживања настају као одговор на конкретна питања, проблеме и дилеме васпитно-образовне праксе и представљају покушаје непосредног решавања тих проблема, односно мењања и усавршавања те праксе. Изрази истраживања у образовању и истраживања за образовање, описују управо ову, основну одлику истраживања практичара.

Истраживања у подручју образовања наставника интензивирани су у другој половини прошлог века, а највећим делом као одговор на захтеве које је пред друштво поставило све масовније образовање. Већина аутора (Grimmett, 1998; Cochran-Smith & Lytle, 1995), дефинише истраживања наставника као систематска, намерна и критичка испитивања сопствене праксе.

Студија Зелени документ о образовању наставника у Европи (Green paper on teacher education in Europe, 1999), главни је ослонац за размишљања о овој проблематици. У анализи доступне документације, истиче се како је декларативно постигнут висок ниво сагласности о томе да би на образовање наставника требало гледати као на отворен и динамичан систем који је повезан са различитим подручјима друштвеног живота и који укључује различите актере. Истовремено, то је континуирани процес који започиње иницијалним образовањем, увођењем у посао, стручним усавршавањем и који је повезан са образовним иновацијама и педагошким истраживањима (Vizek-Vidović, 2005).

У модерним друштвима, очекивања од наставника су велика. Они морају бити експерти у једном или више предмета (академско образовање), као професионалци они морају поступати аутономно, стално унапређивати своје експертизе и знања, морају да употпуњују своје предметне експертизе са педагошким способностима, укључујући и мотивацију за учење, креативност, сарадњу, разумевање социјалног контекста образовања, морају имати разумевање педагошког потенцијала технологије и да развој способности интегришу у процес држања наставе-учења, морају умети да интегришу принципе доживотног учења у процес држања наставе и учења, морају да истражују и унапређују сопствену праксу. Све наведено је услов за формирање наставника истраживача, који ће допринети систематском преиспитивању праксе.

Један од основних видова проблема који се среће при темељном проучавању једне социјалне ситуације односи се на самог наставника истраживача. Социометрија је техника или поступак који се користи у истраживању малих социјалних група. Социометријом можемо проуча-

вати еволуцију и организацију друштвених група, али и положај појединца у њима.

Појам *socius* (лат. друг) у социологији је увео амерички социолог Гидингс [Giddings] (2007) да би означио појединца у друштву који је повезан са другим људима. Новост коју је Морено увео у проучавање *socius*-а огледа се у настојању да се интерперсонални односи проучавају истовремено у целини и у деловима. Такође, он је настојао да превлада ситуацију у којој се јединке и њихови узајамни односи посматрају само у целини. У ту сврху формулисао је следеће правило: „... јединке и њихови узајамни односи треба да буду третирани као нуклеарна структура сваке социјалне ситуације (...) ако структуру једног колектива посматрамо у појединостима, онда видимо конкретан положај који у њој заузима свака јединка, видно језгро односа које се створило око сваке јединке богатије је око једних, а оскудније око других јединки. То језгро односа представља најмању друштвену структуру, друштвени атом” (Moreno, 1962, str. 7).

У васпитању група (колектива), социометријска истраживања имају посебан значај и улогу. Реч је, како о формалним групама (разред, одељење, школа, секција, тим, клуб, друштво и сл. у оквиру ваннаставних активности ученика у школи и ван ње), тако и о неформалним групама (групе вршњака, групе формиране по другим критеријумима: место становања, заједничке потребе и интересовања и сл.). Група (колектив) у педагошкој делатности јавља се и као циљ наставниковог деловања (тежња да се оформи група, да постоји и делује, да има свој садржај рада, циљ окупљања и постојања и сл.), као средство деловања на појединца (оформљена група живи и ради по свом систему вредности, има своје норме, односе, утврђене обавезе и права чланова итд.).

Сваког наставника у школи интересује: каква је група (колектив) са којом ради, да ли је изнутра јединствена (хомогена) или је подељена на више мањих подгрупа (нејединствена структура групе), какав је однос међу члановима група (сваког појединачно и свих заједно), који положај појединац заузима у групи (колективу) и како појединац види своју позицију у групи којој припада. Социометријска истраживања могу да одговоре управо на таква питања (квантитативно и графички) уз употребу релативно простих инструмената (социометријски упитник, социометријски тест, а у посебне терапеутске сврхе: тест играња улога) (Bandur i Potkonjak, 1999, str. 189; Hoffman et al., 1992; Hale, 1985). Та сазнања могу послужити наставнику да предузме мере за мењање, иновирање и унапређивање стања у васпитној групи, и у односу на појединца и у односу на целу групу.

Постоји више разлога за широку прихваћеност социометрије у проучавању одређених друштвених појава, а најважнији су следећи:

1. За разлику од неких других методолошких емпиријских процедура (метода, техника), које су усмерене према појединцу, социометрија је усмерена према групи и појединцу као члану одређене групе.

2. Социометрија је за разлику од неких других емпиријских истраживачких метода, поступака и инструмената, релативно једноставна.

3. Инструменти којима се служи у оквиру социометрије, као и њихова примена, једноставни су, а подаци који се прикупљају су доста поуздани.

4. Саопштавање резултата социометријских истраживања такође је једноставно, прегледно и јасно. Важи подједнако и за квантитативну обраду чињеница (што се исказује израчунавањем разних индекса) и за графичко представљање добијених квантитативних података (што се исказује изразом социограма).

5. Резултати добијени социометријским педагошким истраживањима, поред научне вредности могу послужити и у терапеутске сврхе (Bandur i Potkonjak, 1999, str. 188).

Социометрија омогућава да се појединац посматра и као појединац и као члан групе, а група као значајан пут, облик и средство у васпитању и социјализацији тог појединца; стога је нашла у педагошким истраживањима доста широку примену.

У модерним друштвима, очекивања од наставника су велика. Они морају бити експерти у једном или више предмета (академско образовање), као професионалци они морају поступати аутономно, стално унапређивати своје експертизе и знања, да употпуњују своје предметне експертизе са педагошким способностима укључујући и мотивацију за учење, креативност, сарадњу, разумевање социјалног контекста образовања, да имају разумевање педагошког потенцијала технологије и да развој способности интегришу у процес држања наставе-учења, да умеју да интегришу принципе доживотног учења у процес држања наставе и учења, да истражују и унапређују сопствену праксу.

Све наведено је услов за успешног наставника практичара, који ће допринети систематском преиспитивању праксе. На темељу претходно изложених ставова јасно можемо увидети да уместо готових методичких и програмских садржаја и циљева наставник истраживач активно ослушкује праксу, посматра активности, уочава њихове могућности и настоји да пронађе адекватне поступке који ће помоћи њиховом развоју.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ овог истраживања усмерен је на питање: да ли спровођење социометријских истраживања наставницима омогућава да ефикасно проучавају појединца и групе у школском контексту. Као предмет истраживања испитују се ставови наставника о примени социометрије у школском контексту са циљем утврђивања учесталости примене ове врсте истраживања. Наставници су испитани о значају и улози социометријских истраживања, о томе да ли примењују ову врсту истраживања у свом раду и да ли сматрају да социометрија олакшава проучавање статуса појединца, али и групе коју подучавају. Хипотезе постављене истраживању су: 1. Претпоставља се да су наставници упознати са социометријом и значењем социометријског истраживања; 2. Претпоставља се да наставници спроводе социометријска истраживања у школи; 3. Претпоставља се да наставници познају предности и бенефите социометрије; 4. Претпоставља се да су у раду наставника социометријска истраживања најприсутнија и најдоминантнија врста истраживања.

У истраживању је коришћена техника анкетирања и инструмент упитник који је посебно конструисан за потребе овог истраживања (УПС).

У истраживању је учествовало 125 наставника основних школа са територије јужне Србије, са тежњом испитивања ставова наставника о примени социометрије у односу на варијаблу године радног стажа (0–5; 6–15; 16–25; преко 25 година радног искуства).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У истраживању смо добили податке о значају и улози социометријских истраживања, о примени социометријских истраживања, као и податак да социометрија може да олакша проучавање статуса појединца, али и групе коју наставници подучавају.

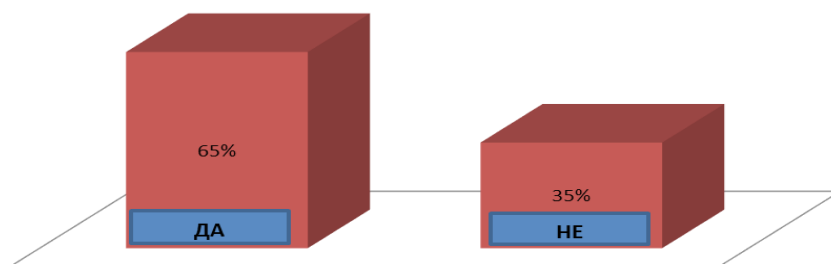

Графикон 1. Информисаност наставника о социометријским истраживањима

Истраживање је показало да наставници основних школа познају значење социометрије и да је са овом врстом истраживања упознато 70% испитаника. Укрштањем варијабле Упознатост/Информисаност о социометрији са годинама радног стажа, хи квадрат тестом (Chi square test) констатовано је да не постоји статистички значајна разлика одговора у односу на постављену независну варијаблу, $p > 0.05$. Наведени податак указује на хомогеност одговора наставника без обзира на године њиховог радног искуства.

На основу добијених резултата утврђено је да су наставници упознати са социометријским истраживањима. Прва истраживачка хипотеза је потврђена.

Сprovedена социометрија

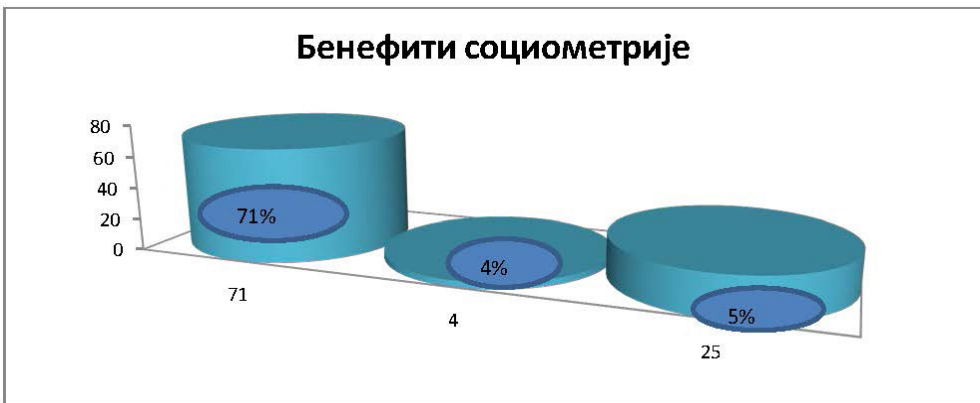
Графикон 2. Наставници и спровођење социометријских истраживања

На основу приказаног графикона може се уочити да је 65% испитаника одговорило да се у њиховој школи спровело социометријско истраживање, док је 35% испитаника негативно одговорило на постављено питање. Наведени податак говори да су наставници поред потврде да су упознати са социометријским истраживањима окренути и ка њиховом примењивању. Податак је врло охрабрујући јер су циљеви наставе у школском контексту окренути ка добром правцу. Од укупног броја испитаника који су учествовали у овом истраживању проценат младих наставника чији је радни стаж до пет година био је највише (30%) упућен у основе социометријских истраживања, њихову примену, утицај, значај, и управо их они у највећем проценту и користе. Хи квадрат тестом (Chi square test) и укрштањем варијабли констатовано је да постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника у односу на варијаблу године радног стажа, $p < 0.05$.

Разлог који лежи у основи ове тврдње је да су управо они у свом школовању – образовању били методолошки више упућени у основе истраживања него наставници са дужим радним стажом. Такође, они су нови у свом послу, интересује их стручно усавршавање, рад на себи, јер им то све може донети пуно позитивног искуства које ће користити у свом даљем раду.

На основу добијених резултата утврђено је да наставници у својим одељењима испитују статус појединца и групе, односно спроводе социометријска истраживања, поготово млађи наставници према критеријуму године радног искуства.

Друга истраживачка хипотеза која се тичала спровођења социометријског истраживања делимично је потврђена, са постојећом разликом у одговорима испитаника у односу на године радног стажа.

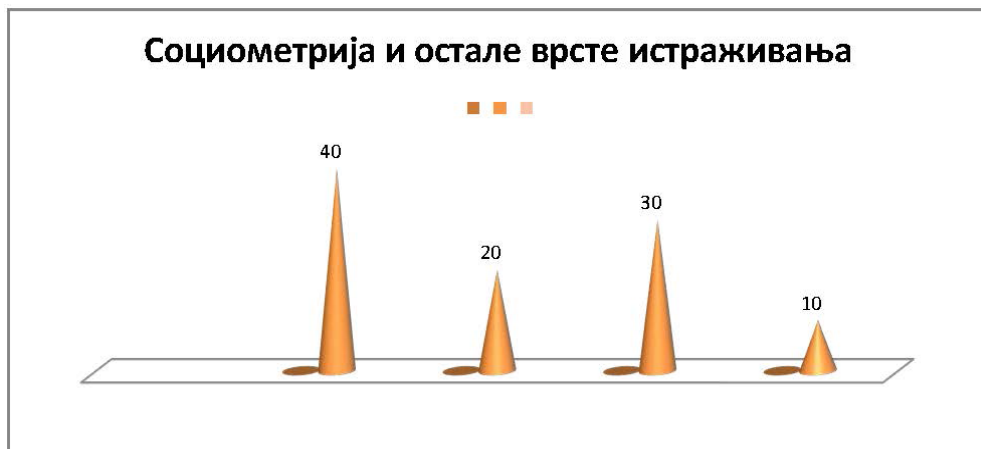

Графикон 3. Ставови наставника о предностима социометријског истраживања

На основу приказаног графикона уочава се да највећи број испитаника, преко 70%, сматра да примена социометријских истраживања помаже у проучавању структуре одељења, што указује на значај истраживања у проучавању односа између ученика.

Израчунавањем хи квадрат теста (Chi square test) и укрштањем варијабле бенефита социометрије са варијаблом године радног стажа констатовано је да не постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника, $p > 0.05$.

Како је социометријско истраживање само једно од многобројних могућности да се истраживања примене у школи, односно у школском контексту, од великог интереса било је сазнати позицију примене социометрије спрам других врста истраживања.

Графикон 4. Присутност социометрије у школском контексту

За крај, значајан податак за ово емпиријско истраживање јесте да сазнамо које врсте истраживања користе наставници у свом раду. Подаци показују да 40% испитаних сматра да је у школи најдоминантнија социометријска врста истраживања, након тога 30% испитаних наставника сматра да се у раду користи комбиновани метод и различите врсте истраживања, затим 20% испитаних наставника у свом раду користи компаративна истраживања, а свега 10% није упознато са истраживањима која су спроведена у школи у којој раде.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Социометрија је метод који се често користи у практичне педагошке сврхе, како би се снимило стање у одељењу и користили одговарајући педагошки поступци. Захваљујући социометријским педагошким истраживањима лако се долази до сазнања о унутрашњој структури и о динамици у групи, као и о положају појединаца у групи.

Истраживање је имало за циљ да се сазна да ли су наставници упознати са социометријским истраживањима, колико о томе знају, колико су упућени, као и да ли примењују социометријска истраживања у раду са ученицима. На основу резултата добијених у истраживању можемо констатовати да су наставници одговарали позитивно на питања о познавању социометријских истраживања. Такође, велики број наставника примењује социометријска истраживања у проучавању појединца и групе и сматра да ова истраживања баш у том домену имају велики

значај за утврђивање ученичких односа у одељењу. Оно што можемо закључити је да је од укупног броја испитаника који су учествовали у овом истраживању проценат младих наставника чији је радни стаж до пет година био више упућен у основе социометријских истраживања, њихову примену, утицај, значај, те да их управо они у највећем проценту и користе. Наставници који су учествовали у овом истраживању нагласили су важну улогу социометрије у проучавању структуре одељења, проучавању ученика (како појединца тако и читавих група), односа који владају у одељењу, а посебно њен значај у успостављању прихватљивије атмосфере рада у којој се сви осећају пријатно и задовољно.

Постављена општа хипотеза да социометрија има велику улогу у проучавању појединца и групе нашим истраживањем је потврђена.

ЛИТЕРАТУРА

- Bandur, V. i Potkonjak, N. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije.
- Cochran-Smith, M. and Lytle, S. (1998). Teacher Research: The Question that Persists. in *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, Vol 1: 1, 19–36.
- GREEN PAPER ON TEACHER EDUCATION IN EUROPE (1999). High Quality Teacher Education for High Quality Education and Training. Edited by F. Buchberger, B. P. Campos, D. Kallos, J. Stephenson, Thematic Network on Teacher Education in Europe, Fakultetsnämnden för lärarutbildning, Umeå universitet.
- Grimmett, P. P. (1993). Teacher research and British Columbia's curricular-instructional experiment: Implications for educational policy. *Journal of Education Policy*, 8(3), 219–239.
- Hale, Ann E. (1985). *Conducting Clinical Sociometric Explorations: A Manual*. Roanoke, Virginia: Royal Publishing Company.
- Hoffman, Chris, Wilcox, L., Gomez, E. & Hollander, C. (1992). Sociometric Applications in a Corporate Environment, *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry*, 45, 3–16.
- Moreno, J. (1962). *Osnovi sociometrije*. Beograd: Savremena škola.
- Vizek Vidović, V. (2005). *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: višestruke perspektive*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Jelena Maksimović

SOCIOMETRIC METHOD IN RESEARCHING THE RELATIONSHIP OF THE AN INDIVIDUAL AND GROUP IN THE SCHOOL CONTEXT

Summary

In small groups such as a family, a group of friends, peers or a working group, in time, various feelings and social connections of affection, dysfunction, love, jealousy, envy, cooperation, rivalry develop among its members. An individual enters different interactions with other people, and is involved in various formal and informal communities. Socio-emotional relationships and relationships of members in the group, as well as the status of each of them in the group, make up its sociometric structure. Sociometry is a method that easily finds out about the internal structure and dynamics in the group, as well as about the position of individuals in the group based on the statements and defenses of the members of the group. This method is now very well known and is often used for practical pedagogical purposes, in order to record the situation in the department and use appropriate pedagogical procedures. The sociometry is based on the fact that one social group can be studied, at the same time as a whole and in parts. With this research that we will implement in elementary schools in the territory of the city of Niš, we want to find out what teachers and teachers do about sociometric research, whether they conduct them in their work and whether sociometric research facilitates cooperation with students, bearing in mind that their application can use teachers to adjust pedagogical procedures in working with students. Also, with this research, we want to point out the importance of applying sociometric research in the work of teachers to innovate and improve the situation in the educational group and in relation to the individual and in relation to the whole group. Data will be collected by surveying techniques.

Key words: sociometry, research, individual and group, school context

ЕТИКА ВРЛИНЕ У САВРЕМЕНОМ ВАСПИТАЊУ

*Док дјеца расту морају бити
подучавана од врлих људи.
(Аристотел)*

Етичко истраживање врлине у функцији васпитања ослонили смо на три приступа: етика еудаимонизма, етика деонтолошка и етика врлине. У сваком од ових приступа може се препознати етика врлине која је нераскидиво повезана са карактером појединца и понашањем које произилази из тог карактера. Због тога је васпитање карактера, односно развијање врлина, једнако значајно као што је значајно умијење етичког расуђивања. За старе Хелене врлина (*арете*) је *навикнућа изврсноћи личности* (способност која човјека чини савршеним у испољавању физичке снаге, у ратничкој или атлетској вјештини, у материјалном богатству или друштвеном положају, у духовним и моралним карактеристикама личности). У раду смо се превасходно ослонили на етику врлине у филозофији еудаимонизма (Сократа, Платона и Аристотела), деонтолошкој хришћанској и Кантовој етици врлине. Базична анализа је показала да су основне врлине које би требало уградити у савремено васпитање хеленске (мудрост, храброст, умјереност, праведност), хришћанске (вјера, љубав и нада) и јеврејске (радљивост и предузимљивост). Хеленски идеал врловита човјека је филозоф Сократ; хришћански идеал је богочовјек – Христос. И једног и другог је могуће вољети а немогуће је бојати их се. Својом етиком живота и својом животном етиком као неразлучивим јединством, Сократ је као и Христос показао да врлина доиста јесте знање (духовна спознаја) као што мало друго шта јесте. Ова двојица умних људи су истина, пут и срећа за савремено васпитање. Филозофија и теологија имају своје мјесто на артикулацији између теоријског и практичног сазнања и акције: „спознати нешто је чин, а чињење је спознаја”. Нажалост, срећу као највеће

¹radovancokorilo@yahoo.com

добро и као крајњи циљ етичког дјеловања људи данас виде и граде на основама идеологије утилитаризма, хедонизма и егоизма, које су још стари Хелени одбацили као недостатне.

Кључне ријечи: врлина, еудаимонизам, хришћанство, савременост, карактер, васпитање.

Увод

Етичко истраживање у функцији васпитања глобално је могуће започети ослањајући се на три сложена приступа: етика еудаимонизма, етика деонтолошка и етика врлине. У сваком од ових приступа препознатљива је етика врлине због тога што је она нераскидиво повезана са карактером појединца и понашањем које произилази из тог карактера. Због тога је васпитање карактера, односно развијање врлина, једнако значајно као што је значајно умијење етичког расуђивања.

За старе Хелене врлина (*арете*) бијаше *навикнутиа изврности личности* (способност која човјека чини савршеним у испољавању физичке снаге, у ратничкој или атлетској вјештини, у материјалном богатству или друштвеном положају, у духовним и моралним карактеристикама личности).

Стари Латини врлину (*виртус*) су одредили као нешто мужевно, као што је мушка ратна врлина храброст.

У руском језику *нравствености* (нравит – вољети) за основу има љубав, али не користољубље него љубав према добру, праведности и истини.

У српском језику, у не баш дословном смислу, врлина се именује као: моралност, врсноћа, крепост, честитост, част, доброта, савршеност, племенитост, спретност, праведност.

У историјској перспективи смисао човјековог постојања различито је одређиван, а самим тим различито је одређиван и смисао васпитања чија је суштина најчешће антиципирала идеално замишљен лик човјека са пожељним врлинама.

Савремено васпитање, баш као и савремено друштво, карактерише аномичност која се испољава у недостатку смисла, помањкању идеала, вриједности и циљева, прагматизму, антиинтелектуализму и сл. Стога нам се учинило сврсисходним трагати за оним врлинама које су у цивилизацијско-историјској перспективи у свом карактеру изграђивали и својим дјелом свједочили најумнији међу људима.

У раду ћемо се превасходно ослонити на етику врлине у филозофији еудаимонизма (Сократа, Платона и Аристотела), деонтолошкој хришћанској и Кантовој етици врлине.

2. Етика врлине у еудаимонизму

Еудаимонија (блаженство, благостање, срећа, добро, корист, успјех) централни је циљ свих система античке Грчке. Суштински то је *summum bonum* (врховно добро), добра воља, оно што је циљ по себи, нешто што се жели или што се вреднује чисто због њега самог а не као средство за нешто друго.

Врховно добро је потпуно и самодовољно, а једини циљ његовог постизања је оно само, тако да укључује све остале циљеве којима се тежи њих ради (Блекбурн [Blackburn]), 1999, стр. 64 и 112).

Код старих Хелена појам среће уз појам врлине представљао је окосницу моралног живота. О њима су на свој начин говорили Сократ [Σωκράτης], Сократов ученик – Платон [Πλάτων] и Платонов ученик – Аристотел [Αριστοτέλης].

Сократ (блаженство као корист и задовољство)

Најмудрији и најбољи међу Хеленима, Сократ, држао се теолошког начела по коме је цијели свијет дјело божанског ума који све ствара ради циља. Његову личност одликовале су бројне врлине (постојаност, истрајност, храброст...) и посебна духовна особина коју је осјећао у себи као неку божанску снагу, божански знак, унутрашњи глас, савјест. У том унутрашњем гласу он је налазио нешто демонско што га је подстицало и опомињало на добро, односно одвраћало од сваког рђавог посла.

Сократов начин живота и обучавања опчинио је атинску омладину у чијим срцима је еротском ватром раширивао искру знања у неугасан пламен који свијетли све до данас. Неразлучиво јединство теоријског знања и практичне дјелатности чини стожерну мисао Сократове етике која почива на три формална и три материјална принципа.

Формални принципи	Материјални принципи
1. Врлина је знање.	1. Сазнање добра.
2. Све врлине уколико чине знање, чине јединство.	2. Самоусавршавање.
3. Врлина је постизива јер се може научити.	3. Блаженство.

Слика 1. Формални и материјални принципи Сократове етике.

Формални принципи Сократове етике

Врлина је знање.

Сократ је сматрао да су све врлине знање и да је једно те исто знати шта је праведно и бити праведан. Мудрост, односно знање у теоријском смислу и моралност у практичном смислу није разликовао, него је онога ко зна шта је лијепо и добро, па то и примјењује, као и онога ко зна шта је ружно и зло, па се тога клони, сматрао мудрим и моралним.

„Видимо, дакле, да филозофија има своје мјесто ту на артикулацији између теоријског и практичног сазнања и акције. *И сјознаши нешто је чин. А чињење је сјознаја.* Немогуће је раздвојити их. Њихову повезаност у људском бивствовању први пут схватамо у Сократовом животу и присуству.” (Херш [Hersch], 1998, стр. 25) Желимо ли спознати истинито и развити у себи тежњу за истинитим, морамо се држати Сократу тако драге изреке *Уиознај себе.*

Упознати себе значи открити у себи најдубљи коријен сопственог смисла за истинито, али и слабости и недостатке тог коријена, открити наше незнање, наше склоности ка илузијама и склоност да сами себе обманујемо.

Сократови ученици и критичари замјерају му што изједначава врлину са знањима ситуирајући је на тај начин у разумски дио душе без узимања у обзир неразумског дијела душе, тј. осјећања и начина осјећања. Додуше, „Сократ би имао потпуно право кад би се воља свагда управљала према религиозно-морално оријентисаном сазнању, али свакодневно искуство показује да ум исувише често подлијеже нагонским снагама и елементарној провали слијепих пожуда и страсти” (Ђурић, 1997, стр. 273).

По нашем мишљењу, Сократов први формални принцип је одржив, ако не генерално, онда бар у контексту сократовског метода обучавања (ироније и мајеутике) и његовог начина живота (самоспознавања и самоусавршавања).

Својом етиком живота и својом животном етиком као неразлучивим јединством, Сократ је показао да врлина доиста јесте знање (духовна спознаја), као што мало друго шта јесте.

Све врлине, уколико су знање, чине јединство.

Из успостављене чињенице да је знање суштина морала, Сократ је закључио да је знање обиљежје и свих појединачних врлина, јер се све састоје у знању, тј. у познавању онога шта треба чинити и чега се треба клонити, а разликују се само по предмету знања. Према томе, врлина је само једна.

Врлина је поштива, јер се може научити.

Код свих људи постоји углавном једнака склоност ка врлини и њу треба само развити добром поуком. Нису сви људи једнако обдарени за развијање ове склоности, али свима је потребан труд, учење, вјежбање и васпитање.

Сократ је показао да врлина није ни поклон природе ни нешто споља научено и добијено, него се изграђује самосазнањем и сазнањем етичких норми, дакле знањем.

Материјални принципи Сократове етике

Сазнање добра.

Садржај знања које човјека чини врлим Сократ је одредио као позитивно добро. Све је добро што служи одређеној сврси, а оно што је добро јесте истовјетно са лијепим и корисним. *Сазнање добра не може се из свијести једној пренијети у свијест другој човјека, неће се стићи као резултат социјалне размишљања и анализе садржаја свијести – самосазнања* (Ђурић, 1997, стр. 249).

То је остваривао индуктивном методом, по њему названом сократовски разговор, која има двије фазе: 1) *иронија*, којом је доводио саговорника до сазнања да ништа не зна о теми разговора (*знам да ништа не знам*) и 2) *мајеутика*, којом је постављањем вјештих питања помагао саговорнику да истина из дубине искрсне на површину његове свијести.

Највише сазнање је познавање самога себе, откривање у себи онога што је стално и опште, дакле, етичких принципа и врлина по којима треба живјети. Свођење врлине на сазнање и свођење сазнања на сазнање добра, производи консеквенцу *да чињење добра* није ништа друго него само знање у његовој *практичној примјени*.

Дакле, нико драге воље и са посједовањем знања не може бити рђав, јер нико неће намјерно радити против своје користи. Свако хоће своје добро (егоизам) и туђе добро (алтруизам), ко ради противно ради из незнања (не зна да је туђе зло и његово зло); корист и штета јесу мјерила добра и зла.

Али Сократ није чисти утилитариста, јер према његовом учењу права корист није крајњи циљ човјекове дјелатности, она је само средство за достизање блаженства, а права врлина јесте знање онога што човјека чини блаженим. Добро је везано не само са корисним него и са пријатним, па су корисно и пријатно као мјерило и регулативни принципи моралног чињења у ствари само други облик принципа добра.

Свјестан је да је добро увијек и пријатно, али пријатно није увијек добро, па због тога остваривање добра мора увијек бити највиши циљ

живота. Сократ није етички хедониста јер не заступа становиште о задовољству као крајњем циљу укупног етичког дјелања, него говори о знању као мјерилу за одмјеравање трајних и тренутних задовољстава.

Самоусавршавање.

Пречишћено спољашње заснивање моралне дјелатности довело је до унутрашње заснованости – самоусавршавања, којим се стичу унутрашња добра. Откривањем унутрашњег свијета и истицањем душе као нарочите области и неупоредиве вриједности изнад свих пролазних добара (богатства, моћи, славе...), Сократ цио живот схвата као етички задатак, као непрестан рад на сопственој души (самоусавршавању). *Мислим да најбољим животош живе они који се старају да буду што бољи, а најпријатнијим они који највише виде да постојају бољи...* (према Ђурић, 1997, стр. 258).

Блаженство.

Сократово самоспознавање и самоусавршавање воде највишем циљу живота, оном који даје правац свим покретима воље и представљају циљ свих радњи, а то је индивидуално блаженство (корист и задовољство). То блаженство је најнеоспорније добро – трајно задовољство што га ствара *добар рад и лијепо најредак*, а они долазе од научености и увјежбаности, тј. самоусавршености.

Према томе, позитивно етичко дјелање је оно које човјеку омогућава његово најнеоспорније добро – блаженство, а врлина је самоусавршеност којом човјек чини срећним и блаженим не само себе него и друге. Из појма блаженства Сократ је одстранио сваку врсту хедонизма говорећи да је уздржљивост (обуздавање нагона и страсти) основа врлине, без чега нема ни јасног мишљења ни поузданог сазнања онога што је истински корисно. Уздржљивост, а не неумјереност, доноси најтрајније и највише задовољство, па блаженство не треба стварати од спољашњих добара (богатство), већ само од унутрашњих која су непролазна.

Платон (добро као идеја идеја)

Учење о највишем добру.

Платон се у почетку слагао са Сократом да је добро исто што и корисно, односно што и задовољство, а потом и лијепо поистовјећује са корисним и добрим. Под идејом добра Платон подразумијева посљедњу стваралачку снагу свијета која влада у васељени као једно од њених најосновнијих начела и превазилази биће својом стваралачком снагом. Најдубља суштина стварности објављује се у етичком феномену, посљедњи

разлог није у спољашњој природи, у материји или тијелу, него у нашем сопственом бићу (хтијењу, мишљењу и осјећању), у нашој практичној свијести, у стварању добра, у остваривању врједности.

Учење о врлини.

Платон је доказао да се све врлине састоје у само једној врлини па отуда постоји само један облик знања на којем се уопште оснива суштина врлина; врлина је сама собом и блаженство, своју награду стиче у самој себи. Врлина је превласт оног што је божанско над оним што је животињско у човјеку; она је једино што нас чини слободним и богатим, што нам даје трајно задовољство и спокојство душе (уп. Ђурић, 1997, стр. 345).

Платон је учење о врлинама засновао на психологији јер није могао из идеје добра извести конкретан садржај морала. Полазећи од постулата да бесмртна човјекова душа има три дијела (умни, вољни и пожудни), Платон је разликовао четири стожерне врлине:

- мудрост (врлина умног дијела душе),
- храброст (врлина вољног дијела душе),
- умјереност (врлина пожудног дијела душе) и
- праведност (као општа врлина).

Према томе врлина је здравље, љепота и добро стање душе, а неваљалство болести, ружина и немоћ. Врлина успоставља такав однос душевних сила да оне једна другом владају и једна другој слушају, а неваљалство успоставља такав неприродан однос душевних сила да једна другом против природе владају и једна другој се покоравају (уп. Ђурић, 1997, стр. 346–347).

Аристотел (блаженство као највише добро само себи довољно)

Централна мисао *Еугемове етике* (Аристотел, 2017) састоји се у тврдњи да је морално дјелање тежња ка Богу. Савршена моралност означава се као калокагатија – уједињење свих врлина и морално-лијепих добара. Највише мјерило за оно што је морално и добро је Бог који стоји изнад ума; консеквентно томе, највиши човјеков циљ је сазнање и поштовање Бога који је коријен и крајњи циљ етике.

У *Никомаховој еетици*, која је уједно и највеће дјело у историји етике (Аристотел, 1980), синтетизирано је Аристотелово учење о врлинама. Највише добро (блаженство), тј. оно што је најбоље, најљепше и најпријатније у исти мах, објаснио је као дјелатност душе према врлини, коју замишља у вези са појмом ентелехије (сврховитости). Он сматра да би „... врлина (врсноћа) човјекова морала бити она особина (стање) на

основу које он сам постаје добар и на основу које ће обављати свој посао како треба” (Аристотел, 1980, стр. 38). „Ко добро гради постаће ваљан неимар, а ко рђаво – рђав.“

Врловито хотење и дјелање настаје и развија се помоћу три чиниоца: урођеном склоношћу, сазнањем и навиком. Само ревносим вјежбањем и формирањем навика који су удружени са знањем и правилним држањем ума ствара се у души постојана способност мишљења и осјећања која је као врлина кадра да осјећањима трајно одређује прави смјер. Аристотел је дефинисао врлину на следећи начин:

1. *Врлина је одабирачка наклоност воље, која се држи средине погесне за сојствену природу, а одређене размишљањем, и то онако како би је одредио разуман човјек. А средина је држање између двају мана, једне која је претјераност и груте која је недостатак.*

2. *Ошуда по свом бићу и по свом појму суштинске врлине је средина (шј. права мјера), али у односу на праву вриједност и највеће добро врлина је врхунац.*

Како је примијетио Николај Хартман (према Ђурић, 1997, стр. 395), врлине као средине су у ствари синтезе вриједности, тј. комплексне вриједности, које се никад не састоје само у једностраном повисивању појединог вриједносног елемента, него у унутрашњој органској вези двају материјално противстављених вриједносних елемената. Аристотел умно запажа да врлине не постоје одвојено, него свака поједина егзистира уколико све остале егзистирају. Додуше, могуће је да човјек има природну храброст а да не посједује остале врлине, али ту се ради о *physike arete* која не укључује цјеловитог човјека за разлику од *ethike arete* која га укључује. Из овога произилази једноставан закључак, да човјек одиста не може бити добар ако га бар један озбиљан порок обузима зато што тај порок ремети стабилност читаве његове врловитости.

Постоје још неки облици еудаимонизма (зависно од тога у чему се очитује права срећа као највише добро):

1. Хедонизам (ужитак),
2. Перфекционизам (савршеност),
3. Алтруизам (живјети за другога),
4. Егоизам (себичност),
5. Утилитаризам (корист).

3. Хришћанска деонтолошка етика врлине

У контексту хришћанских вриједности личност се не развија „из саме себе“ и не може бити „самоциљ“. Својим вишим и стваралачким снагама повезана је са свијетом вриједности, са Апсолутом – Богом (ап-

солутна Личност), а човјек као биће створено од Бога не може живјети изван везе са њим. Субјективизам појединца је недовољан, треба га ослонити на објективну сферу, на оне врједности које су изнад личности и које јој дају важност. Васпитање мора бити осмишљено у цјеловитом погледу на свијет и своје основне проблеме освјетљавати помоћу оних принципа које позајмљује из антропологије, филозофије и религије (уп. Зењковски, 2002).

Хришћанске врлине

Врлина у хришћанству је поштовање Божјих закона. Савјест се у православљу сматра унутрашњим законом, Божјим гласом захваљујући ком човјек може да суди о позитивности или негативности својих поступака. Савјест одређује унутрашњи склоп личности и пружа човјеку способност доношења моралних судова у конкретним случајевима (Шестун, 2013, стр. 77). Главно начело хришћанске етике врлине јесте ипостасно начело, тј. начело личности. Човјекова личност не представља статичну датост, већ динамично биће. Она почиње да бивствује од тренутка зачећа и наставља своје бивствовање у бесконачности. Али бесконачност у хришћанству није нешто безлично или надлично него је Личност. Тачније то је Лична Тројица. Дакле, хришћанска етика израста и развија се у човјековој личности. Њено својство је да има у средишту личност. У Светом писму Новог завјета појам врлине крајње уопштено означава човјекова морална достигнућа. Код блаженог Августина врлина је умијеће праведног живљења.

Хришћанска традиција обухвата четири „природне” врлине:

- смјерност,
- уздржљивост,
- моралну чистоту и
- праведност.

Овим врлинама Свети Павле је додао теолошке врлине:

- вјеру,
- наду и
- љубав.

Врлине нису урођене, већ их је Бог дао кроз Исуса Христа да би их вјерници усвојили и примјењивали. Исус је апсолутно добро, свеврлина, врховно добро (*summum bonum*). Он је проповиједао братство, слободу и једнакост; био је истина, добро и љепота. Стога је Достојевски и могао написати: „На свијету постоји само једна савршено лијепа личност – Христос.”

Протестантске врлине

Протестантско тумачење библијског појма љубави према Богу и ближњима произлази из дословног тумачења оригиналног библијског контекста у којем појам љубав долази од грчке ријечи „агапе“ која се односи на дјеловање или служење, а не на страсти и емоције. Позив се кроз разне таленте прима директно од Бога. Бог их је позвао да кроз рад служе људима и друштву, што доводи до просперитета појединца и читавог друштва, а самим тим и до показивања Божје славе на земљи.

За разлику од католичке па и православне визије чији је симбол монах којему није задатак рјешавање привредних и социјалних питања, већ тумачење смисла човјековог постојања на земљи, код протестаната је симбол предузетник са задатком да рјешава овоземаљска питања. Додуше, „протестантски предузетник“ постаје примамљив и у осталим хришћанским, али и другим вјерским учењима.

Основне протестантске врлине су:

- практична страна живота,
- рад,
- радна дисциплина,
- моралност и
- послушност.

Јеврејске врлине

Јеврејска етика врлине полази од увјерења да је човјеку дато од Бога шта је добро, односно да кроз етичко дјеловање човјек постаје сличан Богу. Без Божје помоћи и Божјег учења нема правилног живота. Непромијењене вриједности карактеристичне за јеврејске заједнице препознатљиве су по високој моралности и уређењу међуљудских односа. Хришћанство као наставак старозавјетне јеврејске објаве и Христос као испуњење старозавјетног обећања датог израелском народу прихватило је јеврејску етичку традицију с тим што је тумачи на нов начин дефинишући добро у лику Христа како смо већ казали. Стога као веома прихватљиве за савремено васпитање истичемо основне јеврејске врлине:

- рад,
- марљивост,
- предузимљивост,
- поштовање старијих и
- породично васпитање.

4. Филозофска деонтолошка етика врлине (разум, дужност и морални закон)

Филозофска деонтолошка традиција вуче коријене од хеленских филозофа стоичара, преко Имануела Канта (2004) до савремених етичких расправа заснованих на праву и правди. И Кантов класични деонтолошки систем и савремена деонтологија засновани су на Десет Божјих заповијести.

Кантовска традиција налаже да исто је бити моралан и бити рационалан. С обзиром на то да је суштина моралности у рационалној дјелатности која важи само за разумна бића, извор моралности човјек проналази у самом себи. На основу услова досљедног универзализовања, Кант је формулисао категорички императив:

1. Послуйај само њрема оној максими за коју у исто вријеме можеш жељети да постане један општи закон.

Кант је формулисао другу верзију категоричког императива која је другачији израз највишег моралног закона садржаног у првој формулацији, а односи се на поштовање рационалних бића као циља по себи:

2. Послуйај тако да човјештво у својој личности као и у личности свакој другој човјека увијек употребљаваш као сврху, а никада само као средство.

Из поставке да бити моралан значи исто што и дјелати рационално произилази да моралност није људима наметнута споља него је дио њихове природе. Они разумију морални закон у оној мјери у којој схватају да су рационална бића и као таква циљ су сама по себи, а морални закон је самонаметнут и самоприхваћен.

Појам аутономије садржи три вида моралности: слободу, добровољно прихватање моралног закона и универзалну прихватљивост тога закона. Човјек је морално биће зато што као рационално биће може да смисли морални закон, разумије га и понаша се у складу са њим. Животиње нису морална бића јер не могу ништа од тога; оне дејствују по нагону. На бази аутономије рационалних бића настала је Кантова трећа формулација категоричког императива:

3. Послуйај само тако да воља може на основу своје максиме постојати сама себи као опште законодавцу.

Закључак

Претходна анализа даје нам за право да занемарено проучавање и поучавање о врлини у савременом васпитању треба наново афирмисати. На тај начин би се изградила солидна брана посрнулом друштву које

„ријалити“ програмима разара традиционалне врлине научно утемељене још од старих Хелена. С тим у вези Слободан Јовановић је проучавајући Платона умно предложио оснивање државног завода за морални одгој грађана.

Већина филозофа, научника и теолога личност посматра, проучава и поистовјећује са њеним карактером, а карактер је збир врлина и порока.

Основне врлине које би требало уградити у савремено васпитање, по нашем суду су следеће: хеленске (мудрост, храброст, умјереност, праведност), хришћанске (вјера, љубав и нада) и јеврејске (радљивост и предузимљивост).

Идеал према коме треба стремити је блаженство како су га одредили хеленски мудраци и тиме доспјели пред врата апсолутне истине тј. о господарењу логоса над свиме што бива. Хеленски идеал врловита човјека је филозоф Сократ; хришћански идеал је богочовјек – Христос. И једног и другог је могуће вољети а немогуће је бојати их се. Својом етиком живота и својом животном етиком као неразлучивим јединством, Сократ је као и Христос показао да врлина доиста јесте знање (духовна спознаја) као што мало друго шта јесте. То је довољан разлог зашто су ова двојица умних људи истина, пут и срећа за савремено васпитање. Филозофија и теологија имају своје мјесто на артикулацији између теоријског и практичног сазнања и акције: „спознати нешто је чин, а чињење је спознаја”.

И Кантов класични деонтолошки систем и савремена деонтологија засновани су на Десет Божјих заповијести. Кантовска традиција налаже да исто је бити моралан и бити рационалан с обзиром на чињеницу да је суштина моралности у рационалној дјелатности која важи само за разумна бића.

Нажалост, срећу као највеће добро и као крајњи циљ етичког дјеловања људи данас виде и граде на основама идеологије утилитаризма, хедонизма и егоизма, које су још стари Хелени одбацили као недостатне. Питање на крају: Да ли је хипокризија говорити а камоли васпитати грађане на основама хеленске, хришћанске и кантовске традиције данас, у доба опадајућег неолиберализма и на његовим темељима заснованог васпитања?

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел (1980). *Никомахова етика*. Београд: БИГЗ.
- Аристотел (2017). *Велика етика; Еудемова етика*. Београд: Паидеиа.
- Библија (1993). Београд: Британско и инострано библијско друштво.
- Блекбурн, С. (1999). *Оксфордски филозофски речник*. Нови Сад: Светови.
- Ђурић, Н. М. (1997). *Историја хеленске етике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Зењковски, В. (2002). *Проблеми васпитања у светлу хришћанске антропологије*. Београд: Бримо.
- Кант, И. (2004). *Критика практичној ума*. Београд: Плато.
- Макинтајер, А. (2006). *Трагање за врлином*. Београд: Плато.
- Херш, Ж. (1998). *Историја филозофије (филозофско чуђење)*. Нови Сад: Светови.
- Чокорило, Р. (2018). Противурјечности у вриједносном заснивању смисла васпитања. *Зборник радова са научној скупи Наука и стварности*, књ. 12, том 2, 97–108. Пале: Филозофски факултет.
- Шестун, Г. (2013). *Православна педагогија*. Крагујевац: Православни богословски факултет у Београду, Калинић.

Radovan Čokorilo

THE VIRTUE ETHICS IN MODERN EDUCATION

Summary

Research ethics in the function of education relies on three complex approaches: ethics of eudaimonism, ethics of deontology and virtue ethics. In each of these approaches, the virtue ethics is recognizable because the virtue is inextricably linked to the character of the individual and the behavior that arises from that character. That is why the character education, ie. the development of virtues, is as important as the ethical reasoning ability.

For the old Hellenes, the virtue (*arete*) is the complete excellence of personality (the ability of a man to be perfect while manifesting physical strength, warrior or athletic skill, material wealth or a social status, spiritual and moral characteristics of a personality).

In our work we relied primarily on the virtue ethics in the philosophy of eudaimonism (Aristotle, Plato and Socrates), on deontological, Christian and Kant's ethics of virtue. The result of a base analysis of these directions shows that the basic virtues which should be incorporated into modern education are the following: the Hellenic (wisdom, courage, modesty, righteousness), Christian (faith, love and hope) and Jewish (hard work and entrepreneurship).

The ideal one should strive towards is the bliss, as it was determined by the Hellenic Wise Men who have come to the door of the absolute truth, ie. the logos ruling everything that exists. The hellenic ideal of a man of virtue is the philosopher Socrates; The Christian ideal is God - Jesus Christ. It is possible to love both of them but it is impossible to be afraid of them. By his ethics of life and life's ethics as the unbreakable unity, both Socrates and Christ showed that virtue is a true knowledge (spiritual cognition), and there are not many such things. That is why we consider these two minds to be the happiness, the truth and the road to modern education. Philosophy and theology have their place in the articulation between theoretical and practical knowledge and deed. "Cognition is a deed, and doing something is the cognition."

Unfortunately, today, many people see and build the happiness as the greatest of all goods and the ultimate goal of ethical deeds, on the basis of the ideology of utilitarianism, hedonism and egoism, which even the old Hellenes rejected as inadequate.

ВРЕДНОВАЊЕ МАШТОВИТОСТИ КАО ВАСПИТНОГ ЦИЉА ОД СТРАНЕ БУДУЋИХ НАСТАВНИКА

У раду су приказани резултати мањег истраживања у оквиру којег су испитани студенти који се припремају за педагошке дјелатнике у школама. Као теоријска основа истраживања послужиле су идеје Кјерана Игана и Светозара Богојевића који, сваки на свој начин, разрађују идеју да развој дјетета, осим бројних добитака, подразумева и одређене губитке. То се може уочити на примјеру својеврсног опадања капацитета за маштање са одрастањем. Машта и маштовитост нису само нека врста занимљивог украса личности или особина корисна само у неким специфичним професијама. Иган објашњава да је маштовитост један од битних услова на којима почива најсофистициранији начин разумијевања свијета, начин разумијевања који надилази ограничења карактеристична за апсолутну доминацију суве рационалности теоријског мишљења.

Резултати истраживања сугеришу да студенти, будући наставници и стручни сарадници у школама, у значајној мјери демонстрирају осјетљивост за потребу развијања маштовитости код дјете. Изгледа да маштовитост као пожељну особину вреднују далеко позитивније у односу на општу популацију. Такође, важност маштовитости за њих знатно опада са одрастањем. То је вјероватно повезано са владајућим величањем рационалности и интелекта уз третирање ирационалног и интуитивног као нечег што је увијек инфериорно и чега се током одрастања треба ослобађати.

Кључне ријечи: машта, маштовитост, циљ васпитања, образовање наставника.

¹ zlatko.pavlovic@ffuis.edu.ba

Увод

Избор истраживачких проблема зависи и од њихове актуелности и од личних преференција истраживача, али и од методолошких могућности да се проблем истражи. Често се истраживања васпитања усмјеравају на области за чије истраживање је методологија боље разрађена. Оно о чему више знамо добија истакнутије мјесто у нашој свијести, а тиме и већу могућност да утиче на наше активности. И у педагогији они проблеми које више истражујемо и о којима више знамо више утичу на нашу општу представу о васпитању, а онда и на наше практичне васпитне акције. Неке сложене и научном методологијом теже ухватљиве појаве, као што су машта и маштовитост, мање су у фокусу педагошких истраживања, па су и сазнања о тим областима у мањој мјери саставни елементи наше глобалне представе о васпитању. На тај проблем указује Иган преиспитујући оправданост доминирајућих принципа на којима у великој мјери почива наставни рад у школама. Он настоји да покаже како неки од таквих принципа доводе до спутавања маштовитости код дјецe и ометају неке од потенцијалних могућности коришћења маште у васпитању (Egan, 1986).

Међу принципима чије круто уважавање у настави може имати негативан утицај на машту, Иган наводи принципе: од конкретног ка апстрактном, од једноставног ка сложеном, од познатог ка непознатом, од активне манипулације ка симболичкој концептуализацији. Ови принципи се користе при избору садржаја учења, при дидактичком осмишљавању наставе, о њима током професионалног оспособљавања уче будући наставници. Наведени принципи полазе од оног што је конкретно и мање-више познато, а машта се односи на способност формирања менталних слика богатих елементима који нису ни конкретни, ни познати, ни раније доживљени. Третирамо ли дијете као биће способно за манипулацију искључиво конкретним садржајима и само оним што је познато, како онда можемо објаснити да дјеца тако лако и природно баратају појмовима као што су виле, вјештице, чаробњаци, звјездани ратници и сл.? Поред тог питања, Иган поставља и сљедеће: „Да ли је за даљи образовни развој важније или је мање важно да дијете буде у стању да их ствара и ментално манипулише таквим бићима или да овлада конзервацијом количине материје?“ (Ibidem, стр. 7). Да није можда под утицајем рационализма и пијажеовског наслеђа дошло до хипертрофије логичко-математичке компоненте у образовању на рачун оне имагинативне компоненте? Такво виђење ствари гура машту на споредни колосијек у образовању, остављајући јој значајније мјесто само у области умјетности. Иган наглашава да не жели промовисати пуко повећавање

количине фантастичних садржаја у образовању, него се залаже за преосмишљавање наставних програма и метода тако да то код дјецe подстиче имагинативно мишљење, барем у оној мјери у којој је то случај са логичко-математичким мишљењем (Ibidem). Такав став посебно добија на актуелности када се сагледа значај који маштовитост има за оптимално функционисање и неких облика мишљења који се развијају у одраслом добу.

Рекапитулациона теорија Кјерана Игана

Разрађујући оригиналну теорију васпитања, Иган је повезао неке идеје Виготског са старим рекапитулационистичким идејама о развоју човјека. Те старе идеје о томе да развојни пут човјечанства на неки директнији начин мора да се одражава и на развој појединца, те да то онда мора имати директне импликације за васпитање, јавиле су се давно. Примјена таквих идеја на област васпитања углавном је одбацивана, првенствено због немогућности да се формулише јасан одговор на питање: шта је то из развоја човјечанства што се рекапитулира током индивидуалног развоја појединца. Од старог рекапитулационизма Иган је преузео идеју о паралелизму између културног развоја човјечанства и културног развоја појединца, а од Виготског преузима идеју о садржају тог паралелизма, тј. одговор на питање шта је то што се рекапитулира. Оно што бива рекапитулирано у индивидуалном развоју, по Игану, јесу одређени начини разумијевања свијета који су засновани на примјени посебних когнитивних оруђа. Ова когнитивна оруђа представљају начине на које се психички процеси употребљавају при сазнавању стварности. Најважније од когнитивних оруђа јесте говор, али постоје и друга. Тим когнитивним оруђима смо током развоја човјечанства овладавали одређеним редослиједом (нпр. усмени говор се појавио прије писаног). Истим редослиједом когнитивним оруђима овладава и сваки појединац током свог развоја (свако дијете прије проговори него што научи да чита и пише). Говор нам омогућује да свијет око себе разумијевамо на одређен начин, а овладавање писмом и другим когнитивним средствима омогућује да га разумијевамо на другачији и потпунији начин. Иган наводи да васпитање најбоље можемо схватити као: „[...] процес у којем индивидуа рекапитулира различите врсте разумијевања развијене током културне историје“ (Egan, 1997, стр. 73). Улога васпитача је да обезбиди услове потребне да се та рекапитулација одвија на оптималан начин.

Одређен ниво развијености когнитивних процеса је предуслов за примјену когнитивних оруђа, али се они не могу поистовијетити. Исти основни когнитивни процеси могу имати различите ефекте (испољене у

одређеним начинима разумијевања свијета) усљед употребе различитих когнитивних оруђа.

Иган говори о пет врста разумијевања свијета који се у истом реду појављују и на филогенетској и на онтогенетској развојној димензији (рекапитулација се и огледа у понављању тих врста разумијевања истим редослиједом). Он их назива тјелесно, митско, романтично, филозофско и иронично разумијевање (Egan, 1997; Egan, Shawn & Chodakowsky, 2016).

Тјелесно разумијевање представља начин на који свијет разумијевамо у првим мјесецима живота. Новорођенчетово поимање свијета почива на сензацијама добијеним тјелесном активношћу и сензорним процесима.

Овладавање говором је тренутак када свијет почињемо разумијевати на митски начин. Говор нам тада помаже да на нов начин осмишљавамо свијет око себе. Уз говор као опште когнитивно средство, за митско разумијевање карактеристични су: организација информација у облик приче, коришћење метафора, бинарни опозити (добро/лоше, сигурност/страх, храброст/кукавичлук), живе менталне слике и машта, рани облици апстракција, склоност ка ритму, игри и друга.

Слика о свијету формирана овом врстом разумијевања је црно-бијела. То је слика свијета какву налазимо у бајкама. Дјеца су бајке толико привлачне због тога што је у њима свијет објашњен онако како га она могу разумјети. Оне су пуне бинарних структура (патуљци/цинови, добро/зло, богатство/сиромаштво, снага/слабост и сл.), обилују метафорама и живим сликама, а све је организовано у карактеристичну приповједачку структуру.

Сљедећи начин разумијевања Иган назива романтичним. Почиње се јављати око шесте године, што је узраст на којем се овладава писменошћу и способношћу рачунања. Пошто стекне способност да користи писану ријеч, дјетету се отварају могућности деконтекстуализације чиме су створени предуслови за уочавање да ријечи нису органски срасле за појаве које именују. То је предуслов за каснији развој теоријског мишљења. Дјеца која свијет разумијевају на романтични начин могу употребљавати појмове и изван непосредног перцептивног искуства. Нпр., млађа дјеца која свијет поимају митски, према тежини ће ствари дијелити на лагане (оне које могу подићи и носити без напора) и тешке (оне које не могу подићи или то чине уз напор). У школи дјеца уче о мјерењу тежине и њеном изражавању мјерном скалом. Тада стичу неку представу о тежинама које су далеко изван оних са којима су она могла имати непосредно искуство. Дјеца која разумијевају свијет на романтични начин показују велико интересовање за екстремне и границе (зато

воле да слушају о највећим и најмањим стварима, о најбржим и најспоријим итд.). Ово је израз потребе да формирају оријентире унутар којих размјештају појаве са којима се срећу. Такође, дјеца у овој фази имају тенденцију ка превазилажењу ограничења реалности, али у оквирима рационалног. Као и дјеца која мисле митски, и сада имају потребу за сигурношћу, али се она више не може обезбиједити принципом митског раја. Различита правила, ограничења и принуде са којима се сада срећу стварају осјећај одређене угрожености и потребу да некако све то превазиђу. Зато дјеца показују посебно интересовање за људе који могу да превазилазе различита ограничења која им поставља реалност (или бар дјеци изгледа да они то могу). Отуд имамо толику галерију омиљених јунака и хероја. Због тога овај начин разумијевања Иган и назива романтичним. Док митска бића ограничења превазилазе сопственом вољом, подвизи хероја се мање-више могу објаснити рационално (превазилажење ограничења, али у оквирима рационалног).

Хуманизација знања је још једна карактеристика романтичног поимања свијета. Још не постоји могућност сагледавања појава изнад нивоа и мјеста које појединац има у њиховој појави и току. Нпр., дијете појаве у друштву не може схватити као резултат неких дубљих историјских процеса. Могућности романтичног разумијевања ограничене су на проналажење узрока у жељама, намјерама и дјелатности истакнутих појединаца. Спознаје о свијету увијек имају човјека у центру (хуманизоване су).

Наредни облик разумијевања свијета је филозофско разумијевање. Когнитивна средства на којима почива су тежња ка уопштавању, потрага за правилностима и законитостима, откривање генералних шема и образаца. Та когнитивна средства омогућују да мишљење буде апстрактно и од контекста одвојено. Овај облик разумијевања се почиње јављати око петнаесте године, али за његову појаву није довољно само сазријевање психичких процеса. Да би неко разумијевао свијет на овај начин, потребно је још да у средини у којој живи постоји систематска подршка таквом начину разумијевања. Код људи који су одрасли у средини која не подржава и не промовише такав начин поимања свијета, филозофско разумијевање ће се јавити у сасвим ограниченом обиму.

Способност откривања општих законитости често је повезана са претјераном увјереношћу у исправност формиране генералне слике свијета. Млада особа на крилима новоусвојене способности теоријског мишљења врло лако почиње некритички вјеровати у апсолутну исправност својих идеја, вриједности, свјетоназора и сл.

Последње у низу облика разумијевања је иронично разумијевање. Основна његова одлика је својеврсна иронија према интерпретацијама стварности које даје филозофско разумијевање. Као што све претходне

врсте разумијевања не значе негацију старијих, него њихову надградњу, тако се и иронично разумијевање не јавља као замјена за филозофско, него се интегрише са њим. Таква интеграција човјеку омогућује да буде свјестан својих ограничених могућности да објасни свијет око себе. Склоност филозофског разумијевања да се слијепо придржава одређених теоријских уопштавања и на њима формиране слике о појавама бива амортизована здравом дозом ироније кроз чију призму се посматрају доминирајуће шеме којима се у датом тренутку објашњава свијет и мјесто човјека у њему. Пошто почива на толеранцији према различитим, често супротстављеним идејама и концепцијама, иронично разумијевање је флексибилније и супериорније од филозофског.

Раније је већ речено да Иган наглашава како је језик основно когнитивно средство које посредује у разумијевању стварности. У наведеним врстама разумијевања то когнитивно средство се користи на различите начине и на различитим нивоима, подржавајући тако различите врсте разумијевања. У митском разумијевању имамо усмени језик, у романтичном писани, у филозофском је на сцени теоретски језик, а иронично разумијевање подразумева рефлексивни језик (Egan, 1997; Egan, Shawn & Chodakowsky, 2016).

Значај маште за зрелије начине разумијевања свијета

За овладавање одређеним начином разумијевања стварности, по Игану, осим сазријевања одговарајућих когнитивних функција неопходна је систематска подршка окружења у којем особа живи. Уколико нема такве систематске подршке овладавању одређеним когнитивним средствима, неће се развити начин разумијевања који подразумева та средства.

Сљедећа важна поставка у Игановој теорији тиче се односа међу начинима разумијевања свијета. Када овладамо новим когнитивним средствима, ми не одбацујемо она старија, односно усвајањем сложенијих начина разумијевања стварности ми је не престајемо сасвим разумијевати и онако како смо то чинили раније. Када усвојимо филозофско разумијевање, нећемо сасвим престати свијет тумачити на романтични и митски начин. Ми заправо користимо све из арсенала расположивих когнитивних средстава, само што их користимо у различитој мјери у зависности од врсте проблема пред којим се налазимо и од услова у којима га рјешавамо. Нова когнитивна средства не долазе на мјесто старијих, не замјењују их него се додају на њих чинећи заједно тај арсенал расположивих средстава. То значи да нови начини разумијевања не замјењују старије, него се интегришу са њима. Наше тумечење свијета је увијек

мјешавина и филозофског и романтичног и митског начина разумијевања.

Старији облици разумијевања опстају у интеграцији са новијим, али они не функционишу на потпуно исти начин као раније. Добици који се дешавају са овладавањем новим интелектуалним средствима праћени су и дјелимичним губицима у начину поимања свијета који је био асоциран са претходном гарнитуром когнитивних средстава (Egan, 1997). Нпр., када овладамо писменошћу, ми не престајемо користити усмени говор, али по правилу губимо неке елементе поимања свијета који су карактеристични за људе који језик користе само у његовом усменом облику. Зато Иган каже да интелектуални развој (и на индивидуалном плану и на плану човјечанства) подразумејева плаћање одређене цијене. Тако капацитети маштовитости и метафоричког мишљења на одређен начин опадају са одрастањем. Мало дијете је у неким аспектима митског поимања свијета супериорније од одраслог. Губитак те супериорности је цијена којом се плаћа овладавање комплекснијим начинима разумијевања свијета. Идеју да развој не подразумејева само добитке, него је праћен и губицима разрађује и Светозар Богојевић (2011). Анализирајући однос између интелигенције и имагинације, између разумског и интуитивног, он наводи да се човјек добрим дијелом одрекао овог другог на рачун првог. Тиме је људска природа вјештачки располућена и доброно сведена на једну своју димензију.

Очигледно развој подразумејева одређене компромисе. Ако се неки степен метафоричке флуентности и имагинативности мора жртвовати при усвајању писмености, Иган поставља питање који је то степен и како то најбоље урадити. Ово је суштинско педагошко питање. Прелазак на облике мишљења који су ближи апстрактном теоријском мишљењу јесте потребан и он подразумејева плаћање одређене цијене у виду смањења неких могућности које су биле присутне код митског мишљења. Оно што Иган нарочито подвлачи јесте да смо изгледа претјерали са третирањем митског мишљења као нечег што је примитивно, безвриједно и што има значај само као пролазна фаза у развоју коју треба превазићи и у потпуности оставити иза себе. Слично говори и Богојевић осврћући се на Пијажеову теорију: „Третирајући интуицију и интуитивно мишљење као прелазну фазу коју треба превазићи да би се стигло до виших облика мишљења Пијаже пропушта да испита потенцијале које оно носи“ (Богојевић, 2011, стр. 105). Тако долазимо у ситуацију да губимо много више него што је то нужно зато што не препознајемо разлику између оног што губимо јер морамо и оног што губимо, а не морамо (Egan, 1997). Нису проблем они губици који су услов за овладавање логичким мишљењем, али зашто губити више од тога? Ово питање добија посебан

смисао ако то што губимо заправо има важну улогу у формирању уравнотежене личности. Уколико карактеристике митског поимања свијета (као што је нпр. маштовитост) у одраслом добу нису ништа више него егзотичан остатак из дјетињства, онда и нема посебног разлога трудити се око њиховог очувања. Али, да ли је тако? Иган каже да елементи митског начина разумијевања свијета могу да постоје упоредо са онима који се усвајају касније и да служе као нека врста алтернативе у резерви која се може искористити онда када се укаже потреба (нпр., у неким ситуацијама када је такво мишљење ефектније од логичког).

Ако се концентришемо на маштовитост, као једно од средстава на којем почива митско разумијевање свијета, можемо рећи да један значајан њен ниво можемо сачувати и у одраслом добу. Због нечињења поменуте разлике између онога што морамо и што не морамо изгубити, имамо ситуацију да смо, генерално, као одрасли знатно мање маштовити него што бисмо то могли бити.

Очување потенцијала за маштовитост није само симпатичан украс који личност чини богатијом и свестранијом. Према Игановој теорији, старија когнитивна средства која у одређеној мјери опстају и онда када се овлада новијим и савршенијим, настављају да врше важне функције и у тим новим интеграцијама. Тако он каже да маштовитост има важну улогу и у каснијим начинима разумијевања, а посебно ироничном. Филозофско поимање свијета карактерише увјерење да је могуће формулисати теорије које недвосмислено објашњавају тај свијет. Очигледни недостаци теорија које формулишемо са тим циљем тумаче се као тренутни неуспјеси који ће се у будућности превазилазити. Иронично разумијевање доводи у сумњу такву представу о сазнатљивости свијета. Проблема у објашњавању стварности не види само као тренутне тешкоће које ће бити превазиђене, него као израз дубљих проблема који се тичу немогућности формирања опште слике свијета која би била недвосмислено истинита. Зато иронично разумијевање прави својеврсну дистанцу од оријентације карактеристичне за филозофско разумијевање и прелази на плурализам могућих објашњења појава у свијету прихватајући да свијет није уређен као механизам који функционише по тачно предвидљивим правилима, већ га посматра и описује у терминима хаоса и неодређености. Ово проширивање филозофског ироничним разумијевањем се историјски лијепо може пратити развојем од слике о свијету какву даје класична њутновска физика ка слици коју доноси квантна механика. Здрава сумња у недвосмислену исправност неке теорије или неког свјетоназора подразумева еластичност ума и флуентност у преласку са једне на другу перспективу. Ову еластичност иронично разумијевање добрим дијелом црпи из неких когнитивних средстава

која су сачувана још од времена када је појединац свијет разумијевао на митски начин. Међу тим средствима посебно је важна машта. Иронично разумијевање рационалности филозофског додаје имагинативност митског, чинећи тако мишљење еластичнијим и отворенијим за различите погледе и могућности и тако му поставља путоказе за сналажење у хаосу свијета. Објашњавајући шта је то што иронично разумијевање свијета тражи од човјека, Иган користи Шлегелову фразу *трансценденцијално лудирање* (Egan, 1997, стр. 147). Митско разумијевање са својом маштовитишћу чува неопходну искру нерационалног и предаје је ироничном разумијевању свијета. Без те искре иронично разумијевање не би могло надићи суву рационалност теоријског асптрактног мишљења својствену филозофском разумијевању. Отуд је важно како се у васпитању односи-мо према машти и маштовитости, колико се трудимо да сачувамо што је више могуће потенцијала маштовитости и након првог периода живота. То је нарочито важно у нашем времену, у којем „[...] преовлађују негативне тенденције ка гушењу интуитивности и маште, а тиме и креативности, чему у великој мјери доприноси, како укупни вриједносни систем у друштву, тако и школа као агенс социјализације [...]“ (Богојевић, 2011, стр. 143).

Методолошки дио

Циљ и хипотезе истраживања

Циљ истраживања је био испитати како студенти, будући наставници и стручни сарадници у школама, вреднују развијање маштовитости као саставног дијела циља васпитања. Пошли смо од претпоставке да будући дјелатници у области васпитања и образовања позитивније вреднују развијање маштовитости код дјецe у односу на општу популацију те да међу њима постоје разлике у вредновању маштовитости у зависности од неких њихових социодемографских карактеристика и карактеристика које се тичу академског постигнућа.

Варијабле и инструменти

Од зависних варијабли мјерено је како испитаници вреднују важност развијања маштовитости код дјецe, те како процјењују значај присуства маштовитости код дјецe, а како код одраслих. Међу независним варијаблама регистровани су пол испитаника, студијски програм на којем студирају, година студија и успјех на претходном и тренутном нивоу образовања, као и њихова опредјељења за сазнајне, естетске или утилитарне вриједности.

За мјерење поменутих варијабли конструисан је анкетни упитник са скалама процјене за процјењивање важности развијања маштовитости код дјеце и значаја коју маштовитост има за дјецу и за одрасле. Процјена важности развијања маштовитости мјерена је тако што су испитаници добили попис од десет особина са задатком да међу њима издвоје пет које сматрају да их је васпитањем код дјеце важније развијати у односу на остале. Понуђене особине биле су следеће: одговорност, марљивост, независност, штедљивост, одлучност, толеранција, маштовитост, религиозност, несебичност, послушност. Особине су преузете из упитника примјењиваног у оквиру Пројекта свјетске студије вриједности (World Values Survey Association²). Након избора пет особина, испитаници су били у обавези да одабране особине још и рангирају по важности. И овај начин избора и рангирања смо преузели из истог упитника ради самјерљивости резултата. Након тога смо од испитаника тражили да за истих десет особина на четворостепеним скалама процијене колико је важно да их посједују дјеца, а колико да их посједују одрасли.

Узорак

Истраживање је реализовано у априлу 2018. године. Узорак су чинили студенти који на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву студирају историју и социологију (наставнички смјерови) или студирају педагогију и психологију. Код поменутих студијских група обухваћени су студенти свих година студија који су били присутни у дану када је реализовано анкетирање. Укупно је истраживањем обухваћен 171 студент. Структура узорка одражава уобичајено стање на наставничким факултетима – доминација испитаника женског пола и већи број студената на млађим у односу на старије године студија.

² World Values Survey Association је непрофитна мрежа истраживача из области друштвених наука која реализује глобални истраживачки пројекат (World Values Survey) усмјерен на истраживање система вриједности код људи у различитим дијеловима свијета. Од 1981. године се прикупљају подаци о стању и промјенама у системима вриједности, те о значају који те промјене имају на политичком и друштвеном плану. Подаци су отворени и доступни истраживачима за њихове анализе, а могу се преузети на сајту World Values Survey Association.

Резултати испитивања

Вредновање маштовитости

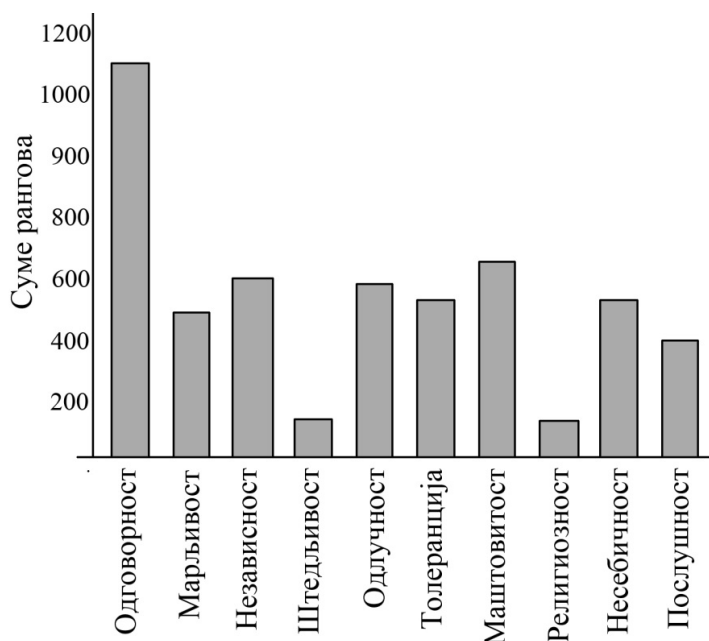
У бази Свјетске студије вриједности наведени су подаци о опредјељењима испитаника из различитих земаља за особине које је важно васпитањем развијати код дјече. Доступни су подаци за шест истраживачких таласа. Међу тим подацима су и они који се односе на земље бивше Југославије. Будући да нас занима вредновање маштовитости као особине коју је вриједно развијати васпитањем, ограничићемо се само на њу. Упоредивање података из наведене базе са нашим подацима усложњава чињеница да нису у свим истраживачким таласима биле укључене све државе са простора некадашње Југославије. Србија и Словенија су биле обухваћене у три таласа, Босна и Херцеговина у два, а Хрватска, Македонија и Црна Гора у само једном. Проенти испитаника који су бирали маштовитост кретали су се у распону од нешто преко 8% до нешто преко 26%. Најчешће су били у распону 10–20%. Међу нашим испитаницима маштовитост је бирало њих 61,40%. Дакле, осјетно већи проценат студената бира маштовитост као особину коју је важно васпитањем развијати код дјече.

У опредјељивању за маштовитост није било разлике међу испитаницима с обзиром на њихов пол, на њихов успјех на студију и годину студија. Разлика је постојала с обзиром на неке опште животне оријентације које се тичу система вриједности. Испитаници су се на једном питању изјашњавали о томе шта би одабрали да буду када би могли потпуно слободно бирати: 1. познати научник који открива законитости о свијету у којем живимо; 2. велики умјетник који ствара изузетна умјетничка дјела; 3. послован човјек који себи може приуштити удобан живот. На тај начин се одговори испитаника могу третирати као индикатори њихових опредјељења за сазнајне, естетске или утилитарне вриједности. Разлика у бирању маштовитости међу тако добијене три групе испитаника била је статистички значајна ($\chi^2 = 13,98$; $df = 2$; $p = 0,001$). Притом је маштовитост бирало 75% оних који су се определијелили за сазнајне вриједности, 83% оних који су се определијелили за естетске вриједности и 50% оних који су се определијелили за утилитарне вриједности. Славица Максић и Зоран Павловић утврдили су везу између постматеријалистичких вриједности и преферирања маштовитости као васпитног циља (Maksić i Pavlović, 2009), гдје уз већу заступљеност постматеријалистичких вриједности иде израженије преферирање маштовитости. Аутори указују на вјероватно сложенију природу везе међу тим варијаблама. Умјесто о линеарној, вјероватно је ријеч о криволинијској вези. У сваком

случају, наши резултати такође подржавају тезу о слабијим преференцијама маштовитости у случају израженијих материјалистичких вриједности. Изгледа да је маштовитост као васпитни циљ најважнија *умјешницима*, нешто мање важна *научницима*, а најмање важна *бизнисменима*.

Вредновање маштовитости у односу на остале особине

Осим што су бирали пет особина за које сматрају да су важније да буду подстицане васпитањем, испитаници су тих пет одабраних особина и рангирали по важности. Графикон 1 показује суме рангова за процјењиване особине.

Графикон 1. Суме рангова процјена испитаника о редослиједу особина по важности њиховог развијања васпитањем

Уочава се да се могу разликовати три групе особина. Убједљиво је најчешће бирана и међу одабраним добила највише рангове особина одговорност. Најниже рангове су добиле особине религиозност и штедљивост. Трећу групу особина чине остале које имају релативно сличне суме рангова. Маштовитост је у тој трећој групи, с тим да заједно са независношћу и одлучношћу припада горњем дијелу групе.

Вредновање маштовитости код дјече и код одраслих

Графикон 2 даје упоредни приказ процјена испитаника о важности испољавања наведених особина од стране дјече и од стране одраслих. Приказане су аритметичке средине са скала процјене за сваку особину, посебно за процјене које се односе на дјецу и посебно за процјене које се односе на одрасле.

	дј.	од.	1	2	3	4	t	p
Одговорност	3,32	3,91					11,03	0,000
Марљивост	3,12	3,57					8,26	0,000
Независност	2,57	3,79					16,82	0,000
Штедљивост	2,38	3,35					13,44	0,000
Одлучност	3,09	3,74					11,01	0,000
Толеранција	3,05	3,63					9,12	0,000
Маштовитост	3,64	3,05					8,62	0,000
Религиозност	2,56	2,83					4,94	0,000
Несебичност	3,39	3,50					2,00	0,047
Послушност	3,46	2,87					8,11	0,000

Графикон 2. Скалне вриједности процјена о важности испољавања особина од стране дјече и од стране одраслих и резултати тестирања значајности разлика међу тим вриједностима

Из профила који показује својеврсна очекивања испитаника на плану испољавања особина код дјече и одраслих видљиво је да су, осим за двије особине, за све остале очекивања таква да се од одраслих очекује веће испољавање тих особина. Испитаници од одраслих очекују да буду одговорнији, марљивији, независнији, штедљивији, одлучнији, толерантнији, религиознији и несебичнији у односу на дјецу. Једине двије особине код којих су већа очекивања везана за дјецу су послушност и маштовитост. Вриједности t-теста су статистички значајне у свим случајевима. Занимљиво је примјетити да је једино код особине несебичност та разлика на самом прагу статистичке значајности. Изгледа да испитаници у погледу несебичности најмање очекују да се одрасли значајније разликују од дјече.

Дискусија и закључци

Вредновање маштовитости

Зоран Павловић и Славица Максић, користећи податке петог истраживачког таласа из базе Свјетске студије вриједности, утврдили су да у Србији друштвена елита значајно више вреднује маштовитост као циљ васпитања у односу на општу популацију (Pavlović i Maksić, 2009). Док је око 20% испитаника на нивоу опште популације међу пет највреднијих особина бирало маштовитост, око 40% припадника елите је вршило такав избор. Наши резултати показују да су преференције студената далеко сличније преференцијама елите него опште популације. Ово је разумљиво имајући на уму да се на универзитетима већим дијелом и припрема будућа друштвена елита. Изгледа да будућа елита, бар кад је ријеч о вредновању маштовитости, своја опредјељења формира прије него што заузме одређене друштвене позиције и нађе се у положају елите. Резултати које смо добили сугеришу да наши испитаници показују осјетно позитивније вредновање маштовитости и од друштвене елите (око 60% избора маштовитости код студената напрема око 40% таквих избора код елите). Ова разлика се вјероватно може објаснити тиме што су наш узорак чинили студенти који се доминантно припремају за позив наставника, односно стручних сарадника у школама. Дакле, ради се о будућим педагошким дјелатницима који су се, с једне стране, за тај позив дијелом и опредјељивали на основу повећаног сензибилитета за питања развоја и обликовања личности, а са друге стране током студија стичу и одређена знања из те области. Изгледа да све то доводи до придавања веће важности развијању маштовитости.

Поред изражених преференција према развијању маштовитости као важном дијелу циља васпитања, код будућих наставника присутне су и разлике на том плану у зависности од доминирајућих вриједносних оријентација. Изгледа да је доминација естетских вриједности повезана са најпозитивнијим односом према подстицању маштовитости у васпитању, док је то најмање случај код доминације утилитарних вриједности.

Вредновање маштовитости у односу на остале особине

Испитаници не само да су се у значајном проценту опредјељивали за маштовитост као једну од особина које је посебно важно развијати код дјече, него су је високо рангирани међу осталим таквим особинама. Маштовитост су рангирани осјетно иза одговорности, али практично сасвим једнако као независност и одлучност. Резултати сугеришу да је

код испитаника присутно прилично високо вредновање маштовитости као дијела васпитног циља, имајући на уму да је ова особина постигла висок ранг – мјесто међу другим озбиљнијим особинама.

Вредновање маштовитости код дјече и код одраслих

Посебно је занимљиво поређење процјена испитаника о важности испољавања посматраних особина код одраслих и код дјече. Разумљиво је да испитаници процјењују како је важније да одрасли у већој мјери него дјеца демонстрирају такве особине за које је потребан већи ниво зрелости као што су одговорност, независност и друге. Процјене о важности да дјеца више него одрасли показују послушност такође се могу смјестити у контекст зрелости и различитих положаја које одрасли и дјеца имају у заједници. Овдје нас првенствено занимају процјене везане за маштовитост. Док је послушност особина која се код дјече може вредновати позитивно, код одраслих ће ријетко добити такво вредновање. У односу на остале особине, послушност је и добила ниже скалне вриједности. Од одраслих се очекује да су самостални, независни, одлучни, а послушност се не уклапа најбоље у такву слику о одраслом човјеку. Са друге стране, маштовитост је особина уз коју се мање везује негативни призвук кад је ријеч о зрелости одрасле особе (маштовитост је прошла нешто боље на скали процјене од послушности). Разлику у процјенама испитаника за особину маштовитост можемо довести у везу са Игановим ставом да развој подразумијева и одређене губитке, а да су ти губици неријетко већи него што нужно морају бити. Подсјетимо да испитаници нису процјењивали колико су одрасли маштовити у односу на дјецу, него колико је важно да показују маштовитост. Процјене капацитета за маштање у корист дјече могле би се објаснити оним нужним губицима у флуентности и имагинативности мишљења који се јављају при овладавању његовим сложенијим формама. Међутим, овдје говоримо о процјенама важности испољавања маштовитости. Не само да су, генерално гледано, одрасли мање маштовити од дјече, него се та особина код њих мање вреднује и процјењује као мање важна. По свој прилици се овакав резултат може довести у везу са оном располућеношћу људске природе и њеног свођења доминантно на онај њен разумски, и хладно логични дио о којем говори Богојевић (2011).

Генерално се на основу добијених резултата може рећи да студенти, будући просвјетни радници, показују осјетљивост за потребу развијања маштовитости код дјече, да маштовитост прилично позитивно вреднују (значајно позитивније од опште популације), али да важност те особине везују првенствено за дјечји узраст. За њих маштовитост, са уласком у свијет одраслих, доста губи на значају.

Неки педагози наглашавају да способност за маштање није само симпатични украс дјетињства који треба препустити успоменама приликом преласка у озбиљни и рационални свијет одраслих. Није она ни само извор креативних потенцијала који су све важнији за све већи број професија. Маштовитост је и саставни дио способности да свијет разликујемо на један потпунији начин који надилази једностраности рационалистичко-логичког поимања свијета. Ако не препознајемо значај који машта има и у познијим периодима живота, мање ћемо се трудити око њеног развијања у дјетињству, а посебно ћемо слабо шта предузимати на плану њеног његовања и очувања и у зрелом добу.

ЛИТЕРАТУРА

- Богојевић, С. (2011). *Игра и симболизација*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци.
- Egan, K. (1986). *Teaching as story telling*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Egan, K. 1997. *Educated Mind: How Cognitive Tolls Shape Our Understanding*. Chicago: University of Chicago Press.
- Egan, K., Shawn, M. B. & Chodakowsky, A. (2016). Learning to teach imaginatively: Supporting the development of new teachers through cognitive tools. *McGill Journal of Education*, Vol 51, 3, 999–1012.
- Maksić, S., Pavlović, Z. (2009). Vrednovanje dečje mašte u evropskom kulturno-istorijskom kontekstu. *Sociologija*, 3, 263–277.
- Pavlović, Z., Maksić, S. (2009). Odnos srpske društvene elite prema dečjoj mašti i kreativnosti. Zbornik radova sa naučnog skupa *Daroviti i društvena elita* (425–439). Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihajlo Palov“.
- World Values Survey Association (2018). World Values Survey 2018 (Званични подаци). Доступно на: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.-jsp>. Подацима приступљено 14. 3. 2018.

Zlatko Pavlović

ASSESSMENT OF IMPORTANCE OF IMAGINATION AS PEDAGOGICAL GOAL BY FUTURE TEACHERS

Summary

In this paper are presented the results of minor research on the sample consisting of students who take degree in pedagogical studies. Theoretical basis for the research were ideas of Kieran Egan and Svetozar Bogojević, who each in their own manner develop the idea that the child development is comprised of many gains but also certain losses. That may be observed on the example of certain loss of capacity for imagination which follows growing up. Imagination and being imaginative are not merely an interesting personality trait or ability useful in specific professions. Egan explains that imagination is one of important conditions on which the most sophisticated way of understanding the world is based, the way which is beyond the limitations characteristic for absolute domination of dry rationality of theoretical thinking.

Research results suggest that the students, future teachers and associates in schools, significantly demonstrate sensitivity to necessity of development of imagination in children. It seems that they value imagination as positive quality in far more positive manner than general population. Additionally, significance of imagination as positive quality in their opinion reduces with adulthood. It is probably in connection with predominant glorification of rationality and intellect followed by treating the irrational and intuitive as something to be inferior and abandoned in the course of growing up.

Key words: imagination, being imaginative, pedagogical goal, teacher education

ОПЕРАТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ МОТИВАЦИЈЕ КАО ФАКТОРА ШКОЛСКОГ ПОСТИГНУЋА УЧЕНИКА

За све што у животу чинимо потребна је мотивација, односно лична сатисфакција која нас, као један од најбољих стимуланса, подстиче и помаже да се концентришемо на активности које нам омогућују успешно долажење до постављених циљева и остварење жељених намера. Уколико су ученици заинтересовани, мање заинтересовани или нису мотивисани за учење наставних садржаја, неопходно је сагледати све предности и недостатке у процесу образовања и пронаћи она средства мотивације која ће на најбољи начин утицати на побољшање процеса учења, а самим тим и школског успеха ученика. То значи да је потребно истраживати свакодневну наставну праксу и утврдити која су то средства мотивације која би дала позитивне резултате. Мотивисани ученици најбоље одговарају на школске изазове, управо због тога што им није увек потребна наредба да би урадили оно што је у сфери њихових интересовања. У раду се аутор бави анализом и испитивањем унутрашње и спољашње мотивације ученика, улоге родитеља, наставника и педагога у подстицању мотивисаности ученика за школска постигнућа.

Ово истраживање има све одлике оперативног истраживања јер се њиме утврђују основне педагошке законитости сазнате фундаменталним истраживањима које се најуспешније могу примењивати у пракси, па их зато зовемо и примењеним истраживањима. Предмет овог истраживања су ставови ученика о значају мотивације за школско постигнуће. У складу са одабраним предметом и циљем, коришћен је дескриптивни метод, техника скалирања, инструмент је скала процене Ликертовог типа о мотивацији као фактору постигнућа ученика (МУП) конструисана за потребе овог истраживања. Истраживање је показало да постоје

¹ jelena.osmanovic@filfak.ni.ac.rs

статистички значајне разлике у одговорима испитаника у односу на варијаблу школски успех, које су добијене ANOVA тестирањем. Утврђено је да школска постигнућа ученика утичу на ставове о значају мотивације за постизање успеха.

Кључне речи: мотивација, школско постигнуће, ученици, оперативно истраживање

УВОД

Мотивација поспешује могућност испуњења бројних поступака и делатности, тј. чини рад и активности успешним, управо због тога што се личност сопственим напорима и снагама труди да постигне позитивне резултате. То значи да је снага мотивације изузетно велика, јер има веома снажан утицај на начин наших поступања и реаговања. Такође, њен значај у животу и раду човека почива на чињеници да нас подстиче да довршимо оно започето. Наведено доказује да она представља основу и темељ, тј. фундаментални је чинилац на путу ка успеху.

Тако посматрамо и пут ка школском успеху ученика. Мотивација је процес који се једним делом односи и на подстицаје за учење, односно обухвата средства којима се ученици стимулишу на учење, као што су оцене – добре или лоше, похвале или критике наставника и родитеља на њихов успех, индивидуални рад или рад у групи, такмичења – са собом или са другим ученицима и друго.

Уколико су ученици заинтересовани или незаинтересовани за учење наставних садржаја, тј. за школу уопште, неопходно је сагледати све предности и недостатке процеса образовања и пронаћи она средства мотивације која ће на најбољи могући начин утицати на побољшање процеса учења, а самим тим и школског успеха ученика.

То значи да је потребно истраживати свакодневну наставну праксу и утврдити која су то средства мотивације која би дала најпозитивније резултате, јер мотивисани ученици најбоље одговарају на школске изазове. Управо због тога што им није увек потребна наредба да би урадили оно што је у оквирима њихових интересовања, јасно је да је мотивација неизбежна у образовно-васпитном процесу.

Питање како везати школско учење и успех са мотивацијом јесте суштина педагошке теорије и праксе уопште. Ако узмемо у обзир да је мотивација изузетно комплексан и специфичан феномен који подстиче

појединца на акцију и деловање, можемо закључити да је она самим тим и од нарочитог значаја за целокупан наставни процес (Lungulov, 2010).

Најзначајнија карактеристика мотивације у настави јесте да се сврстава у кључне факторе управљања ученичким способностима и потенцијалима, а то значи да степен савладавања наставне материје не зависи само од ученичких способности, већ и од њихових настојања да превазиђу сопствене недостатке, тј. да искористе своје потенцијале како би премостили све тешкоће у учењу и развоју (Boekaerts, 1996).

Када се говори о мотивацији, па и мотивацији за учење, разликују се две врсте мотивације: унутрашња или интринзична и спољашња или екстринзична мотивација (Vučić, 2007). Ове две врсте стимулације су широко проучаване, а основна разлика између њих знатно се одразила на развој и свакодневну едукативну праксу (Ryan & Deci, 2000).

Унутрашња мотивација сматра се суштинском, јер су ученици заокупљени активностима које их занимају, те са пуно жеље и воље, без материјалних очекивања, савладавају наставне садржаје. То доказује да мотивација обезбеђује ученицима да разне делатности обављају са пуно задовољства, и да се, оно што је најзначајније, осећају испуњено, што им додатно помаже да контролишу осећај умора, тј. способни су да уложе више напора јер се залажу за активности које их занимају, те се притом осећају пријатно (Boekaerts, 1996; Deci et al., 1991). Потребно је имати у виду да поједина средства интринзичне мотивације морамо користити са великим опрезом, управо због тога што могу изазвати низ штетних последица (B'énabou & Tirole, 2003). Унутрашња стимулација води дубинском учењу и разумевању, те се сматра вреднијом и постојанијом, јер једино у том случају ученици бивају суштински заинтересовани за учење, које је у том случају квалитетније и пружа стицање трајнијих знања.

Спољашња или екстринзична мотивација постоји у случајевима када се одређена активност остварује како би се добила нека корист, тј. подстрек као исход који постоји изван самог ученика, јер се односи на обављање делатности због инструменталне, материјалне вредности (Ryan & Deci, 2000). Основна карактеристика спољашње мотивације јесте да она подразумева обављање активности уз очекивање награде или са циљем избегавања негативних последица (Müller et al., 2008).

За разлику од интринзичне, екстринзична мотивација свој извор има изван субјеката и под снажним је утицајем подстицаја и притисака који долазе споља. Појединца мотивишу различити фактори из спољашње околине који покрећу и усмеравају његово понашање и деловање. Дакле, ради се о бројним спољашњим поткрепљењима која имају мотивациони значај, али су, самим тим што су спољашња, мање вредна од унутрашњих. То заправо доказује да ученик не учи из личног задо-

вољства и унутрашњих хтења и потреба, већ га на процес учења и додатног ангажовања стимулишу оцене, похвале, награде, казне и други материјални стимуланси.

Школа је значајан чинилац развоја личности ученика. Искуства која ученик стиче у току школовања утичу како на стицање знања, вештина и навика, тако и на формирање слике о себи, на ниво аспирације, планове и животне циљеве. Притом морамо узети у обзир да мотивација представља кључни фактор учења где велику улогу има наставник, чији је утицај на развој и формирање личности детета изузетно велики (Gligorić, 1991; Sakač, 2008). Наставници се често сматрају најбитнијим фактором који утиче на мотивацију ученика. Тиме у великој мери доприносе оспособљавању ученика за одговорно извршавање школских обавеза, па самим тим и постизању бољег успеха у учењу и другим активностима.

Са друге стране, укључивање родитеља у процес образовања њихове деце једна је од водећих идеја савремене реформе школства, јер се на тај начин у већој мери поспешује развој деце, али и сарадња ова два битна фактора дечјег напретка (Lickona, 1992). Дакле, активно укључивање и учешће родитеља у процесу школовања њихове деце посматрамо као значајан развојни поступак који остварује позитивне ефекте на процес васпитања и образовања, као и на процес свеукупног развоја дечје личности (Edwards & Knight, 1997). Понекад само усмеравање родитеља може бити корисно за даље подстицање ученика, а деци је врло често потребна подршка породице, јер, када се сусретну са тешкоћама у школи и учењу, поред наставника, на њихов даљи рад утичу и родитељи, који их охрабрују, подижу ентузијазам и уливају им наду да могу савладати све отпоре и постићи успех.

Прегледом значајних методологија истраживања у нас, учавамо да је осавремењивање метода, техника и инструмената, као и њихово прилагођавање науци о васпитању, допринело да истраживања проблема школског успеха/неуспеха добију сложености и савременију конотацију при чему се обезбеђује такав васпитно-образовни рад који повезује теорију и праксу (Максимовић, 2010; 2009; 2007). Спроведено истраживање приказано у наставку, само је један од могућих начина да се дође до резултата везаних за проблем мотивације ученика у школском контексту.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Да ли су доминантнији фактори спољашње или фактори унутрашње мотивације у подстицању бољег школског постигнућа, питање је којим се руководимо у овом оперативном истраживању. С обзиром на то да стимулација ученика доприноси подизању квалитета учења, а самим

тим и побољшању успеха у школи, предмет овог истраживања су ставови ученика о значају мотивације за школско постигнуће.

Оперативни задаци овог истраживања су следећи: испитати ставове ученика о томе да ли фактори унутрашње или спољашње мотивације подстицајно делују на учење, те испитати подстицање мотивације ученика од стране родитеља и наставника. Специфичне хипотезе истраживања су: Унутрашња мотивација утиче на школски успех ученика; Спољашња мотивација утиче на школски успех ученика; Наставници утичу на мотивацију ученика; Родитељи утичу на мотивацију ученика. Резултати су доведени у везу са независном варијаблом истраживања – школско постигнуће ученика (довољан, добар, врло добар, одличан). У складу са одабраним предметом и циљем, коришћен је дескриптивни метод, техника скалирања, са инструментом скале процене Ликертовог типа о мотивацији као фактору постигнућа ученика (МУП), конструисане за потребе овог истраживања. У истраживању је учествовало 105 испитаника (ученика) на територији два града: Ниша и Лесковца.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Интринзична мотивација је врло значајна за учење, јер она пружа ученицима задовољство у самој активности учења, жељу за стицањем солиднијег знања и да се што боље оспособе за будућност. Ученици су мотивисани да уче, да проширују знање и сама та активност је оно што их задовољава и испуњава, без обзира на спољашње подстицаје.

Табела 1: Интринзична мотивација ученика

	Школски успех	AS	SD	F-test	p
Интринзична мотивација	Довољан	2,85	1,26	7,78	0,00
	Добар	3,60	0,77		
	Врло добар	4,03	0,70		
	Одличан	4,31	1,02		

Утврђено је да постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника у зависности од школског успеха, јер је за сваку тврдњу ниво статистичке значајности мањи од 0,05, што значи да је школски успех утицао на одговоре испитаника. То поткрепљује и теоријска чињеница

да степен мотивисаности ученика утиче на школски успех, тј. да поспеши резултате у школи $p < 0.05$; $p = 0.00$. Истраживањем је утврђено да на скали процене од 1 до 5, интринзичну мотивацију највише исказују одлични ученици ($AS = 4.31$).

Табела 2: Спољашња мотивација ученика

	Школски успех	AS	SD	F-test	p
Спољашња мотивација	Довољан	3,15	1,386	2,75	0,05
	Добар	3,96	0,808		
	Врло добар	3,70	0,823		
	Одличан	4,12	1,128		

Утврђено је да постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника у зависности од школског успеха и код спољашње мотивације, што значи да је школски успех утицао на одговоре испитаника и када је ова врста мотивације у питању. Екстринзична мотивација свој извор има изван субјеката и под снажним је утицајем подстицаја и притисака који долазе споља. То у наставном процесу значи да ученик не учи из личног задовољства и унутрашњих хтења и потреба, већ га на процес учења и додатног ангажовања стимулишу оцене, похвале, награде, казне и други материјални стимуланси. Занимљив податак јесте да је и овај облик мотивације, поред интринзичне, највише вреднован на скали процене од 1 до 5 опет међу одличним ученицима ($AS = 4.12$), $p < 0.05$; $p = 0.05$.

Табела 3: Улога наставника у подстицању мотивације ученика

	Школски успех	AS	SD	F-test	p
Наставник	Довољан	2,25	0,96	4,30	0,01
	Добар	3,06	0,98		
	Врло добар	3,03	0,97		
	Одличан	3,28	1,27		

Утврђено је да постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника у зависности од школског успеха, што значи да је школски успех утицао на одговоре испитаника. Наставници се убрајају у веома значајне факторе мотивације ученика за учење. Помажући ученицима да успешно савладавају наставне садржаје и тешкоће у учењу, указујући на значај неког предмета, они доприносе стимулацију ученика и сматрају се значајним чиниоцима који у великој мери доприносе њиховој мотивисаности да уче. Просечне вредности одговора на скали процене од 1 до 5 крећу се око 3. Овај податак неопредељености оставља доста простора да се улога наставника у подстицању мотивације даље испита из перспективе ученика, $p < 0.05$; $p = 0.01$.

Табела 4: Улога родитеља у подстицању мотивације код ученика

	Школски успех	AS	SD	F-test	p
Родитељи	Довољан	3,60	4,51	8,87	0,00
	Добар	3,33	0,99		
	Врло добар	3,03	0,97		
	Одличан	4,15	0,84		

Иако се сматра да су родитељи битни мотивациони фактори за учење, највећи број испитаника се опредељивао за одговор *ниџи се слажем ниџи се не слажем*, али су ипак бројнији позитивни одговори. Закључујемо да родитељи, поред наставника, могу играти битну улогу у подстицању ученика на учење. Питање зашто се ученици са слабијим успехом опредељују за одговор 3, који представља претежну неопредељеност на скали процене, отвара још једну могућност за даља истраживања. Иако су наставници и родитељи важни фактори подстицања мотивације, ученици исказују разнолико мишљење. У овом тумачењу неизбежан је осврт на податак да се одговори ученика статистички значајно разликују на нивоу статистичке значајности, $p < 0.05$; $p = 0.00$. Родитељи који највише подстичу мотивацију за школским постигнућем припадају одличним ученицима ($AS = 4.15$).

ЗАКЉУЧАК

Унутрашња мотивација подразумева да ученик учи без неког спољашњег разлога. Дакле, ученика мотивишу интересовање, мотив постигнућа, жеља за сазнањем, потреба за компетенцијом, степен аспирације, циљ или намера да се нешто научи, као и други унутрашњи мотиви који код њега изазивају потребу да учи, односно задовољство у самом процесу учења. Резултати истраживања су нам доказали да наведени фактори интринзичне мотивације играју главну улогу у мотивисању ученика за учење. Дакле, потврђена је хипотеза да *фактори унутрашње мотивације стимулишу ученике на процес учења*.

Спољашња мотивација представља поступак долажења до неког спољашњег циља. Она свој извор има изван ученика и односи се на подстицаје као што су похвала, покуда, добра оцена, успех или неуспех у учењу и слично. Сваки од наведених аспеката екстринзичне мотивације јесте присутан сатисфакциони фактор за учење, те смо, с тим у вези, потврдили и хипотезу по којој *ученике на учење мотивишу фактори спољашње мотивације*.

Наставници се често сматрају најзначајнијим фактором који утиче на мотивацију ученика, јер доприносе оспособљавању ученика за одговорно извршавање обавеза, постизање успеха у учењу и другим активностима, помажу им да успешно савладају градиво и тешкоће у учењу и слично. Евидентна је разлика у одговорима испитаника, али и њихова претежна неопредељеност, тако да можемо закључити да *наставници мотивишу ученике да постижу добре резултате, али с обзиром на добијени податак да ставови нису у потпуности позитивни, хипотеза се делимично потврђује*.

Поред наставника и родитељи имају кључну улогу у мотивацији ученика због тога што деца пружају подршку и подстицаје када се нађу пред тешкоћама у школи и учењу. Анализом одговора испитаника закључили смо да на њихов даљи рад, учење и успех у школи подједнако утичу и родитељи и наставници који их охрабрују и уливају им наду да ће савладати све препреке и постићи успех. Анализом одговора ученика констатовано је да довољни, добри и врло добри ученици исказују неопредељености у одговорима, а најпозитивније улогу родитеља у подстицању школског успеха исказују одлични ученици. Хипотеза је делимично потврђена.

Имајући у виду чињенице наведене у овом истраживању, можемо закључити да је за већину ученика мотивација неизоставни елемент у процесу учења и образовања, те да има огроман утицај на њихов школски успех. Ова проблематика оставља још доста елемената за детаљније проучавање оперативном врстом истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- B'enabou, R. & J. Tirole (2003). Intrinsic and Extrinsic Motivation. *Review of Economic Studies*, 70, 489–520.
- Boekaerts, M. (1996). Self-regulated Learning at the Junction of Cognition and Motivation. *European Psychologist*, 1(2), 100–112.
- Edwards, A. & Knight, P. (1997). *Parents and professionals*. London: Routledge.
- Deci, E. L. Vallerand, R. J. & Ryan, R. M. (1991). Motivation and Education: The Self-Determination Perspective. *Educational Psychologist*, 26 (3–4), 325–346.
- Lickona, T. (1992). *Educating for character*. New York: Bantam Books.
- Lungulov, B. (2010). Motivacija učenika u nastavi – pretpostavka uspeha u učenju. *Pedagoška stvarnost*, 56(3–4), 294–305.
- Maksimović, J. (2010). Novi pristupi u izučavanju školskog neuspeha. *Teme*, 34 (4), 1483–1487.
- Maksimović, J. (2009). *Različiti metodološki pristupi u istraživanju školskog neuspeha*. Niš: Filozofski fakultet.
- Maksimović, J. (2007). Različiti metodološki pristupi u istraživanju školskog neuspeha. *Nastava i vaspitanje*, 56(2), 151–61.
- Müller, F. H., Andreitz, I. & Palekčić, M. (2008). Lehrermotivation - ein vernachlässigtes thema in der empirischen forschung. *Odgojne znanosti*, 10, 39–60.
- Sakač, M. (2008). Neki psihološki činioci školskog postignuća. *Norma*, 13 (3), 29–36.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 54–67.

Jelena Osmanović

OPERATIONAL RESEARCH OF MOTIVATION AS A FACTOR OF STUDENT ACHIEVEMENT

Summary

For everything we do in life we need motivation, that is, personal satisfaction that encourages us, as one of the best stimulus, to concentrate on activities that enable us to successfully reach the goals and desired intentions. If students are interested, less interested, or not motivated to learn curriculum, it is necessary to look at all the advantages and disadvantages in the education process and find those motivation tools that will best influence the improvement of the learning process and, consequently, the school success of students. This means that everyday teaching practice should be explored and what are the motivation tools that will give the most positive results, because motivated students are best suited to school challenges, precisely because they do not always need an order to do what is in their interests, and it is considered that motivation is inevitable in the educational process. In this paper, the author deals with the analysis and examination of internal and external motivation of students, the role of parents, teachers and pedagogues in encouraging student motivation for school achievements.

This research has all the features of operational research because it determines the basic pedagogical principles by finding out the fundamental research that can best be applied in practice, and therefore we call them applied research. The subject of this research is the students' attitudes about the importance of motivation for school achievement. In accordance with the chosen subject and objective, a descriptive method, a scaling technique was used, the instrument is the Likert type estimation scale on Motivation as the student achievement factor (MUP) constructed for the purposes of this research. The research showed that there are statistically significant differences in respondents' responses to the variable school success, which were obtained by ANOVA testing. It was found that the students' school achievements influence attitudes about the importance of motivation to achieve it.

Key words: Motivation, School achievement, Students, Operational research

МОБИЛНО УЧЕЊЕ КАО САВРЕМЕНА ТЕНДЕНЦИЈА У ОБРАЗОВАЊУ

Образовање је процес којим се знања и вјештине једне генерације преносе на другу. Мобилно учење или „m-learning” нуди савремене начине за подршку процесу учења путем мобилних уређаја, као што су ручни и таблет рачунари, МПЗ плејери, паметни телефони и мобилни телефони. У овом раду су приказани резултати емпиријског истраживања мобилног учења као савремене тенденције у образовању. Статистички су обрађени и графички представљени временски удио дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа, као и ниво најфреквентнијих апликација које ученици користе, те односи између социопедагошких обиљежја ученика и временског удјела дневног коришћења мобилних телефона. Резултати истраживања потврдили су основну хипотезу да постоји висок ниво временског дневног коришћења мобилних телефона ученика и да постоје статистички значајне разлике у коришћењу најфреквентнијих апликација. Ово истраживање уводи мобилно учење у образовне сврхе. Проучава временски удио дневног коришћења мобилних телефона, те могућности употребе мобилних апликација у образовне сврхе. Главна сврха овога рада је да се опише тренутно стање мобилног учења, те предности и недостаци коришћења мобилних уређаја у образовне сврхе за подршку настави и учењу.

Кључне ријечи: мобилно учење, употреба мобилних уређаја, апликације за учење, мобилно учење и настава, мобилно учење и школски успјех.

¹ tatjana.maric@pmf.unibl.org

² drazenko.jorgic@ff.unibl.org

Увод

Због развоја наука, а поготово због невјероватно убрзаног развоја и напредовања информационих и мултимедијалних технологија, образовање у свим својим облицима и на свим нивоима поприма једну нову димензију која се стално мијења и прилагођава савременим трендовима у образовању глобално. Мобилно учење (М-учење) је управо један од таквих трендова који већ увелико проналази своје мјесто и у образовању. „Мобилно учење је једна врста форме учења на даљину – ‘distance learning’ (d-Learning) и електронског учења – (e-Learning)” (Vrhovac и други, 2017, стр. 2). Слободан приступ новим технологијама и информацијама, нови међуодноси посредством технологије су чињенице које захтијевају промјене у нашем приступу учењу и поучавању. Информационо-комуникационе технологије су кључни елемент у постизању друштва знања.

Мобилно учење или М-учење, нуди модерне начине подршке процесу учења путем мобилних уређаја, као што су паметни телефони, таблети, лаптопи, MP3 player. „Наставни час не треба бити у потпуности окренут технолошким помагалима, него треба бити оријентисан на ученика и развој његових способности, док нам технологија служи као алат који нам у томе помаже” (Којчић, 2012, стр. 108). Мобилно учење или М-учење можемо дефинисати као подврсту електронског учења (е-учење), док би Е-учење било подврста учења на даљину. Може се дефинисати као могућност коришћења мобилног уређаја у сврху подршке наставном процесу и учењу (Masrom, Nadzari i Zakaria, 2016). Многи аутори су препознали бенефите оваквог начина учења који повећава флексибилност преношења знања и осјећај слободе кретања код ученика (O’Malley и други, 2005). Добре стране коришћења мобилног учења у настави виде се у повећаној мотивацији ученика, бољој комуникацији ученик–ученик и ученик–наставник.

Мобилно учење осигурава стално учење и професионално усавршавање. То учење је независно, учење сопственим темпом, без ограничења мјеста и времена. Поред јасних предности коришћења мобилних апликација у настави, постоје и недостаци који се углавном односе на одговарајуће ресурсе (безбједност, подршка и трошкови имплементације оваквих алата за подршку настави) како би се овакав систем успјешно примијенио (Corlett и други, 2005). У раду су представљена нова сазнања и аргументи за закључивање о коришћењу мобилних уређаја ученика основношколског и средњошколског узраста у образовне сврхе.

Теоријски приступ проблему

Термин М-учење или „мобилно учење” има различита значења за различите заједнице, која се односе на подскуп Е-учења, образовне технологије и образовање на даљину, који се фокусирају на учење кроз контексте и учење мобилним уређајима. Једна од дефиниција М-учења је да је „мобилно учење учење које се одвија кроз локације или искориштава могућности учења преко мобилних уређаја” (Wikipedia, 2017). Мобилно учење има много различитих дефиниција и познато је по многим различитим именима као што су „M-learning”, „U-learning”, персонализовано учење, свеприсутно учење, у било које вријеме учење/било гдје учење и ручно учење (Mehdipour & Zerehkafi, 2013). Све се дефиниције мобилног учења слажу у једном: да је то било које учење које се дешава када ученик није на унапријед одређеној локацији и када искористи могућности учења које нуди мобилна технологија. Коришћењем мобилних уређаја ученици могу сазнати било шта и било када (Crescente & Lee, 2011; Sharples, Taylor & Vavoula, 2007). Мобилно учење се сматра могућношћу коришћења мобилних уређаја за подршку учењу. Мобилни уређаји нису само уређаји за комуникацију, већ мултифункционалне платформе са којих можемо да селекујемо садржаје било гдје и било када.

Истраживачи који су користили мобилно учење, то јест мобилне апликације и технике у настави дали су сљедеће вриједности у корист М-учења: довођење нове технологије у учионицу, коришћени уређаји су лакши од књига и рачунара, мобилно учење подржава процес учења, утичу на исходе учења (McConatha, Praul & Lynch, 2008), мобилно учење може бити корисно средство за учење за ученике са посебним потребама (Savill-Smith, Attewel & Stead, 2006); има релативно јефтине могућности – трошкови мобилних уређаја знатно су мањи од рачунара и лаптоп рачунара, континуирана и лоцирана подршка за учење, смањење трошкова обуке, потенцијално награђивано искуство у учењу, већи ниво писмености, коришћење комуникацијских карактеристика мобилних телефона у оквиру веће активности учења, као нпр. слање медија или текстова или преузимање датотека са платформе за учење на телефон (Elias, 2011; Crescente & Lee, 2011; Vukadelija i Savić, 2013). С друге стране, имамо техничке изазове мобилног учења који укључују: могућност повезивања и трајања батерије, величина екрана (Maniar i dr., 2008), вишеструки стандарди, вишеструке величине екрана, више оперативних система, ограничена меморија (Elias, 2011), ризик изненадне застарјелости (Crescente & Lee, 2011), као и социјалне и образовне изазове за М-учење који укључују: процјену учења изван учионице, проблеме са сигурношћу или пиратским садржајима, честе промјене у моделима,

технологији уређаја, функционалности, развијање одговарајуће теорије учења за мобилно доба, концептуалне разлике између Е-учења и М-учења (Kogucu & Alkan, 2011), праћење резултата и правилна употреба информација, приступ и коришћење технологије у земљама у развоју (Mehdirpour & Zerehkafi, 2013). Нашим истраживањем добили смо податак да би чак 79,1% испитаника вољело да се у настави могу користити мобилни уређаји (телефони, таблети, лаптопи, паметни сатови и сл.). Разлози које су наводили су: лакше, брже, боље и модерније учење, брже писање, помоћ при учењу, интересантније, забавније и занимљивије, више би учили, олакшава рад, стална комуникација, боље праћење и разумијевање наставе, мање књига и свезака за ношење, спознаја актуелних тема којих нема у књигама, брже проналажење одговора, приступ већем броју информација, учинковитије, добра припрема за будућност, итд.

Табела 1.

Предности и недостаци коришћења мобилних апликација у настави

Предности	Недостаци
За већину апликација нема временског ограничења коришћења података.	Величина екрана – прегледност података.
Већина апликација је бесплатна за коришћење.	Ограничена количина података и садржаја.
Брз приступ информацијама.	Интерактивност већине апликација захтијева „on-line” комуникацију.
Уштеда папира (све се са екрана чува и чита).	Повећава се зависност од коришћења мобилних телефона.

(Katić, Vukadinović i Brkančić, 2017)

Појам мобилног учења (m-learning), захваљујући убрзаном развоју информационих технологија поприма нека нова обиљежја. Догодила се револуција која је омогућила и напредније М-учење, тако да је основно питање на који начин се може ефикасно уклопити у неки образовни програм. Чињеница је да данас велики број људи свакодневно са собом носи мобилне уређаје. Већина није ни свјесна њихових могућности. Мобилни уређаји омогућују учење било гдје и у било којој ситуацији. Заступљеност мобилних телефона је велика. Поставља се педагошки изазов како мобилну технологију и њене могућности интегрисати у сам процес наставе, те омогућити кориснику да наставни процес прати било гдје и било кад. Разне апликације које користе мобилни уређаји омогућују развој вјештина, како моторних, тако и логичко-математичких. Једним истраживањем се настојало испитати које апликације за учење на мобилним уређајима би требало да имају утицај у настави (Volarić, Brajković i Vasić, 2014). Према анкети, највише ученика сматра да је апликација за прегледање наставних материјала у текстуалном облику (Word, PDF...) облик апликације који се највише употребљава за учење (75%), а ту су и визуелни (89%) и звучни записи (68%). Недалеко је и апликација за сарадњу и комуникацију (87%), као и приступ „web” садржајима (74%) и тестови знања (69%). Видимо да се мобилни уређаји употребљавају и за размјену података, те ћемо тако остварити учење кроз социјалну интеракцију.

Ревидирана оригинална Блумова таксономија узела је у обзир развој и примјену апликација у настави и донијела примјену информационих технологија у образовању – класификација апликација према Блумовој ревидираној таксономији (Schrock, 2012). Ова класификација омогућава развијање когнитивних способности на одређеним нивоима. Такође, према нашој анкети коју смо спровели, већина ученика проводи вријеме на горе поменутиим апликацијама. Већина апликација је бесплатна. Мултимедији у настави су увијек добро наставно средство како би се одређени наставни садржаји „приближили“ на што разноврснији начин. „Мултимедијалне технологије омогућавају нов приступ наставним садржајима. Захваљујући великом порасту у примјени у образовању, данашњи ученици имају могућност бројног одабира информација и функционалног учења” (Matasić i Dumić, 2012, str. 149). Која ће се апликација употријебити – зависи од наставног садржаја. Наставници морају тачно навести циљеве који се крију иза интеграције апликације у наставни процес. Дакле, улога наставника као водитеља и даље остаје, али се мијења начин вођења. Можемо констатовати да је мобилно учење актуелан тренд, поготово у настави како би се „подигла“ њена ефикасност.

Лединек у свом раду (Ledinek, 2008) наводи примјер групе ученика који су уз помоћ апликације „GPS” обилазили грађевине у Загребу, примали задатке и извјештавали шта су научили на тему Херман Боле – темељи модерног Загреба. Истовремено су развијали и своје комуникационе вјештине слањем „SMS“ порука и позивима. Примјеном методе М-учења 90% градива се упамтило конструктивним запамћивањем, а не *дубањем* чињеница, што је и парадигма учења у 21. вијеку. У Војводини једно истраживање (Körösi i Esztelecki, 2014) указује на потребу за увођењем мобилних телефона, иако су наставници скептични у вези са њиховим коришћењем. Из горе наведених истраживања се може закључити да се мобилна технологија инфилтрира у институције образовања, те је неопходно дефинисати како одговорно користити ове алате – мобилно учење у настави.

Методолошки оквир истраживања

Емпиријско истраживање и утврђивање времена дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа извршено је у два периода у априлу 2018. године. Ученици су најприје инсталисали апликацију „QUALITY TIME” на мобилне телефоне. Након седам дана су попуњавали упитник на основу инсталисане апликације која омогућава да се прати колико времена се проводи у коришћењу мобилног (паметног) телефона и омиљених апликација. Апликација је бесплатна на „Google Play-у” и лако се инсталише. Узорак су чинила 234 ученика из три основне (140) и двије средње школе (94 ученика).

Приликом инсталисања саме апликације није било већих потешкоћа, осим да је нису могли инсталисати поједини ученици (недовољно меморије на мобилним уређајима), те чињенице да је у основним школама забрањена употреба мобилних телефона на настави. Оно што са сигурношћу можемо рећи јесте да углавном сви ученици посједују мобилне уређаје (два ученика их нису имали, једном ученику су родитељи забранили да га користи). Овакве врсте истраживања могу нам показати сигуран пут, начин на који можемо мобилне уређаје искористити у настави.

Циљ истраживања био је идентификовати временски удио дневног коришћења мобилних телефона и односе према социопедагошким обиљежјима ученика основних и средњих школа. Из овако дефинисаног циља конкретизована су три истраживачка задатка:

1. Идентификовати и утврдити временски удио дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа;
2. Идентификовати и утврдити нивое најфреквентнијих апликација које ученици користе и

3. Идентификовати и утврдити релационе односе између узраста, пола, успјеха ученика и временског удјела дневног коришћења мобилних телефона.

На основу тако дефинисаних задатака постављена је једна основна са три посебне истраживачке хипотезе. Према основној хипотези претпостављало се да постоји висок ниво временског удјела дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа, а према посебним да постоје разлике у нивоима временског удјела дневног коришћења мобилних телефона у односу на најфреквентније апликације које ученици користе и социопедагошка обиљежја ученика (основних и средњих школа).

У оквиру емпиријске неексперименталне методе (survey research metod) коришћено је инсталисање апликације „QUALITY TIME” на мобилним телефонима ученика, техника *анкеширање* за прикупљање основних социопедагошких обиљежја испитаника и *самопроцјењивање* (скала процјене). Основни инструмент (Упитник „Quality Time”) садржи табелу коју су ученици попуњавали на основу увида у дневно и седмично праћење коришћења разних апликација на својим мобилним уређајима. Уписивали су сваку од наведених апликација (највише десет) – колико су их користили у сатима и минутима за сваки дан у седмици дана (од недјеље до суботе). Затим, инструмент садржи и питања која су се односила на то колико ученици познају апликације уз помоћ којих се може учити, те могућности коришћења мобилних уређаја (мобители, таблети, лаптопи, паметни сатови, и сл.) у настави (предности и недостаци). Коришћена је петостепена скала сљедећих степена процјене у односу на занимљивост различитих садржаја на мобилним уређајима: „нимало занимљиви“, „нису занимљиви“, „не могу да процијеним“, „занимљиви“ и „изузетно занимљиви“. Скалу су чинили сљедећи садржаји: текстуални – дописивање, читање вијести, музички – слушање музике, аудио-записи, и слично, фотографије, видео-клипови, видео-игрице, квизови, тестови, цртежи, карикатуре, филмови, ТВ канали, видео-анимације.

Подаци су обрађени уз помоћ статистичког програма „SPSS”, верзија 20. За обраду су коришћене дескриптивне статистичке методе, t-тест за независне узорке и једносмјерна анализа варијансе. У раду смо представили само неке од добијених резултата.

Резултати истраживања

Идентификација и утврђивање временског удјела дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа (основна хипотеза), извршена је примјеном апликације „QUALITY TIME”, помоћу

које су ученици попуњавали упитник, а која им је омогућила да прате колико су времена проводили користећи мобилни (паметни) телефон и омиљене апликације.

Истраживањем је утврђено да ученици средњих и основних школа просјечно проводе 4,5 сата дневно на омиљеним апликацијама на мобилном телефону што је потврдило нашу основну хипотезу да постоји висок ниво временског удјела дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа. Податак да ученици дневно проводе 4,5 сата у коришћењу мобилног телефона је забрињавајући. То је још један доказ у прилог ранијим истраживањима о присутности мобилних телефона у свакодневном животу. Говорећи о вишеекранском стилу (Ernest & Young, 2016, види код: Martinoli, 2016) који предвиђа будућност у којој неће бити ниједног тренутка без присуства, контроле и доступности барем једног уређаја са екраном, може се констатовати како је у овом тренутку само један екран уз нас током цијелог дана – мобилни телефон.

Настојећи да откријемо које апликације ученици најчешће користе, односно које су то најфреквентније апликације које ученици користе добили смо следеће резултате: Instagram 42%, Youtube 26,5%, Viber 4,5%, Facebook 4,5%, Messinger, Chrome, Google, као и разне игрице (Табела 2).

Табела 2. Фреквенца и проценаи испитаника према категоријама коришћења апликација

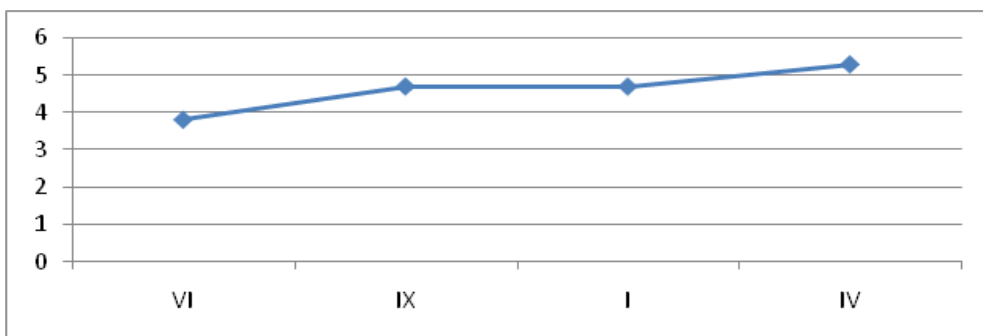
Име апликације	<i>f</i>	%
Instagram	97	42
Youtube	61	26,5
Facebook	13	5,6
Messinger	13	5,6
Viber	10	4,3
Chrome, google	10	4,3
Music player, play music	2	0,8
Игрице: basketball hero, clash royal, critical ops, free fire, pou, pubg...	20	8,5
Остале апликације	8	3,2

Занимљиви су подаци једне израелске студије (Haifa 2013, види код: Volarić, Brajković i Vasić, 2014) који потврђују и резултате нашег истраживања. Израелска студија показује да је најчешћа употреба интернета повезана са приступом друштвеним мрежама (Youtube, Facebook), праћена слушањем музике, играњем игрица, те слањем „SMS“ порука и слика. Око 94% средњошколаца приступи друштвеним мрежама на настави, 95% фотографише и снима током наставе. Ови подаци нам указују на то да су бежичне комуникације све више присутне и да ћемо ове навике ученика тешко промијенити, те их треба искористити у настави за боље усвајање знања.

Провјерили смо и претпоставку (посебна хипотеза) према којој постоје статистички значајне разлике у дневном временском коришћењу мобилних телефона између ученика VI и IX разреда (основна школа) и I и IV разреда (средња школа). У Табели 3 и Графикону 1 компаративно смо приказали статистичке показатеље који потврђују посебну хипотезу да постоји статистички значајна разлика у нивоима временског удјела дневног коришћења мобилних телефона између ученика према узрасту (основношколски и средњошколски узраст).

Табела 3. Компаративни приказ временског дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа

Варијабла	Разреди	\bar{x}	M	SD	F	p
Вријеме (сати) дневно коришћење мобилних телефона	VI (ОШ)	61	3,80	2,71	2,74	0,044
	IX (ОШ)	79	4,70	1,79		
	I (СШ)	46	4,72	4,06		
	IV (СШ)	48	5,26	2,43		
	Укупно	234	4,59	2,76		

Графикон 1. Компаративни приказ временског дневног коришћења мобилних телефона ученика основних и средњих школа

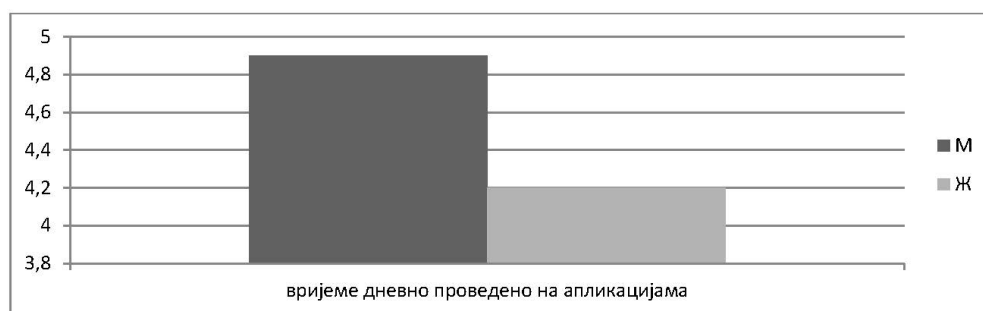
Резултати нашег истраживања (Табела 3, Графикон 1), показали су да постоји статистички значајна разлика према узрасту, тј. разредима те да коришћење мобилних телефона расте са узрастом (Графикон 1). Највише времена у коришћењу мобилног телефона проводе средњошколци, IV разред, и то пет сати и 18 минута, I разред средње школе и IX основне четири сата и 42 минута, и VI разред основне школе три сата и 48 минута. Разлика је по сат времена у просјеку између узраста (разреда). Према истраживањима која је спровела америчка организација (Rideout, Foehr & Roberts, 2010), двије трећине (66%) ученика узраста од осам до 18 година посједују мобилни телефон. То је за 40% више него прије пет година. У просјеку, дјеца највише употребљавају мобилни телефон за следеће радње: 33 минута за разговор, дневно пошаљу 118 порука, 17 минута проводе слушајући музику, исто толико играјући игрице и 15 минута гледајући видео-садржаје. Ово истраживање још једном потврђује и налазе нашег истраживања који показују да су мобилни телефони постали саставни дио живота и да дјеца проводе више времена уз овај уређај него у школи. Можемо констатовати да је међу старијим ученицима више оних који дневно проводе највише времена у коришћењу мобилних уређаја.

Провјеравали смо и претпоставку (посебна хипотеза) према којој постоје статистички значајне разлике у временском (дневном) коришћењу мобилних телефона између дјечака и дјевојчица. У Табели 4 и Графикону 2 компаративно смо приказали статистичке показатеље који потврђују посебну хипотезу да постоји статистички значајна разлика у нивоима временског (дневног) коришћења мобилних телефона између дјечака и дјевојчица.

Табела 4.

Разлика аритметичких средина у временском-дневном коришћењу мобилних апликација с обзиром на пол

Варијабла	Пол	\bar{x}	M	SD	t	p
Вријеме (сати) дневно коришћење мобилних телефона	Ж	115	4,20	1,87	-2,74	0,033
	М	119	4,97	3,37		

Из претходног табеларног и графичког приказа видљиво је да постоји статистички значајна разлика по полу. Дјечаци проводе више времена користећи телефон него дјевојчице, односно они у томе дневно проводе четири сата и 57 минута, а дјевојчице четири сата и 12 минута. Овакви резултати се могу оправдати и чињеницом да дјечаци више користе апликације – поготово разне видео-игрице. У истраживању сличног проблема (Turel & Torman, 2015, види код: Zotović i Beara, 2016), нађено је да дјечаци проводе више времена на интернету, али и да више користе технологију за забаву, као што је играње игрица. За разлику од њих, дјевојчице преузимају различите информације са интернета.

Резултати нашег истраживања показују и статистички значајну разлику у школском успјеху између одличних (4,13) и ученика са врло добрим и нижим успјесима (4,91). С друге стране, разлике у количини употребе мобилних уређаја код ученика у односу на успјех из информатике нису статистички значајне (Табела 5).

Табела 5. Разлика аритметичких средина с обзиром на школски успјех на крају I полугодишња и успјеха из информатике

Варијабла	Успјех	\bar{x}	M	SD	t	p
Вријеме (сати) дневно коришћење мобилних телефона	врло добар и нижи	137	4,91	2,86	2,13	0,035
	одлични (општи)	97	4,13	2,56		
Вријеме (сати) дневно коришћење мобилних телефона	врло добар	74	4,67	2,25	0,26	0,794
	одлични (успјех из информатике)	160	4,56	2,97		

Табеларни приказ (Табела 5) показује да одлични ученици у коришћењу мобилног телефона проведу четири сата и шест минута, док врло добри ученици и они са нижим оцјенама заједно проведу четири сата и 54 минута користећу услуге апликација на мобилним телефонима. Овај налаз истраживања нам указује на то да је коришћење мобилних телефона значајно повезано и са школским успјехом ученика. У погледу повезаности присутности на интернету и школског успјеха нема једнозначних резултата у досадашњим истраживањима. Неки од њих истичу да вријеме проведено на интернету ради рјешавања школских задатака позитивно дјелује на академски успјех, као и на социјализацију младих (Chen & Fu, 2009). Они млади који два сата користе интернет у образовне сврхе имају бољи школски успјех од оних који два сата усмјеравају ка забави. Бекмеци и сарадници (Bekmezci и други, 2015, види код: Zotović и Беара, 2016), тврде да је два сата дневно на интернету граница послуже чије преласка почињу да се манифестују негативни ефекти коришћења интернета на школски успјех средњошколаца. Аутори претпостављају да прекомјерно дневно коришћење интернета води лошијој организацији дневних обавеза, као и недостатку времена за адекватну реализацију школских захтјева.

С обзиром на то да већина испитаника у нашем истраживању у просјеку проводи више од четири сата дневно у коришћењу мобилних телефона, можемо закључити да наша дјеца и млади балансирано и одговорно не користе своје вријеме за школске активности, као ни за забаву, те да се знатни штетни утицаји на школски успјех могу и очекивати.

Закључни осврт

Критичка анализа савремене педагошке литературе показује да на теоријском нивоу још увијек није цјеловито осмишљена и структурно уређена посебна теорија мобилног учења. У основи савремене педагошке мисли налазе се нека појмовна одређења мобилног учења (M-learning, U-learning, персонализовано учење, свеприсутно учење, у било које вријеме учење/било гдје учење и ручно учење). Међутим, још увијек теоријски нису довољно осмишљени проблеми увођења мобилног учења у образовање.

У истраживању чији су резултати представљени у овом раду, уз примјену апликације „Quality Time” утврђен је висок ниво временског дневног коришћења мобилних (паметних) телефона ученика основношколског и средњошколског узраста. То нам потврђује да су мобилни уређаји постали саставни дио живота и да нема разлике у дужини времена које дјеца проведу уз мобилне уређаје и у школи.

Поставља се питање: Да ли је могуће користити мобилне уређаје у настави? Нашим истраживањем добили смо податак да би чак 79,1% испитаника вољело да се у настави могу користити мобилни уређаји (телефони, таблети, лаптопи, паметни сатови и сл.). Лакше, брже, боље и модерније учење; брже писање; помоћ при учењу; интересантније, забавније и занимљивије; олакшава рад; стална комуникација; боље праћење и боље разумијевање наставе; да пратимо наставу када изостајемо; мање књига и свезака за ношење; актуелне теме којих нема у књигама; брже проналажење одговора; приступ већем броју информација; учинковитије; припрема за будућност – само су неки од разлога које су ученици наводили.

Можемо закључити да се данас више не поставља питање да ли је мобилно учење изводљиво, већ се разматра на који начин се може ефикасно уклопити у образовни систем. Оно се може сматрати изазовом формалног образовања, као средство преношења знања и вјештина потребних за живот. Али, може бити и прилика да се премости јаз између формалног и искуственог учења, отварањем нових могућности за лично усавршавање и доживотно учење.

Можемо слободно рећи да је дошло до развоја мобилних апликација у образовању. „Према подацима Међународне телекомуникацијске заједнице (International Telecommunication Union) у 2016. години било је више од 7,3 милијарди мобилних претплатника, од којих више од половине има приступ интернету. Паралелно са ширењем мобилне телефоније долази до раста броја мобилних апликација које су корисницима доступне бесплатно или уз малу надокнаду. Од тога, 27,6% корисника употребљава апликације које се могу сврстати у категорију образовних.”

(Katić, Vukadinović i Brkanlić, 2017) То нам потврђује чињеницу да мобилни уређаји нису само уређаји за комуникацију, већ мултифункционалне платформе којима можемо да селектујемо садржаје било гдје и било кад. Главна предност коришћења мобилних апликација у сврху образовања је у лакој носивости и малом габаритету уређаја који је човјеку стално доступан без обзира на тренутну локацију.

Увођењем мобилног учења у наставу направићемо квалитетну *редукцију времена коришћења мобилних телефона*. Мобилно учење нуди бројне могућности са више стотина мобилних апликација из различитих области, предмета (страних језика – енглеског, њемачког, и др.; математике, биологије, итд.). Неопходно је овај канал комуникације између наставника и ученика што боље развити, донијети законске оквире за коришћење мобилних телефона као помажућег средства у наставном процесу. Класичан систем интерактивног учења у учионици не треба занемарити у наставном процесу, већ искористити М-учење као користан „додатак“ учењу и поучавању.

ЛИТЕРАТУРА

- Chen, S. Y. & Fu, Y. C. (2009). Internet Use and academic achievement: Gender Differences in Early Adolescence. *Adolescence* 44, (176), 797–872.
- Corlett, D., Sharples, M., Bull, S., & Chan, T. (2005). Evaluation of a mobile learning organiser for university students. *Journal of Computer Assisted learning*, 21, 162–170.
- Crescente, M., & Lee, D. (2011). Critical issues of M-Learning: design models, adoption processes, and future trends. *Journal of the Chinese Institute of Industrial Engineers*, 28(2), 111–123.
- Elias, T. (2011). Universal Instructional Design Principles for Mobile Learning. *International Review of Research in Open and Distance Learning* 12 (2), 143–156.
- Katić A., Vukadinović S. i Brkanlić S. (2017). Primjena mobilnih aplikacija u obrazovanju M-učenje, Преузето 18. 3. 2018, са сајта www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2017/radovi/T1.1/T1.1-6.pdf.
- Kojčić, Z. (2012). Upotreba mobilnih telefona u nastavi. *Metodički ogledi* 19 (2), 101–109.
- Korucu, A. T. & Alkan, A. (2011). Differences between m-learning (mobile learning) and e-learning, basic terminology and usage of m-learning

- in education. *Procedia Social and Behavioral Sciences* 15, 1925–1930. doi:10.1016/j.sbspro. 2011. 04. 029.
- Körösi, G., Esztelecki P. (2015). Korištenje mobilnog telefona u nastavi. *Istraživanja u pedagogiji*, 5, 94–104.
- Ledinek, S. (2008). Školski razvojni projekt – Developing the best learning practices for schools, Преузето 23. 05. 2017, са сајта www.skole.hr/nastavnici/ucionica?news_hk=5285&news_id=1069&mshow=347.
- Maniar, N., Bennett, E., Hand, S. & Allan, G. (2008). The effect of mobile phone screen size on video based learning. *Journal of Software* 3 (4), 51–61.
- Martinoli, A. (2016). Mobilni telefoni i masovni mediji – novi oblici produkcije i nove navike publike u društvu pametnih telefona. У *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti Beograd*, 1–14.
- Masrom, M., Nadzari, A. S., & Zakaria S. A. (2016). *e-Proceeding of the 4th Global Summit on Education GSE 2016*, 268–276.
- Matasić, I. i Dumić S. (2012). Multimedijске tehnologije u obrazovanju. *Medijska istraživanja* 1, 143–151.
- Mcconatha, D., Praul M., & Lynch M. J. (2008). Mobile learning in higher education: An empirical assessment of a new educational tool. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 7, 11–17.
- Mehdipour, Y. & Zerehkafi, H. (2013). Mobile Learning for Education: Benefits and Challenges. *International Journal of Computational Engineering Research*, 3, 93–101.
- O'Malley, C., Vavoula, G. N., Sharples, M., Lefrere, P., & Glew, J. P. (2005). Guidelines for learning/teaching/tutoring in a mobile environment, Преузето 12. 5. 2018, са сајта <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00696244/document>.
- Rideout, V. J., Foehr, U. G., & Roberts, D. F. (2010). *Generation M2: Media in the lives of 8-to 18-year-olds*. Menlo Park, CA. Kaiser Family Foundation.
- Savill-Smith C., Attewell J., & Stead G. (2006). Mobile Learning in Practice. A report by LSN on the impact of mobile learning activities on teaching, learning and student engagement in UK colleges. Преузето 6. 7. 2018, са сајта www.lsneducation.org.uk.
- Schrock, K. (2012). Bloom's Revised Taxonomy. Преузето 14. 4. 2018, са сајта www.schrockguide.net/bloomin-apps.html.
- Sharples, M., Taylor, J., & Vavoula, G. (2007). *A Theory of Learning for the Mobile Age*. The Sage Handbook of Elearning Research. London Sage: 221–47.
- Volarić, T., Brajković, E. i Vasić, D. (2014). Uticaj mobilnih uređaja u nastavi. *Suvremena pitanja* 17, 50–67.

- Vrhovac, V., Orošnjak, M., Cvetković, N., Žižakov, N. i Nikolić, N. (2017). Nove tehnologije učenja u visokom obrazovanju. Naučni skup *Trendovi razvoja – položaj visokog obrazovanja i nauke u Srbiji*, 1–4.
- Vukadelija, N. i Savić, A. (2013). Mobilni Internet u obrazovanju. *Infoteh-Jahorina*, 12, 790–795.
- Wikipedia, *The Free Encyclopedia*. Mlearning. Преузето 23. 05. 2017, са сајта <http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Mlearning&oldid=435816416>.
- Zotović, M. i Beara, M. (2016). *Mentalno zdravlje mladih u AP Vojvodini: stanje i perspektiva*. Novi Sad: Centar za proizvodnju znanja i vještina.

Tatjana Marić
Draženko Jorgić

MOBILE LEARNING AS A MODERN TENDENCY IN EDUCATION

Summary

Education is the process by which the knowledge and skills of one generation are transferred to another. Mobile learning or m-learning offers modern ways to support the learning process through mobile devices, such as handhelds and tablets, MP3 players, smartphones and mobile phones. This paper presents the results of the empirical research of mobile learning as a contemporary tendency in education. The graphic representation of the time share of daily use of mobile phones for students of elementary and high schools, as well as the level of the most frequent applications that students use, as well as the relationship between the sociopedagogical characteristics of students and the time share of the daily use of mobile phones are statistically processed. The results of the survey confirmed the basic hypothesis that there is a high level of time daily use of students' mobile phones and that there are statistically significant differences in the use of the most frequent applications. This research introduces mobile learning for educational purposes. It studies the time share of the daily use of mobile phones, and the possibilities of using mobile applications for educational purposes. The main purpose of this paper is to describe the current state of mobile learning, the advantages and disadvantages of using mobile devices for educational purposes to support teaching and learning.

Key words: mobile learning, use of mobile devices, learning applications, mobile learning and teaching, mobile learning and school success.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП – САВРЕМЕНА ТЕНДЕНЦИЈА У УНИВЕРЗИТЕТСКОЈ НАСТАВИ

Појам интердисциплинарности је у ранијој литератури познат као међупредметна повезаност или корелација у настави, а у новијој литератури као интегративна настава. Констатовано је да сваки од ових појмова подразумева функционално повезивање наставних садржаја из различитих предмета који се међусобно допуњавају.

Аутор у раду разматра три темељне форме интердисциплинарности и анализира досадашњи интердисциплинарни приступ универзитетској настави. Интегративна настава, пројектна настава и тимска настава представљају моделе интердисциплинарног приступа универзитетској настави који су по свом карактеру тематски, јер повезују и организују различите садржаје у тематске цјелине, односно садржаје који су заједнички различитим дисциплинама.

Констатовано је да интердисциплинарни приступ универзитетској настави подразумева развијање и подстицање компетенција за 21. вијек, омогућава комбиновање предмета, рад на пројектима, коришћење различитих извора знања, међупојмовни однос те флексибилан распоред наставе. Тенденција савремене универзитетске наставе осликава не само унутарпредметни него и међупредметни карактер, односно оријентисана је ка повезивању више предмета (међупредметној интеграцији).

Кључне ријечи: интердисциплинарни приступ, универзитетска настава.

¹ kovacevicbrana@yahoo.com

Увод

Проблематика интердисциплинарности заузима значајно мјесто у радовима научника. У рјечнику страних ријечи појам *интер* (лат. *inter* – међу, између), префикс у сложеницама, изражава везу, спој, посредништво, док се појам *интердисциплинаран* тумачи као онај који се односи на више научних дисциплина (Klaić, 1988). Интердисциплинарност представља сарадњу између више дисциплина, коришћење резултата разних наука у научном истраживању. Термин интердисциплинарност у образовању први пут се помиње у књизи *Interdisciplinarity: Problems of Teaching and Research in Universities* (1972). Аутор појма је филозоф Leo Apostel (Apostel and Vanlandschoot, 1994).

Интердисциплинарност се тумачи као техника истраживања у смислу коришћења различитих могућности којима се долази до резултата; као метода, односно начин приступања појавама које се проучавају и као начин организације вршења истраживања и образовања и као облик сарадње међу дисциплинама – када се посматра засебно од појединог истраживачког задатка (Šeparović i Jušić, 1982). Tomlinson (2010) наводи три значења израза *интердисциплинарности*: употреба различитих академских дисциплина на интегрисани начин у испитивању неког истраживачког проблема или питања; систематско проучавање неке области истраживања и примјена знања на неко социјално питање и људску активност.

Под три темељне форме интердисциплинарности подразумијева се инструментална, концептуална и интеграција знања и начина размишљања из разних дисциплина. Инструментална интердисциплинарност односи се на практично рјешавање конкретних проблема при чему се из прагматичних разлога користи разним знањима и методама из различитих дисциплина које притом интегрише како би што ефикасније ријешила проблем. Концептуална интердисциплинарност усмјерена је на интеграцију знања из различитих дисциплина ради промишљања и анализирања проблема који не припадају искључиво једној академској дисциплини. Трећа форма интердисциплинарности представља интеграцију знања и начина размишљања из разних дисциплина. Интеграцијом се препознају и повезују знања, тј. подаци и информације из релевантних дисциплина те се ствара ново знање, а често и нова интердисциплинарна знања (Рерко, 2008) о глобалним проблемима.

Значај интердисциплинарности у науци носи са собом потребу разматрања утицаја овог приступа на образовни процес на свим нивоима образовања (Hulse, 2006), у настави и учењу. Интердисциплинарни начин размишљања у наставном процесу је стратегија која омогућава сту-

дентима да сагледају важност научног садржаја, посебно када је наука повезана са свакодневним, глобалним питањима (Hassard, 2004). Резултати истраживања Борича (Borich, 2007), показали су да наставне јединице у којима се наставни садржаји тумаче интердисциплинарно воде високим сазнајним нивоима и квалитетном учењу, јер уводе студенте у интерактивно учење и конструкцију знања. Руски аутори (Кузњецова и Шаталов, 1998), у својим истраживањима сматрају да савремено образовање треба да осликава не само унутарпредметни него и међупредметни карактер, да буде оријентисано ка повезивању више предмета или међупредметну интеграцију. Стога је неопходно садржаје повезивати не само унутар предмета који припадају природном подручју него је важно повезивати садржаје природног и хуманистичког подручја (Вилотијевић и Вилотијевић, 2007). Окосницу за интердисциплинарни приступ настави представља одређени глобални проблем који се тешко може смјестити у уске оквире неког појединачног предмета.

Модели интердисциплинарног приступа универзитетској настави

За савремене дидактичаре интердисциплинарност (интегративност) у универзитетској настави представља потребу за повећањем ефикасности наставног процеса у свим наставним предметима, повезивањем њихових садржаја са циљем повећања квалитета знања студента и формирања научног погледа на свијет (Вилотијевић и Вилотијевић, 2007). Јасмина Шефер (1991) наглашава да се интердисциплинарни приступ у настави разматра као аспект примјене знања различитих дисциплина у функцији вишестраног расвјетљавања проблема или тема које се истражују.

Интегративна, пројектна и тимска настава представљају моделе интердисциплинарног приступа универзитетској настави. Наведени модели су по свом карактеру тематски, јер повезују и организују различите садржаје у тематске цјелине (садржаји који су заједнички различитим дисциплинама).

У интегративној настави се остварују смислене везе између сличних аспеката различитих дисциплина, границе између различитих предмета или дисциплина избрисане су или замагљене. Интегративност не значи одрицање од самих дисциплина јер се њени коријени налазе управо у њима и она нуди алтернативу доминацији знања из угла појединачних дисциплина (Ђорђевић, 2007). Од појединачних дисциплина добијамо дубину, фокусираност, интегративност и ширину контекста, промјену перспективе али и примјену знања из једне области у другој – тј. функционално знање. У дидактичкој литератури (Вилотијевић и Вилотијевић,

о теми и предлажу актуелни проблем. Веома је битно да студенти буду заинтересовани за тај проблем и да у вези са њим имају бар извјесна искуства. У етапи *разлајање теме на подтеме* наставник са студентима води расправу о подтемама. Студенти самостално бирају подтеме које их највише интересују, формирају се групе (од четири до шест студената). Етапа *разрада пројекта* претпоставља да наставник упућује студенте на истраживачки рад (подстиче самосталност, уважава иницијативу, прихвата приједлоге, усмјерава студенте на литературу, указује на пропусте, отклања евентуалне дилеме, интервенише у условима када студент не може да ријешити проблем). Студенти се консултују са наставником о начину *сређивања резултата* истраживања (*писање извјештаја*). Након писања извјештаја слиједи *презентација* у трајању од 20 до 30 минута, гдје студенти извјештавају о резултатима свога рада на различите начине: писани извјештаји, нацрти, скице или табеларно. Наставник организује стручну процјену – омогућава студентима да презентују сакупљени материјал и изложе своја сазнања, запажања, недоумице, ставове, увјерења, емоције, наставник координира, контролише, интервенише по потреби, усмјерава, подстиче и води рачуна да презентација не буде стихијска. Посљедња етапа пројектне наставе је *рефлексција* гдје наставник оцјењује: 1) оствареност циљева пројекта, анализира функционалност (предности, недостаци), анализира адекватност примјене наставних метода, облика и средстава у фази реализације и фази презентације (предности, недостаци), утврђује функционалност извора знања (предности, недостаци); 2) утврђује допринос свих студената, група у реализацији пројекта, утврђује активност студента (колико су студенти активно учествовали у презентацији и да ли су пратили излагање других студената), оцјењује квалитет интеракције у фази реализације пројекта, утврђује квалитет интеракције на часу; 3) утврђује допринос појединца реализацији пројекта, утврђује димензије знања студента, утврђује какав је доживљај часа (интелектуални, емоционални). Са друге стране, студент у пројектној настави оцјењује: допринос студента у остваривању постављеног задатка, значај рада у групи (да ли су студенти у дискусији уважавали мишљење појединаца), допринос студента реализацији пројекта (Да ли сам могао урадити више? Зашто нисам? Шта ћу урадити следећи пут?) те процјењује улогу наставника у процесу пројектне наставе.

Анализом дидактичке литературе може се констатовати да постоје двије основне категорије тимског модела наставе: 1) категорија у којој два или више наставника поучавају исте студенте у исто вријеме унутар исте групе и 2) категорија у којој наставници раде заједно, али не поучавају неопходно исту групу студената у исто вријеме.

На основу анализе шест понуђених модела тимске наставе у категорији А (Jaruda & Takeuchi, 2007; Maroney, 1995; Robinson & Schaible, 1995), предлажемо следеће моделе:

1) *Традиционална тимска настава* – оба наставника изводе наставу заједно и помажу један другом (нпр., један наставник објашњава одређени садржај, други пише тезе).

2) *Тимска настава са подршком* – док један наставник излаже наставни садржај, други обавља пратеће активности на дату тему.

3) *Паралелне инструкције* – студенти се дијеле у групе и сваки наставник излаже (обрађује) исти садржај и обучава мању групу.

4) *Диференцирана подјела* – студенти се дијеле у групе према сложености садржаја, нивоу разумијевања. Један наставник ради са групом напредних студената додатне активности, док ће са другом групом радити други наставник (прегледно ће и систематично излагати и анализирати градиво уз детаљну дискусију о садржини лекције).

5) *Наставник који надзире* – један наставник обрађује наставну јединицу са студентима, док други посматра рад студената и провјерава да ли су сви студенти разумјели садржаје како би контролисао понашање студента током часа.

6) *Колаборативно поучавање* – наставници пред студентима размјењују идеје и кроз дискусију обрађују предвиђени наставни садржај.

Предложени модели акценат стављају како на личне афинитете, склоности и способности тимских наставника, тако и на индивидуална својства студената.

Категорија Б тимске наставе садржи различите моделе у којима наставници раде заједно у фази планирања и припремања наставе, док је само један наставник присутан током процеса поучавања (Šrapović, Đukić, 2009).

1) Чланови тима се састају да размјењују идеје и изворе, али функционишу независно (разматрају концепт наставе, размјењују идеје, презентују методички синопсис);

2) Тимови наставника користе исти ресурсни центар. Наставници обрађују садржаје независно, али употребљавају исте материјале;

3) Тимови који раде са истом групом студената користе исте припреме, али и поучавају различите подгрупе у оквиру те исте групе;

4) Једна особа планира активности за цио тим – један наставник дизајнира цио програм;

5) Тим наставника користи исти план, али сваки наставник са групом студената обрађује своју специјализовану област.

У планирању, извођењу и валоризацији тимске универзитетске наставе доминирају партнерски односи наставника и студената (интеракција наставник–студенти, студент–студент).

Закључак

Интердисциплинарни приступ савременој универзитетској настави је унутарпредметног и међупредметног карактера те подразумејева сагледавање међудисциплинарних веза. На основу увида у савремену литературу (Вилотијевић, Вилотијевић, 2007), предлажемо успостављање међудисциплинарних непосредних веза, истраживачких међудисциплинарних непосредних веза, ментално посредованих веза и посредовано примијењених веза у универзитетској настави.

У универзитетској настави интердисциплинарне непосредне везе у наставном процесу подразумејају да се усвајање градива једног предмета заснива на знању градива из другог (знања из педагогије не могу се усвојити без знања из психологије). Наставник у припреми наставе одређује основно садржајно језгро из дисциплина чији се садржаји повезују односно прецизно изводи везе између предмета у једном блоку. Неопходно је да се за сваки предмет који улази у блок припреми батерија тестова ради утврђивања знања која су основа за даље усвајање градива, као и да се разраде прилагођени програми ради попуњавања празнина у основним знањима студента, припреми низ задатака за завршно провјеравање у сваком предмету који улази у састав блока и разради методика дугорочне контроле знања која се стичу током текуће обуке (Ibidem). На крају семестра било би значајно организовати завршни интердисциплинарни курс са циљем систематизације стечених знања.

У универзитетској настави истраживачке међудисциплинарне непосредне везе се успостављају када се општи истраживачки проблем разматра са различитих дисциплинарних приступа, када се вишеаспектно истражује (Ibidem). Задатак наставника је да одреде општи проблем у неколико дисциплина, ураде упоредну анализу специфичних прилаза различитих дисциплина општем проблему ради његовог вишеаспектног сагледавања, приреде материјале интердисциплинарног типа које ће студенти савладавати у паровима, проблемским расправама те припреме стваралачке задатке у којима се прожимају елементи двије или више наставних дисциплина.

Интердисциплинарни приступ у универзитетској настави односи се на успостављање ментално посредованих веза неопходних за формирање професионалних вјештина и настаје у предметима намијењеним професионалној припреми (Ibidem). Ове везе се успостављају када се кроз различите наставне предмете формирају исте вјештине и способности код студента – анализа и дедукција, систематично мишљење, сналажење у простору, чулно-интуитивно мишљење. Од наставника се очекује да у припремној фази наставе анализира наставне предмете

те разради задатке и вјежбе на конкретном материјалу. Успостављање ментално посредованих веза доприноси унутарпредметној интеграцији, обједињавању садржаја различитих наставних предмета, сродних дидактичких блокова и стварању унутрашње логичности и цјеловитости дисциплина које се на овај начин повезују.

Посредовано примијењене везе у универзитетској настави се успостављају када се појмови стечени у једном наставном предмету примјењују у проучавању садржаја другог предмета (садржаји из педагогије и психологије).

Интердисциплинарни приступ универзитетској настави усмјерен је на развијање и подстицање компетенција за 21. вијек (когнитивне, афективне, социјалне и радно-акционе компетенције), омогућава комбиновање предмета, рад на пројектима, коришћење различитих извора знања, међупојмовни однос, као и флексибилан распоред наставе, подразумијева наставне садржаје различитих цјелина (чине логичке цјелине), односно знања различитих дисциплина стављена су у функцију вишеструког расвјетљавања теме.

Примјена модела интердисциплинарног приступа универзитетској настави (интегративна, пројектна и тимска настава) подразумејева припрему, реализацију и евалуацију међупредметних садржаја и одговарајућих задатака. Ови модели универзитетске наставе посебно су значајни за наставничке факултете и претпостављају укључивање што већег броја универзитетских наставника и сарадника.

ЛИТЕРАТУРА

- Apostel, L. & Vanlandschoot, J. (1994). Interdisciplinarity: The Construction of Worldviews and the Dissemination of Scientific Results. *Issues in Integrative Studies* (12), 9–22. http://www.units.muohio.edu/ais-org/pubs/issues/12_apostel.pdf.
- Borich, G. (2007). *Effective teaching methods: research – based practice*. Pearson Merrill Prentice Hall, Upper Saddle River New Jersey. USA.
- Вилотијевић, М., Вилотијевић, Н. (2007). *Иновације у настави*. Београд: Школска књига.
- Ђорђевић, В. (2007). Иновативни модели наставе (Интегративна настава, Пројектна настава и Интерактивна настава). *Образовна технологија*, 4, 76–97.

- Jaruda, K. M. & Takeuchi, Sh. (2007). Team Teaching: A Step to a Better Students' Performance, Retrieved August 10, 2012 from the World Wide Web <http://www.ed.gifuu.ac.jp/~kyoiku/info/jissen/pdf/0902.pdf>.
- Klaić, B. (1988). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod МН.
- Ковачевић, Б. (2008). Мисаона активизација студента у пројектној настави. *Рагови*, 177–188.
- Кузнецова Н. Е., Шаталов М. А. (1998). *Проблемное обучение на основе межпредметной интеграции*. СПб.: Образование.
- Кукушин, В. С. (2004). *Основы программированного обучения*. Сборник Педагогические технологии. Издательски центар МарТ, Москва-Ростов на Дону.
- Maroney, S. (1995). Some Notes on Team Teaching. Sharon Maroney's Home Page. Western Illinois University. Retrieved August 10, 2012 from the World Wide Web <http://www.wiu.edu/users/mfsam1/TeamTchg.html>.
- Repko, A. F. (2008). Interdisciplinary Research – Process and Theory. London: Sage, http://www.sagepub.com/upm-data/23223_Chapter_1.pdf.
- Robinson, B. & Schaible, R. (1995). Collaborative teaching. Reaping the benefits. *College Teaching*, 43(2), 57–60.
- Tomlinson, A. (2010). *A dictionary of sports studies*. New York: Oxford University Press.
- Hulse, R. A. (2006): Preparing k-12 students for the new interdisciplinary world of science. *Journal of Experimental Biology and Medicine*, 231(7), 1192–1196.
- Hassard, J. (2004). *The art of teaching science: inquiry and innovation in Middle School and High School*. Oxford University, New York, USA.
- Čudina-Obradović, M., Brajković, S. (2010). *Integrirano poučavanje*. Zagreb: Korak po korak.
- Šefer, J. (1991). Interdisciplinarni tematski pristup nastavi. *Učitelj u praksi*, 246–263.
- Šeparović, Z. i Jušić, B. (1982). Mogućnosti, granice i dometi interdisciplinarnosti. U: Šeparović, Z. i Jušić, B. (ur.): *Interdisciplinarnost – znanost, obrazovanje, inovacija (9–18)*. Zagreb: Društvo psihologa Hrvatske, Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom.
- Španović, S., Đukić, M. (2009). Modeli timske nastave u svetlu tematskog planiranja. U: *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji (101–117)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju.

Branka S. Kovačević

INTERDISCIPLINARY APPROACH – CONTEMPORARY TRENDS IN UNIVERSITY TEACHING

Summary

Earlier literature defined the term “interdisciplinarity” as the cross-subject relation or co-relation in the teaching process, whereas the more recent literature defines it as integrative teaching. It has been concluded that all of these terms are referred to the functional relation between the contents of teaching and different subjects that complement one another.

The author of this paper examines three fundamental forms of interdisciplinarity and analyses present interdisciplinary approach in university teaching. Integrative teaching, project-based learning and team work are the models of interdisciplinary approach to university teaching; by their nature, these models are thematic because they bring together and organize different contents into thematic units, or shared contents among the different disciplines.

It has been concluded that interdisciplinary approach to university teaching implies the development and incitement of competencies important for the 21st century, enables the combination of the subjects, working on projects, usage of different sources of knowledge, interterm relation and flexible teaching schedule. The tendencies in contemporary university teaching reflect not just the internal character of one subject, but also the common character between different subjects, meaning that they are oriented towards integration of more subjects (intersubject integration).

Key words: interdisciplinary approach, university teaching

СТВАРНОСТ МУЗИЧКОГ ДЈЕЛА И ПОИМАЊЕ МУЗИЧКОГ ТЕКСТА У ФЕНОМЕНОЛОГИЈИ ВЛАДИМИРА ЈАНКЕЛЕВИЧА

Музичка умјетничка дјела су у филозофији музике најчешће феноменолошки интерпретирана. Различити облици музичке појавности, прије свега музичких звукова, односа тонова и особина музичког звука, могу бити објашњени различитим дискурсима о музици, као и сами смисао музичког дјела. Музички текст није само запис, партитура, него и медиј којим се успоставља однос разумијевања музичког дјела – композитора као ствараоца, извођача музичког дјела и слушаоца. Музичким знаковима, симболима, успостављају се симболичка значења музичких појава која могу бити на идентичан или на различите начине интерпретирана. Јанкелевич музику објашњава феноменолошки, а музичко дјело на традиционалан начин. Према овом аутору, идеја о апсолутно нечујној, неизражајној и неоваплоћеној музици у субјектовој свијести представља појмовну апстракцију. Неухватљивост музичког феномена одређује музику као нешто што је довољно само себи. Музика се не креће у равни интенционалних значења. На основу написане музике, немогуће је успоставити текст или погодити повод на основу којег је музика настала. Схватање и поимање музике и музичког дјела је једино могуће у стварном звучању током извођења, што искључује присутност и појавност музике у другим модалитетима. Музичко дјело не постоји као музички запис и као текстуални медиј који је могуће препознати унутрашњим слухом.

Кључне ријечи: Владимир Јанкелевич, феноменологија, естетика музике, музички текст, музичко дјело.

¹ dusanerak@yahoo.com

Циљ овог рада је указивање на контрадикторности Јанкелевичевог [Vladimir Jankélévitch, 1903–1985] феноменолошког поимања музике. Према утврђеним феноменолошким начелима, приликом опажања умјетничког дјела пажња је усредсређена на појавност предмета за субјект и начин на који субјект разумије појаву као пропозицију, концепт, менталну слику или запамћени садржај. Музички феномен се односи на појавност музике и музичког дјела који се перципирају и предочавају у свијести музичког ствараоца, извођача или слушаоца. Феноменологија може имати значење примарне, здраворазумске теорије о чулним појавама, лично доживљен став о чулном, осјећајном и тјелесном појављивању. У развијеном филозофском поимању, феноменологија је у основи Хусерлова [Edmund Husserl, 1859–1938] школа заснована на филозофско-научном разматрању сазнања као и директно стицање знања о свијету и свијести у прагматичком и психолошком разматрању појава. Хусерлова феноменологија објашњава начине сазнања свијета и појава, а не само сазнање настало из искуства. На тај начин, феноменологија је еидетска, наука о битном, јер објашњава суштине, а не само реалне егзистенције. Објективни свијет се не подудара са стварним свијетом. (Šuvaković, 2016, str. 194–197) Хусерл објашњава перцепцију временских објеката, који имају темпоралност, временост. Перцепција трајања има у временској одређености временски облик. Објективна временост, темпоралност, увијек је феноменолошки сачињена и представља за нас објективност у моменту објективности. Феноменолошка анализа времена не може објаснити конституисаност времена без односа конституисања временског објекта. Када тон звучи, објектификација тона се може схватити као издржани тон и звук унутар објекта, али не и као трајање тона. Субјект истражује ток свјесности који представља апсолутни субјективитет и који сачињавају временски објекти. Испитивање временске димензије мелодије, као и појединачног тона омогућава посљедично разматрање апсолутног тока свјесности. Субјективно вријеме је сачињено у апсолутној, безвременској свјесности која није објекат. У перципираној мелодији субјект може ухватити моменат и открити сјене памћења прошлих тонова, што се односи и на сваки појединачни тон. У освјешћавању свјесности објекта, субјект посматра ретроградно од тренутног момента, а истовремено је свјестан цјелине. Освјешћавање објекта у свијести проузрокује у основи блискост феноменологије музике и психологије музичке перцепције (Lippman, 1994, pp. 437–439). Хусерл је увођењем појма интенционалности успио да превлада до тада важећу разлику субјекта и објекта. Према схватању феноменолога, трансцендентно није више апсолутно несазнатљиво, него није непосредно сазнатљиво. На тај начин свијест постаје апсолутна свијест за коју не

постоји несвјесно ни граница свијести, као ни све оно што би било са оне стране свијести (Uzelac, 2009, str. 34).

Роман Ингарден [Roman Ingarden, 1893–1970] направио је разлику између музичког дјела и његовог извођења. Музичко дјело² постоји у времену, није одређено актуелним физичким процесом, није локализовано у простору и није идентично менталном искуству субјекта. Слушни подаци осјећаја које доживљавамо су различити од тонова и тонских слика које опажамо. Тонске слике су објекти перцепције, а осјетљиви слушни подаци су доживљени у перцепцији. У основи, тон је интенционалан, објективизиран, опажен у интерпретацији која припада природи перцепције. Док су све компоненте извођења објекти који имају основу у опажању, извођење дјела је коначна објективност. Музичка дјела нису појединачна ментална искуства, него објективитет посебног начина постојања, испољен кроз индивидуално извођење музичког дјела (Lippman, 1994, p. 442).

Естетичар Роџер Скрутон [Roger Scruton, 1944] поставља музику као проблем чујне појавности у којој се музички звуци разликују од других звукова. Звуци у западноевропској музици су посебна врста звукова, односно тонова. Акузматичка димензија звука се односи на слушање појаве музичких звукова и изведбене технике које стварају те звуке, а свако извођење музике, према Волхајмовој [Richard Wollheim] дефиницији (Šuvaković, 2010, str. 414), посебан је случај (*Tokens*) у односу на музички запис музичког дјела (*Type*) (Šuvaković, 2016, str. 198, 199).

Феноменолошки ставови Јанкелевича о музици

Јанкелевич музику објашњава феноменолошки, а музичко дјело интерпретира и образлаже на традиционалан начин. Његова филозофска гледишта су заснована на стабилном односу филозофије музике, на естетичком и музиколошком центравању музичког дјела као одређујућег чулног извора у средишту аутономног и саморазумљивог антиципирајућег контекста музичке умјетности (Šuvaković, 2016, str. 211, 311). У својим дјелима о музици, Јанкелевич је писао као о чаролији која измиче познавању стваралачког, поетског, са циљем одушевљености у пролазности и тренутку естетског догађаја (Šuvaković, 2010, str. 186).

² Музичко дјело посједује акустичке и неакустичке компоненте, има тонални основ – тонове, фразе, одсјеке, мелодијска, хармонска и ритмичка својства, као и различите додатне акустичке компоненте – ритам, темпо, покрет, облик, емоционални квалитет, изражавање осјећања, представљање мотива и естетских вриједности. (Lippman, 1994, pp. 442–443).

Јанкелевич у дјелу *Музика и неизрециво* (1987) објашњава неухватљивост музичког феномена. У филозофским круговима, његова учења се сматрају естетичким агностицизмом³ у којем се о музици могу предочити негативне или противрјечне изјаве, као на примјер да се музика не може описати, нити етички просуђивати. Музика се бави неизрецивим, њена суштина је неизрецива и њен садржај се не може препознати јер у музици не постоји предметност. Међутим, Јанкелевичеви позитивни судови о музици негирају његову тезу о неизрецивости и агностицизам (Focht, 1980, str. 255). У природи спознавања музичког дјела, постоји супротност између рефлексије и перцепције, опосредованог и директног пута до предметности. Једини приступ музичком бићу јесте доживљај, уживљавање и саживљавање. Јанкелевичева антиномија се огледа у дилеми да ли се задовољити уживањем у музици, или поништити доживљај док рефлексија траје (Focht, 1980, str. 256).

Као и Ингарден, Јанкелевич сматра да не ствара само композитор музичко дјело, него и извођач сваким наредним извођењем. Слушање музике у једном тренутку ствара надахнуће које не могу чак ни пјесничке метафоре да изазову и на тај начин слушање музике одмах долази до границе поетског поимања (Јанкелевич, 1987, стр. 134). Насупрот филозофским ставовима Ингардена, Јанкелевич заступа мишљење да се музика не креће у равни интенционалних значења. Слушањем музичког дјела не може се запазити распоред дијелова музичког облика, као на примјер дио сонате, јер тај дио представља нешто што је смишљено, а не нешто што се чуло, нити се доживљава као вријеме (Јанкелевич, 1987, стр. 42). Противрјечно својим ставовима, Јанкелевич ипак наводи интенционалност у музици, као у примјеру активности пјевања које представља спонтан, непосредан продужетак намјере (1987, стр. 53).

У дјелу *Музика и неизрециво*, аутор феноменолошки објашњава музику и музичко дјело. У свијести субјекта, идеја о апсолутно нечујној,

³ Јанкелевичева противрјечна мишљења о музици сврставају га у филозофе који проучавају антиестетику, филозофско гледиште које настаје из ширих филозофских разматрања и које се односи на негацију естетике. Ако је осјетилност везана за појавност и представља нижи чулни ступањ спознаје, музика се не може свести на осјетилни предмет, а самим тим је у разматрању и одумирање умјетности и музике. Антиестетика је узрокована и „неестетичношћу“ модерне умјетности, настаје усљед недовољно широког појма естетике, у чему се огледа искључивање метафизичких особености и могућности да се естетика инкорпорира у онтологију умјетности. Оваква разматрања естетике су евидентна код Владимира Јанкелевича и Андреаса Лиса. Према Ивану Фохту (1980, стр. 253, 254), сви наведени разлози нису довољни да се филозофска мишљења Јанкелевича сврстају у антиестетичка и да се искључе из особености естетике, јер естетика као филозофска дисциплина претпоставља и друге филозофске дисциплине.

неизражајној и неоваплоћеној музици представља појмовну апстракцију (Јанкелевич, 1987, стр. 51). Музика изражава безазлену и непосредну истину и не означава ништа друго осим себе. Сам чин излагања представља једину, озбиљну истину, а не излагање неке ванвременске истине (Јанкелевич, 1987, стр. 87). Музички феномен може да се осјети и кроз кинестетичке утиске, као на примјер кретање мелодије навише и наниже, односно кретање прстију и руку на клавијатури горе-доље, чиме се успоставља веза између звука и помјерања руку (Јанкелевич, 1987, стр. 110). Музички феномен је условљен техником компоновања, а као свака техника може се усавршавати (Јанкелевич, 1987, стр. 124). Музика није способна за дискурзивно развијање тема, али јесте за омогућавање доживљаја трајања, музика тече, не путује. Ова димензија музике представља постајање (онтологија), јер је може мислити мисао која настоји да све сагледа кроз маглу снова (Јанкелевич, 1987, стр. 110). У ставовима о темпоралности музике, аутор уједначени темпо композиције назива неумољивом хронометријом која настаје забраном ритерданда, поступак у току извођења у којем се искључује свака слабост и замор (Јанкелевич, 1987, стр. 67). У даљим описима темпоралности музике, чисто и апстрактно вријеме је вријеме испуњено муком. Звук и музика у различитим комбинацијама тонова стварају промјену и указују на мутацију, промјену из стања мука у стање звучности у времену (Јанкелевич, 1987, стр. 146). Јанкелевич у поетичком поимању музике пореди музику и поезију у којима понављање може представљати иновацију, како код ствараоца, тако и код читаоца, односно слушаоца (Јанкелевич, 1987, стр. 46). У океану прозе, поезија је острво звука, а живе оазе музике и поезије се губе у нијемој пустињи постојања. Поезија и музика у мелодичним ритмовима и звуковима оживљавају површину времена. Музика је мелодична творевина, очаравајуће трајање и краткотрајна пустоловина (Јанкелевич, 1987, стр. 147). „Неодређеност“ и неизрецивост музике као феномена аутор описује као музичку реалност која се крије у безбројним стварима, а не у књижевности, идеологији и поетичкој техници (Јанкелевич, 1987, стр. 133). Прозаични парландо, атонални говор, представља тежњу ка објективној и конкретној музици, у којој не постоји разлика између тачног и погрешног пјевања, на идентичан начин на који је разлика између дијатонског дура и мола нестала разлика у модалној музици, као што у неодређености портата постојана интонација нема смисла и у коме звук постаје приближан (Јанкелевич, 1987, стр. 61).

Јанкелевич објашњава музичке феномене и музичким изражајним средствима. Суштина музичког феномена није у вертикалној димензији, хармонији, нити у потпуно линеарној хоризонтали, мелодији. У монодији се осјети потпуни организам музичког дјела ако у себи садр-

жи сопствену пратњу, а уз помоћ аудитивног памћења, понављања и вокализација ствара се хармонска атмосфера (Јанкелевич, 1987, стр. 125). Аутор се позива и на мишљења композитора о поимању музичког дјела чије препознавање и доживљавање појава у свијести нису идентични, као на примјеру Дебисија [Claude-Achille Debussy, 1862–1918] који сматра да је важније видјети свитање дана него чути Пасторалу симфонију (Јанкелевич, 1987, стр. 59). Понекад музика изражава супротност композиторових осјећања, као на примјеру композиција Сатија [Erik Satie, 1866–1925] у којима се преплићу улоге хумора и претварања (Јанкелевич, 1987, стр. 70). Јанкелевич често описује композиције, нарочито француских композитора, уз објашњење начина слушања и препознавања музичког садржаја.⁴

Музички текст

Разумијевање музичког текста указује на неминовно објашњење смислености текста⁵ у реторици музике. У семиолошком смислу, реторика музике је означитељска и материјална, њоме је омогућено успостављање значења, смисла и вриједности музичког дјела, односно успостављање или преношење извјесне поруке: интенције, алегорије, израза, значења, представе, симбола, метафора и концепата. Денотација музичког дјела је предмет на који се односи музички догађај или музички текст, који у семиолошком смислу субјект може да чита као музичко дјело и разумије као поредак извјесних значења. Музички текст или музички догађај денотира предмет посредством иконичких и алузивних

⁴ Фореов [Gabriel-Urbain Faure, 1845–1924] Други емпромпти (Kovačević, 1971, str. 557), пијаниста изводи уједначеним темпом, без убрзавања, а „слушаоце засипа водопадима акорада, лавинама драгуља и кишама дијаманата“. Пети емпромпти тече као „жива вода“, примјер је брзине и непрестаног покрета. Други валцер капричо у себи садржи сањарско, далеко, а потребно је много „такта“ да би се постигао темпо мирне брзине, као и у свирању анапеста „пријатељске шетње“, ни споре ни брзе, која се налази у многим бергамским дјелима. Динамичка одређеност захтијева од извођача спретност: звучни пијанисимо је напола откривена тајна, а *forte una corda* је пригушена експлозија звука, сордином ослабљени интензитет (Јанкелевич, 1987, стр. 129).

⁵ Текст је свака структура знакова, а разликују се појмови говорног, писаног, визуелног, просторног, временског, звучног, бихејвиоралног текста. У структурализму, текстом се назива затворена структура знакова. Такође, текстом се назива сваки облик, без обзира на медиј, и сам начин комуникације, производње, размјене и потрошње значења, односно значењских заступника (Šuvaković, 2005, str. 610–611).

знакова⁶ који указују на приказани предмет, евоцирају га или изражавају. Музика у конотацијском смислу има својство језика који мора имати да би нешто исказала. Музички код је комбинација знакова који омогућавају разумијевање музичког дјела. Знак који субјект разумије и употребљава га у његовом значењу има особеност означеног, а означитељ је посредник у преношењу значења, који није музичка јединица, већ функционални материјални поредак у систему музичке умјетности (Šuvaković, 2016, str. 262–266). У когнитивистичком смислу, музички текст је посредник у преношењу емоционалних значења умјетничког дјела: од емоционалног стања композитора, преко нотног записа дјела, емоционалних стања извођача који интерпретира музичко дјело као звучни догађај, до слушаочевих доживљаја емоционалних стања композитора и извођача (Šuvaković, 2016, str. 247).

Ингарденови филозофски ставови доказују да музичко дјело не може бити препознато као запис, из једноставног разлога што није свако дјело записано. Запис је систем симбола на папиру, са могућношћу којом је представљено дјело. Симболи су различити од онога што представљају. То показује да музичко дјело није реални објекат, јер не постоји и не заузима мјесто сада и овдје (Lippman, 1994, p. 442). Постојање музичког дјела је одређено када га дефинишемо као чисти интенционални објект. Оваквим становиштем је обједињена дискусија о проблему јединства, цјеловитости музичког дјела и проблема његове идентификације. Цјеловитост дјела је гештalt вишег реда који обухвата или произраста из мањих гештalta, на крају мелодија и мотива. Паузе у дјелу нису прекиди, оне припадају иманентном времену дјела. Идентитет музичког дјела се не може испитати ако је дјело одређено као интенционални дупликат записа, због тога што има шематски темељ који остаје непромијењен у историјском курсу. Ако се дјело одреди као идеал естетичког објекта, наилазимо на нерјешиви проблем налажења савршеног, идеалног извођења. Записом се увиђа концепција музичког дјела као трансисторијске слике, а у дјелу се може открити актуализација и континуиране нове могућности потенцијалних форми дјела које припадају шеми (Lippman, 1994, p. 443).

⁶ Иконички знак је визуелна јединица која успоставља значења показивањем и приказивањем објекта на који се односи. Алузивни знак се својим визуелним изгледом предметно, оптички визуелно или конвенционално ослања на појаву коју приказује. Алузивни знакови су прикази који се очитују у визуелном изгледу знака и у појму, менталној представи, онога што знак приказује (Šuvaković, 2005, str. 273, 41).

Поимање музичког текста и противрјечности у Јанкелевичевом феноменолошком интерпретирању музичког дјела

Јанкелевич у дјелу *Музика и неизрециво* сматра да музика није језик, а двосмисленост његових ставова о непредметности тона, негирању метафизичке особености музике, оспорава ставове да метафизика музике говори о метафизичким стварима. Иако је сам статус музике метафизички, аутор ипак подразумејева у основи лингвистичко посматрање музике са реторичким пројекцијама о музици, што је уочљиво и у његовим казивањима искључиво о примјерима програмске музике романтичара и импресиониста – Дебисија, Листа [Franz Liszt, 1811–1886], Форера, Равела [Maurice Ravel, 1875–1937], Корсакова [Николай Андреевич Римский-Корсаков, 1844–1908], Чајковског [Пётр Ильич Чайковский, 1840–1893] и других. На тај начин, Јанкелевич говори о музици⁷ као „расплинутом говору“, која „звучним хијероглифима“ каже што логос казује ријечима, а пјевајући казује оно што говор преноси ријечима. Иако музика нема појмовну логику, посједује логику слуха (Focht, 1980, str. 258, 259). Музичко дјело је једна цјелина у којој се тонови не обраћају један другоме јер немају интенционално значење, али су у јединственом односу попут органа у организму. Јанкелевичево поимање „безизражајне музике“ подразумејева укидање дистанце субјект–објект, на којем се заснива гносеолошки став, а умјесто ванмузичког предмета би музика била схваћена као „ствар по себи“ (Focht, 1980, str. 264).

Према Јанкелевичу (1987, стр. 43), музички свијет представља нешто што је у потпуности опречно сваком кохерентном систему, што је у супротности са поимањем односа језика и текста који су утврђени одређеним знаковима, симболима. Појам о музици се посматра као метафизичка предрасуда да је музика језик, а да азбуку представљају ноте у линијском систему (Јанкелевич, 1987, стр. 41). Експресионистичке заблуде стварају предрасуде да је музика језик који представља средство комуникације и да има извјесни смисао. Језик музике постоји

⁷ Јанкелевичеви текстови углавном представљају критику теорије информација, критику теорије одраза и израза и семиотике. Двосмисленост ставова се огледа у ставовима да музика нема иманентна својства израза, што је узроковано Шопенхауеровим [Arthur Schopenhauer, 1788–1860] ставовима да музика не изражава дословно, да није подесна за непосредна превођења нити провјеравање наметљивих тајни, него је подесна за дочаравање атмосфере и духа. Овакво учење говори о апстрактно-емотивном карактеру музике, психологизму лишеном метафизичке ширине. Јанкелевичеви ставови теже ка антигносеологизму, музика је негација теорије информација и „без дијалога“ што Јанкелевич описује складним говором гласова полифоне композиције који не говоре један другом (Focht, 1980, str. 262, 263).

на идентичан начин као што постоји језик цвијећа или стотине других шифрованих језика или система знакова. Ако је музика говор, смисао звучног феномена које слух опажа постоји прије тог музичког говора, односно као натчулна, натчујна музика. Оваквим филозофским гледиштем, прије физичког феномена би постојала метафизичка музика. Такође, музички слух примајући надражаје звука спречава субјекта да чује неизмјерно широку музику која се може чути у свијести субјекта (Јанкелевич, 1987, стр. 49–50). Музика, са семантичког становишта и као говор емоција, остаје двосмислена и варљива. Она не изражава никакав назначиви смисао, али је ипак снажно изражајна, без способности развијања, дискурзивног кретања унапријед (Јанкелевич, 1987, стр. 80).

Немогуће је од већ написане музике успоставити текст или погодити повод на основу којег је настала, јер се тај покушај никада не би довео крају. Музика представља општи језик, а обиљежја општости знамо на основу предмета одређене музике и њеног аутора. Наслућивати музику на основу текста ствара безбројне могућности. Наслутити текст кроз музику подразумијева постављање загонетке која садржи непознате елементе и непрестано лутање у ишчекивању чудесног случаја, јер тумачење не прелази обрнути пут којим је стваралац ишао, и не враћа се изворној интуицији. Неизразива осјећања, душевна стања и преливи осјећања су безбројни као и саме музичке варијанте које могу из њих произаћи (Јанкелевич, 1987, стр. 84).

Противрјечно ауторовим филозофским ставовима, у појединим примјерима указано је на значај музичког записа, партитуре⁸, у поимању музичког дјела. За наративну музику, као и за програмску музику, важи да је на идентичан начин и наративна и дискурзивна. Слушањем Штраусове [Richard Strauss, 1864–1949] Алпске симфоније⁹, слушалац, осим ако није видио партитуру, не може наслутити да композитор приповиједа помоћу музике програмски садржај (Јанкелевич, 1987, стр. 76–77).

Феноменолошки ставови Јанкелевича ипак не искључују појавност музике као текста. Графичко и просторно „транспоноване“ низа звукова осликава пењање и спуштање мелодије у нотном систему, а не у свијету стварних звукова у којима не постоји однос висине тонова. На овај начин линијски нотни систем пројектује у простору разлику између дубоких и високих тонова (Јанкелевич, 1987, стр. 39). Такође, објашњење појединих интервала указује на симболички однос два знака у просто-

⁸ Према Нелсону Гудману (Goodman, 1968, pp. 127–128), партитура је музичком нотацијом записани музички текст, предочен музичким писмом, чија је примарна функција јасна идентификација музичког дјела од извођења до извођења.

⁹ *Eine Alpensymphonie, op. 64, 1915.* (Kovačević, 1977, str. 470)

ру. Појам хармонског интервала секунде представља најмање складан интервал који је у дисонантном смислу најближи буци, често одзвања у једном акорду са густо збијеним тоновима. Просторна одређеност тонова на клавијатури може одређивати и битоналност, као на примјер у истовременом треперењу црних и бијелих дирки (Јанкелевич, 1987, стр. 60–61). Дебисијеве септимае у звучању дочаравају свијетлу атмосферу (Јанкелевич, 1987, стр. 78).

Мелодија открива расплутост музичког израза више него дескриптивна музика. Музика сугерише и није подесна за повјеравање интимних тајни, већ за дочаравање атмосфере и духа. Однос текста и мелодије у музичкој композицији не мора имати строги однос паралелности, већ указује на обичан укупни ефекат, као што је на примјер у неким Форевим мелодијама (Јанкелевич, 1987, стр. 74).

Поред феноменолошког објашњења односа тонова у музичким интервалима, Јанкелевич указује на значај одабира тоналитета и различитих динамичких и агогичких ознака у дочаравању звучних ефеката. Начин писања енхармонских тоналитета зависи од воље композитора. Тоналитети са снизилицама показују композиторову намјеру да нешто сакрије, док тоналитети са повисилицом одговарају откривању нечега. Звучно, динамички и агогички ефекти дочаравају одређену звучност: легато звучну пуноћу, стакато нечујни шапат, а истовремена примјена супротних динамичких ефеката, крешенда са завршетком на пијану, дочаравају обуздану снагу, дубину, уздржаност, литоту, односно ублажавање значења. Кружно кретање „лажних модулација“, односно модулаторних иступања која се враћају полазном тоналитету, дочаравају бјежање према другим хоризонтима уз задржани полет. У динамичкој изражајности непримјењив је *forte con sordina* и не може се дочарати, јер су у њему истовремено садржани форте и пијано. Примјена педала рубата и ралентанда указује на ублажавање значења у музичком феномену, литоту (Јанкелевич, 1987, стр. 130–131).

Јанкелевичево поимање и схватање музике и музичког дјела једино у стварном звучању током извођења указује на став да музика не може постојати у другим модалитетима. Овакав став неразумијевања музике и музичког дјела изван модуса стварности, односно чујности, указује на чињеницу да Јанкелевич не разумије да музичко дјело постоји и као текст, у партитури, као и текст као медиј који се препознаје унутрашњим слухом. За сваку појаву морају најприје постојати идеални, а затим и реални предуслови, а свакој стварности да постоји могућност. Музички звук не слиједи наша хтијења, него нас води према неочекиваној љепоти, а оваквим ставовима се доказује да преласком музике у материјални свијет тонова дешава се промјена модалних димензија. Јанкелевич

метафизичарима приписује уношење симболике, метафора, знакова и асоцијација, што су у основи примјењивали позитивисти-семантичари и херменеутичари (Focht, 1980, str. 272–274).

Закључна разматрања

Резимирајући филозофска мишљења Јанкелевича и његово феноменолошко поимање музичке умјетности и музичког дјела, може се условно рећи да музика не посједује интенционалност, да је довољна сама себи, а разумијевање музике зависи од тренутног слушања музике у датој стварности. Јанкелевич, као и Ингарден, заступа мишљење да музичко дјело не ствара само композитор, него и извођач сваким наредним извођењем. Музичка умјетност и поимање музике у потпуности је супротно сваком кохерентном систему, што је контрадикторно у поимању односа језика и текста који су утврђени одређеним знаковима. Према Јанкелевичу, музика није језик, а тон нема предметност. Оповргавањем постојања предметности тона, занемарује се и значај музичког текста као система знакова којима се музички феномен може представити и у запису и као медиј. Неразумијевањем музике изван стварног, тренутног звучања, Јанкелевич негира постојање музичког дјела као текста, партитуре, и медија који је могуће препознати унутрашњим слухом. Стварност музичког дјела, према Јанкелевичу, једино је могућа током тренутног звучања, односно непосредног извођења и перципирања.

ЛИТЕРАТУРА

- Goodman, N. (1968). *Languages of Art, An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis, New York, Kansas City: The Bobbs-Merrill Company. Inc.
- Јанкелевич, В. (1987). *Музика и неизрециво*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Ковачевић, К. (1977). Strauss, Richard. U *Muzička enciklopedija* (Vol. 3, str. 470). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Ковачевић, К. (1971). Strauss, Richard. U *Muzička enciklopedija* (Vol. 1, str. 557). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Lippman, E. (1994). *A History of Western Musical Aesthetics*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.

- Uzelac, M. (2009). *Fenomenologija*. Novi Sad: Veris.
- Focht, I. (1980). *Savremena estetika muzike. Petnaest teorijskih portreta*. Beograd: Nolit.
- Šuvaković, M. (2016). *Estetika muzike*. Beograd: Orion art: Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti.
- Šuvaković, M. (2010). *Diskurzivna analiza: Prestupi i/ili pristupi „diskurzivne analize“ filozofiji, poetici, esteticima, teoriji i studijama umetnosti i kulture*. Beograd: Orion art: Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti.
- Šuvaković, M. (2005). *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb: Horetzky.

Dušan Erak

THE REALITY OF MUSICAL WORK
AND INTELLECTION OF MUSICAL TEXT
IN VLADIMIR JANKÉLÉVITCH'S PHENOMENOLOGY

Summary

Works of art music are most often interpreted phenomenologically in the philosophy of music. Different forms of musical occurrence, primarily the musical sounds, relationship of tones and characteristics of musical sound, can be explained by various discourses of music, as well as the sense of a musical work itself.

The musical text is not only a notation, sheet music, but also a medium that establishes a relationship of understanding a musical piece by the composer as its creator, the performer of the musical work and the listener. Musical symbols establish the symbolic meanings of musical phenomena that can be interpreted in identical or different way. Jankélévitch explains music in the phenomenological way and a musical work in the traditional way. According to this author, the idea of absolutely silent, non-expressive and non-incarnated music in a subject's consciousness is a conceptual abstraction.

The elusiveness of the musical phenomenon determines music as something that is self-sufficient. Music does not proceed in the level of intentional meanings. Based on the written music, it is impossible to establish the text or to guess the reason on the basis of which the music has originated. Understanding and intellection of music and musical work is only

possible in the real sound during a performance, excluding the presence and appearance of music in other modalities. Musical work does not exist as musical notation and as a textual medium that can be recognized by inner hearing.

Key words: Vladimir Jankélévitch, phenomenology, aesthetics, musical text, musical work.

ПСИХОЛОГИЈА

PEDAGOŠKE I PSIHOLOŠKE POSLEDICE OPSTRUKCIJE DISAJNIH PUTEVA KOD UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE

U radu su sa psihopedagoškog aspekta obrađene posledice opstrukcije gornjih disajnih puteva kod učenika osnovne škole. Opstrukcije disajnih puteva u ovoj populaciji su najčešće uzrokovane uvećanim krajnicima, posebno trećim, iskrivljenom nosnom pregradom, uvećanim nosnim školjkama i alergijskim manifestacijama. Na uzorku od 66 učenika osnovne škole, različitih psihosocijalnih karakteristika (pol, uspeh, vladanje, prisutnost nikturije i onikofagije), kao glavni uzrok „noćnog gušenja“ dijagnostifikovana je hipertrofija palatinalnih krajnika, uz hiperplaziju trećeg krajnika. Svi ispitanici su spavali otvorenih usta i imali su pauze u disanju. Osnovni akcent na usmerili na ispitivanje nivoa opšteg uspeha, vladanja, onikofagije i nikturije kod dece pre operacije i posle operacije krajnika. Na početku istraživanja smo utvrdili frekvenciju opšteg uspeha, nivo vladanja, prisutnost psihopatoloških sadržaja u formi onikofagije i nikturije. Takođe smo izmerili saturaciju kiseonika (izražavanje zasićenosti krvi kiseonikom) kod svakog učenika pre operativnog zahvata i nakon četiri meseca, posle operacije, uz parametre koji se odnose na frekvenciju i intenzitet opšteg uspeha, vladanja, ispoljavanje onikofagije, nikturije i saturacije kod istih učenika. Utvrđene su statistički značajne razlike između ispitivanih varijabli, osim kod onikofagije. To znači da su posle operativnog zahvata, čime su otklonjene teškoće u opstrukciji, u velikom broju slučajeva eliminisane i apneične epizode što je rezultiralo znatnim napretkom u opštem uspehu, korekciji ponašanja (vladanja), redukciji noćnog mokrenja u krevet. Jedino nismo utvrdili da postoji statistički značajna razlika u

¹ rimodar55@eunet.rs

frekvenciji i intenzitetu ispoljavanja onikofagije. Očito da onikofagija ima i neke druge uzroke osim ronhopatije i sleep apneje izazvane opstrukcijom gornjih vazdušnih puteva. (U nekim istraživanjima se pokazalo da je onikofagija uzrokovana pored ostalog i bučnim spavanjem.)

Ono što posebnu zanimljivost i značaj daje ovom radu je ukazivanje na neophodnost konzilijarne kolaboracije više medicinskih specijalnosti od kojih ključnu ulogu igraju specijalista medicine sna i klinički psiholog. U praksi, do sada, neuspeh učenika, poremećaj u vladanju, nikturija i onikofagija često su se rešavali samo sa psihološkog i pedagoškog aspekta, što je dovodilo u zabludu roditelje, nastavnike i mnoge aktere u vaspitno-obrazovnom radu. Osim toga, sve je to dovodilo često do pogrešne terapije (zdravstvene, pedagoške i psihološke), produbljivanja tegoba i komplikovanja ukupnog zdravstvenog statusa mladih osoba.

Potvrđeno je staro pravilo o neophodnosti multidisciplinarnog pristupa svakom psihičkom i organskom problemu.

Ključne reči: opšti uspeh, vladanje, ronhopatija, saturacija, onikofagija, nikturija.

Uvod

Postoji više motiva kojima smo se rukovodili pri izboru problema istraživanja. Naime, dugo se u psihološkoj i pedagoškoj praksi smatralo da je osnovni uzrok mnogih problema u vaspitno-obrazovnom radu sa učenicima, a pre svega uzrok lošijeg opšteg uspeha i vladanja učenika, dominantno u sferi psihologije i pedagogije.

U našem radu sa učenicima, na rešavanju njihovih zdravstvenih problema vezanih za opstrukciju disajnih puteva koja konsektivno dovodi do apneičnih epizoda, zapazili smo da su u školi ovi đaci često dobijali kvalifikativ nedisciplinovanih učenika i da su im izricane vaspitno-disciplinske mere, od opomene razrednog starešine do ukora Odeljenjskog veća. To su inače mere iz kategorije mera na osnovu kojih se smanjuje ocena iz vladanja na vrlo dobar (4) i dobar (3). U intervjuu sa njihovim roditeljima i sa njima samima, i uz korišćenje određene pedagoške evidencije o njihovom ponašanju, primetili smo da ovi učenici nisu imali neopravdanih izostanaka što je najčešće uzrok smanjenja ocene iz vladanja, a nisu evidentirani ni bilo kakvi alarmantni pedagoški ispadi na časovima.

Uglavnom, nastavnici su ih okarakterisali kao pospane na časovima, da su imali teškoća sa tenacitetom i vigilnošću pažnje, da su bezvoljni, nezainteresovani za nastavu i sl. Bili su redovni kod psihologa i pedagoga koji su u određenim slučajevima, radi korekcije ponašanja, koristili savetodavni rad, a u određenim sučajevima su predlagali razrednim starešinama preduzimanje i vaspitno-disciplinskih mera. Preduzete korektivne mere i savetovane radnje nisu dovele do korekcije uspeha i ponašanja.

Na osnovu dugogodišnjeg rada sa učenicima koji pate od prekida disanja tokom sna uzrokovanog opstrukcijom gornjih disajnih puteva, našu naučnu radoznalost smo usmerili u pravcu otkrivanja prirode relacija između nedostatka kiseonika i uticaja na opšti uspeh, vladanje, nikturiju i onikofagiju kod učenika osnovne škole. U ordinaciji smo nakon prijema prikupili podatke o opštem uspehu učenika, ocene iz vladanja, te podatke o postojanju onikofagije i nikturije. (Neka ranija medicinska istraživanja su ukazala na to da postoji veza između opstruktivnih smetnji i apneičnih epizoda i ispoljavanja onikofagije i nikturije.) Nekoliko meseci nakon operativnog odstranjenja uvećanih krajnika, bilo samo trećeg ili sva tri, zavisno od indikacije, ponovo smo izmerili navedene parametre. Pokazalo se da su naše sumnje bile opravdane, tj. da opstruktivne smetnje na disajnim organima, koje dovode do noćnog gušenja, u ovoj populaciji ostavljaju reperkusije na pedagoškom i psihološkom planu. Krenimo redom.

TEORIJSKO RAZMATRANJE PROBLEMA

Krajnici, ronhopatija i slip apneja

Brojni su uzroci koji dovode do opstrukcije gornjih vazdušnih puteva. U predškolskoj i školskoj populaciji to su najčešće hipertrofični krajnici, nepčani i treći, uvećane donje nosne školjke, kriva nosna pregrada, alergijske manifestacije tipa respiratorne alergije, polipi nosa i drugo. U našem radu smo akcenat istraživanja stavili upravo na reperkusije koje ostavljaju uvećani krajnici, čije manifestacije u vidu bućnog spavanja i apneičnih epizoda imaju za posledicu promene kognitivnih i konativnih sposobnosti učenika osnovne škole. Ukoliko su krajnici hipertrofični i graduiraju se kao stadijum IV, tada u potpunosti ispunjavaju prostor u kome se nalaze dovodeći do mehaničke opstrukcije vazdušnog puta čemu sledi čitav niz patofizioloških zbivanja koja znatno utiču na kvalitet života. Uvećan treći krajnik dovodi do sprečavanja prolaza vazduha kroz nos pri čemu je osoba prinuđena da diše preko usta što pogoršava situaciju. To često dovodi do drugih komplikacija, naročito na donjim respiratornim putevima. Takvi pacijenti

su skloni bučnom spavanju sa prekidima disanja tokom sna koje prati nemiran san, dnevna pospanost, jutarnje glavobolje kao i problemi sa učenjem i poremećaji ponašanja. „Prevalencija ovih simptoma može da varira zavisno od uzrasta i konstitucije i kreće se od 4 do 15% od čega na apneju otpada oko 2,5%. Učestalost nije vezana za pol, ali jeste za ugojenost.“ (Vukoje, 2015) Brojni simptomi i poremećaji koji se manifestuju u vidu neuroze, nemirnog sna,isanja palca, grickanja noktiju, čupanja kose, pa sve do noćnog mokrenja u krevet, daleko su prisutniji kod hroničnih ronhopatičara i apneičara. Takođe, ronhopatija i apneja ostavljaju posledice i na drugim organima i sistemima (kardiovaskularni problemi, zastoj u opštem razvoju itd.). Svaki od ovih poremećaja u disanju dovodi do slabe snabdevenosti organizma kiseonikom što se da izmeriti pomoću oksimetra.

Nikturija

Nikturija se definiše na nekoliko načina što ima za posledicu određene teškoće u određivanju frekvencije u opštoj populaciji. Prema definiciji Internacionalnog udruženja za inkontinenciju, nikturija se definiše kao buđenje noću zbog potrebe mokrenje bez obzira na broj noćnih mokrenja (www.pharmamedica.rs/urologija/nocno-mokrenje-nikturija). Smatra se da se nikturija sreće kod 11–31% osoba starijih od 45 godina. Ovaj poremećaj je u stvari samo simptom drugih oboljenja. Mi smo u naše istraživanje uvrstili onikofagiju i nikturiju zbog jednostavnog razloga, a to je da su ovi simptomi ponekad i odraz posledica nedostatka kiseonika izazvanog opstrukcijom disanja. Pored niza poremećaja, ovaj problem se zapaža i kod osoba koje imaju poremećaje spavanja. Obično se misli da je uzrok ove pojave u emocionalnoj sferi. Noćno mokrenje je Frojd nazvao „plač na drugačiji način“, međutim, ne znači da je ovaj poremećaj izazvan samo emocionalnim problemima. Problem može nastati i kod osoba koje imaju opstrukcije na disajnim putevima. To je i bio razlog zbog kojeg smo se odlučili da istražujemo njegovo prisustvo kod naših ispitanika.

Onikofagija

Onikofagija se smatra stanjem poremećaja kontrole impulsa koji se ispoljavaju grickanjem noktiju. Poremećaj je uglavnom emocionalne prirode, ali se sreću slučajevi fiziološke prirode kao što je slučaj kod opstrukcije disanja. Istraživanja su pokazala da u određenom razvojnom periodu oko 40 do 60% dece gricka nokte. Sa odrastanjem, ovaj poremećaj se smanjuje kod devojčica, a kod dečaka je više zastupljen. Deca koja grickaju nokte su najčešće nesigurna, razdražljiva, plašljiva, impulsivna i sl.

Oksimetrija

Pod pulsnom oksimetrijom se podrazumeva merenje oksigenacije i pulsa kod pacijenta. Na domali prst leve ruke prikopča se senzor koji je preko kabla konektovan na monitor (pulsni oksimetar) koji meri frekvenciju rada srca i zasićenost periferne krvi kiseonikom. U zavisnosti od dobijenih vrednosti oksimetrije i u korelaciji sa ostalim relevantnim vitalnim parametrima i kliničkom slikom pacijenta dobijaju se rezultati koji mogu da ukažu na poremećaje respiratornog sistema i snabdevanja organizma kiseonikom. Oksimetar je aparat koji služi za merenje saturacije kiseonika u krvi i srčane frekvencije kroz arteriju. Normalan nalaz oksimetrije je u granicama od 95 do 100% u stanju mirovanja. Pravilna interpretacija podataka dobijenih pulsnom oksimetrijom u korelaciji sa ostalim relevantnim vitalnim parametrima i kliničkom slikom pacijenta omogućavaju rano prepoznavanje hipoksemije i drugih korektibilnih stanja, te se zato ova vrsta neinvazivnog monitoringa smatra izuzetno korisnom kako u hospitalnim tako i u prehospitalnim uslovima.

Problem istraživanja

Osnovni problem istraživanja je ispitivanje prirode relacija između opstrukcije disajnih puteva udružene sa apneičnim epizodama kod učenika i ispoljenih pedagoških i psiholoških posledica, pad opšteg uspeha i vladanja, ispoljavanje onikofagije i nikturije pre i posle medicinske intervencije (operacije trećeg krajnika).

Uzorak istraživanja, metod i tehnike

Istraživanje je realizovano na uzorku od 66 učenika različitih psihosocijalnih karakteristika (peti, šesti i sedmi razred, pol, opšti uspeh, ocena iz vladanja, ispoljavanje onikofagije i nikturije). U istraživanje smo uključili učenike kod kojih je jedini uzrok opstrukcije disajnih puteva ležao u uvećanju trećeg krajnika. Kod svih ispitanika dijagnoza uvećanja faringealne tonzile je postavljena na osnovu određene dijagnostičke procedure tj. ORL. Veličina palatinalnih tonzila graduirana je preoperativno, a adenoidnih vegetacija postoperativno u dijapazonu od 0 do IV stepena. Pulsna oksimetrija je rađena pre i šest nedelja nakon operacije. To je period za koji se smatra da je dovoljan za rezoluciju OSA simptoma. U obzir su uzeti anamnestički i heteroanamnestički podaci. Psihološko istraživanje je obuhvatilo intervju sa roditeljima učenika, učenikom, razrednim starešinom i stručnim saradnicima. Koristili smo određene podatke iz školske dokumentacije. Ispitanici su učenici osnovnih škola u Novom Sadu i Petrovaradinu.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA

Podaci dobijeni intervjuom

Pri obradi učenika pre i posle intervencije obavljani su intervjui sa njima, njihovim roditeljima, razrednim starešinama i školskim stručnim saradnicima (psiholozima i pedagogima). Uglavnom, kada se analiziraju izjave roditelja, većina njih se slažu u činjenici da su se deca pre operacije ujutro budila nenaspavana, troma, bezvoljna. Roditelji su izjavljivali da su primetili kod obolelog deteta da tokom spavanja hrče tj. da ima ronhopatiju (hrkanje). U školi su ove đake nastavnici često opominjali zbog „odsutnosti“ na času, nezainteresovanosti, bezvoljnosti, problema sa koncentracijom i slabijeg uspeha. Radi korekcije ponašanja izricane su im vaspitno-disciplinske mere od nivoa razrednog starešine do Odeljenjskog veća. Neki od njih su imali noćno mokrenje i onikofagiju.

Saturacija kiseonika pre i posle operacije

Tabela br. 1 Nalaz saturacije kiseonika pre i posle operacije

Statistički parametri		Saturacija pre operacije (1)	Saturacija posle operacije (2)
Valid	N	66	66
M		91,74	97,05
Median		92,00	97,00
Mod		92	97
Std. devijacija		1,328	,919
Minimum		89%	95%
Maksimum		93%	99%

Tabela br. 2 Statistička značajnost

Kategorije	t	df	Sig. (2-tailed)
Saturacija pre operacije (1)	-25,203	65	,000
Saturacija posle operacije (2)			

Prosečan nalaz saturacije pre početka operacije bio je 91,75. Minimalan rezultat je 89, a maksimalan 93. Posle operacije krajnika oksimetar je pokazao da je dobijen prosečan rezultat 97,05%. Minimalan rezultat dobijen posle operacije je 95% a maksimalan 99% (Tabela br. 1). Očito je da je dobijen pozitivan efekat uspešnog operativnog postupka. Statističkim jezikom prevedeno, dobili smo rezultate koji nam govore da postoji statistički značajna razlika u nivou saturacije pre i posle operacije (Tabela br. 2).

Opšti uspeh pre i posle operacije

Tabela br. 3 Nivo opšteg uspeha pre i posle operacije

Statistički parametri	Uspeh pre operacije 1	Uspeh posle operacije 2
N	66	66
M	3,61	4,14
Median	3,00	4,00
Mod	3	4
Std. devijacija	,721	,654
Minimum	3	3
Maksimum	5	5

Tabela br 4. Statistička značajnost

Kategorija	t	df	Sig. (2-tailed)
Par Uspeh 1 Uspeh 2	-8,567	65	,000

Iz rezultata (tabele br. 3 i 4) o nivou uspeha pre i posle operacije vidimo da je aritmetička sredina opšteg uspeha pre operacije iznosila 3,61, a posle operacije uspeh je podignut na nivo 4,14. Očito je da je posle operacije došlo do pozitivnog pedagoškog efekta. Merenje uspeha je izvršeno četiri meseca nakon operacije (u narednom tromesečju). Iz podataka takođe vidimo da postoji statistički značajna razlika između uspeha pre i posle operacije.

Vladanje

Tabela br 5. Vladanje pre i posle operacije

Kategorije vladanja	Vladanje pre operacije (1)	Vladanje posle operacije (2)
dobro	34	15
vrlo dobro	24	23
primerno	8	28
Ukupno	66	66

Tabela 6. Statistička značajnost

Kategorija	t	df	Sig. (2-tailed)
Par Uspeh 1 Uspeh 2	-8,567	65	,000

Iz dobijenih rezultata možemo zaključiti da su učenici posle operacije poboljšali vladanje. Pre operacije je najviše bilo učenika sa dobrim vladanjem a najmanje sa primernim. Posle operacije došlo je do skoka ocena iz vladanja u kategoriji primerno gde smo identifikovali čak 28 učenika. Očito je da su učenici sa dobrim vladanjem ocenjeni primernim vladanjem (Tabela br. 5). Takođe vidimo da postoji statistički značajna razlika između vladanja pre operacije i vladanja posle operacije (Tabela br. 6).

Nikturija

Tabela br. 7 Ispoljavanje nikturije pre i posle operacije

Identifikovana nikturija	Pre operacije Frekvencija	Posle operacije Frekvencija
da	7	2
ne	59	64
Ukupno	66	66

Tabela br. 8 Statistička značajnost

Kategorija	t	df	Sig. (2-tailed)
Nikturija1 – Nikturija 2	-2,308	65	,024

Na osnovu rezultata o frekvenciji nikturije pre i posle operacije možemo zaključiti da je posle operacije opstrukcije na disajnim putevima smanjen broj učenika koji pate od ovog poremećaja. Očito je da je treći krajnik i u ovom slučaju uzrok poremećaja (Tabela 7). Utvrđena je statistički značajna razlika u frekvenciji ispoljene nikturije pre i posle operacije (Tabela 8). Poznato je da je često nikturija objašnjavana anomalijama urogenitalnog sistema. Frojd je za nikturiju navodio da je ona „plač na drugačiji način“. Naš nalaz ide u prilog istraživanjima koja su obavljena poslednjih godina – da je često krivac za ovaj poremećaj nedostatak kiseonika u organizmu.

Onikofagija

Tabela br. 9 Frekvencija onikofagija pre i posle operacije

Identifikovana onikofagija	Onikofagija pre operacije (1) F	Onikofagija posle operacije (2) F
da	11	13
ne	55	53
Ukupno	66	66

Tabela br. 10 Statistička značajnost

Kategorija onikofagije	t	df	Sig. (2-tailed)
Onikofagija1 – Onikofagija 2	1,425	65	,159

Iz navedenih tabela (tabele br. 9 i 10) vidimo da je pre operacije identifikovano 11 slučajeva onikofagije, a posle operacije 13 slučajeva. Međutim, nismo otkrili statistički značajnu razliku u frekvenciji ispoljavanja onikofagije pre i posle operacije.

Očito da onikofagija ima i neke druge uzroke, psihološke na primer. Često se kao uzroci onikofagije navode umor, napetost, nesigurnost, stres i mnogi drugi. Iako je u nekim istraživanjima utvrđeno da i opstrukcija disajnih puteva koja dovodi do lošije saturacije može biti uzrok onikofagije, mi u našem uzorku nismo našli statistički značajnu razliku.

ZAKLJUČAK

Očito je da rezultati ukazuju na neophodnost tretiranja određenih problema kod mladih osoba sa aspekta multidisciplinarnog pristupa (lekara i psihologa), kako je u našem istraživanju dokazano. Do korekcije opšteg uspeha, vladanja i smanjenja nikturije došlo je samo četiri meseca posle operacije trećeg krajnika. Na sva tri područja, pre i posle operacije, dobijene su statistički značajne razlike koje govore o smeru poboljšanja stanja. Očito je da je treći krajnik predstavljao prepreku za prolazak vazduha što je imalo za posledicu spavanje otvorenih usta i ronhopatiju (hrkanje). Sve se to negativno odražavalo na saturaciju kiseonika dečjeg organizma. Ponovićemo još jednom da smo kod učenika sa tonsiloadenoidnom hiperplazijom pre operacije dobili rezultate koji su u sferi alarmantnih, jer su deca ovog uzrasta imala nalaz saturacije ispod normalnih vrednosti. Šest nedelja posle operacije smo izmerili saturaciju i dobili smo različite rezultate, ali dija-pazon je u granicama normale. Otklanjanjem palatinalnih tonsila i trećeg krajnika, bilo pojedinačno ili udruženo (zavisi od indikacija), učenici su lakše savladavali školsko gradivo, korigovali su vladanje i smanjen je broj slučajeva noćnog mokrenja. Razredne starešine i roditelji su ocenili celokupno ponašanje kvalifikativom da je to sada „drugo dete“.

Nakon operacije, u periodu od nekoliko narednih nedelja, došlo je do normalnog snabdevanja dečjeg organizma kiseonikom što je imalo za rezultat navedena postignuća na planu opšteg uspeha, vladanja i smanjenja nikturije.

Nije nam bio cilj da ulazimo u druge posledice organske, fiziološke, psihičke i pedagoške prirode, nastale usled opstrukcije respiratornog sistema, na ostale sisteme (kardiovaskularni na primer, itd.) i njihov uticaj na zdravlje i ličnost učenika i njegova postignuća, ali rezultati do kojih smo došli upozoravaju da je neophodno korigovati stavove i uverenja o relacijama psiha–stoma. Neophodno je menjati konvencionalni doživljaj odnosa između fizičkog i emocionalnog. Najčešće se na određene teškoće gledalo sa jednog dominantnog aspekta, bilo psihološkog ili organskog, u zavisnosti od toga kojoj struci pripadamo. Očito je da je ovo uzrok pogrešnih zaključaka.

Nisu uvek psihološki i pedagoški problemi prouzrokovani psihološkim ili pedagoškim sadržajima, i obratno – nisu fizički problemi (bolesti i poremećaji) uvek posledica negativnih fizičkih faktora. Ako uđemo u „nijanse“, vidimo – na što je naš rad i ukazao, da ne kažemo upozorio – da problem treba sagledati u celini. Dok su deca bespotrebno tretirana (savetovana, izricane vaspitno-disciplinske mere i sl.) zbog pedagoških i psiholoških problema, nije bilo pozitivnog efekta; dok nije uočen problem sa snabdevanjem dečjeg organizma kiseonikom.

Rad otvara niz pitanja u smislu koji faktori organske prirode imaju negativne reperkusije na ostale sfere učenikove ličnosti i njenog funkcionisanja. Tu pre svega mislimo na to kakav je uticaj hronične saturacije na funkcionisanje kognitivne, konativne i emocionalne sfere ličnosti. Rad je pokazao da je neophodno određenim problemima prići i sa medicinskog i sa zdravstveno-psihološkog aspekta.

LITERATURA

- Berger, D. (1997). *Zdravstvena psihologija*. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Čolaković, R., Čolaković, J., Lončar (2013). *Ispoljavanje generalnog neuroticizma kod osoba koje žive sa ronhopatičarima*. Novi Pazar.
- Čolaković, R., Vukoje, N. (2014). Psihopatološki aspekti ronhopatije. Zbornik radova sa naučnog skupa, 2/2 Pale, Filozofski fakultet.
- Havelka, N. (2002). *Zdravstvena psihologija*. Jastrebarsko: Naklada „Slap“.
- Milijević, S. (1984). *Odsustvo pažnje u nastavnom procesu*. Svjetlost: Sarajevo.
- Vukoje, N. (2017). *Tonsilarni problem i opstruktivna slup apneja kod dece, Tonsiloadenoidni problem kod dece*. Beograd: Grafolog.
- Vukoje, N. (1998). *Hrkanje i kako ga spečiti*. Novi Sad: Prosveta.
- Vukoje, N. (2003). *Hrkanje i noćno gušenje*. Novi Sad: Prosveta.
- Vukoje, N. (2008). *Rez za miran san*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Radomir Čolaković
Novak Vukoje

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF AIRWAY OBSTRUCTION ON PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Summary

The purpose of this study is to show, from the psycho-pedagogical aspect, consequences of airway obstruction on primary school students. In this population, obstruction of airway is most commonly caused by enlarged tonsils, especially by the third tonsil, *deviated nasal septum*, *enlarged nasal shells and by allergic manifestations*. On a sample of 66 primary school students with different psychosocial characteristics (gender, success, conduct, the presence of nocturia and onychophagia), for the main cause of "night choking is diagnosed hypertrophy of the palatine tonsils, with hyperplasia of the third tonsil. All participants were sleeping with open mouth and they had pauses in breathing.

The basic emphasis of this work was put on examination of the level of general success, grade of conduct and presence of nocturia and onychophagia on children before and after the operation of tonsils. At the beginning of the research, we determined the frequency of general success, the grade of conduct, the presence of psychopathological contents in the form of onychophagia and nocturia. We also measured saturation (expression of saturated blood oxygen) of oxygen in each student before surgery and after 4 months, after the operation with parameters related to the frequency and intensity of general success, conduct, manifestation of onychophagia, nocturia and saturation on the same students. There were determined statistically significant differences between the tested variables, except for onychophagia. This means that, after an operation, which eliminates the difficulties in obstruction, in a large number of cases are also eliminated apneic episodes, which resulted in significant progress in overall success, the correction of behavior, the reduction of night urination in bed. We only have not found that there is a statistically significant difference in the frequency and intensity of the manifestation of onychophagia. Obviously, onychophagia also has some other causes other than ronchopathy and sleep apnea caused by obstruction of the upper airways. (In some studies it has been shown that onychophagia is caused, among other, by noisy sleep.)

Particular interest and significance of this work is the indication of the necessity of a consultative collaboration of several medical specialties, of which the key role have a specialist in sleep medicine and a clinical psy-

chologist. In practice, so far, student unsuccess, conduct disorder, problem with nocturia and onychophagia have often been solved only from the psychological and pedagogical aspect, which mislead parents, teachers and many educational actors. In the same context, all of this have often led to wrong treatment (medical, pedagogical and psychological), deepened the difficulties and complicated the overall health status of young people. It was confirmed that the old rule of the necessity for a multidisciplinary approach to every psychological and organic problem should be taken into account.

Key words: general success, conduct, ronchopathy, saturation, onychophagia, nocturia

Gorjana Vujović¹
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

DOI: 10.7251/TOMNIS1902206V
Originalni naučni rad

Đorđe Petronić
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

VALIDACIJA SKALE OTPORNOSTI ZA ODRASLE (RSA)

Skala otpornosti za odrasle (Resilience Scale for Adults – RSA) razvijena je sa ciljem mjerenja interpersonalnih i intrapersonalnih kapaciteta osobe koji utiču na razvoj sposobnosti adaptacije i tolerancije na stres i negativne životne događaje. Radi validacije RSA skale na prigodnom uzorku od 278 ispitanika (35% muškog pola, uzrasta $AS = 23$ godine, $SD = 3,1$), izdvojenih iz studentske populacije, pored pomenute skale primijenjeni su inventar ličnosti VP (Velikih pet) i za utvrđivanje simptoma anksioznosti i depresije. U faktorskoj analizi (Principal axis factoring), kao kriterijum za izdvajanje faktora korišćena je paralelna analiza. Izdvojena su četiri faktora koji zajedno objašnjavaju 53,15% zajedničke varijanse. Ajtem analizom je utvrđeno da je RSA homogena ($h^2 = 0,30$), da ima odličnu pouzdanost ($\alpha = .93$) i da svi ajtemi koji je sačinjavaju imaju zadovoljavajuću diskriminativnu moć ($r_{item-total} = .40-60$). Analizom povezanosti RSA skale i inventara VP utvrđeno je da je korelacija najveća na dimenziji Ekstraverzija ($r = .63, p = 000$), zatim na dimenzijama Otvorenost ($r = .47, p = 000$), Savjesnost ($r = .46, p = 000$), Neuroticizam ($r = -.42, p = 000$) i Agresivnost ($r = -.19, p = 000$). Kada je u pitanju Hopkinsonova ček lista, rezultati su pokazali da RSA skala ima negativne i korelacije umjerene jačine sa dimenzijama Anksioznost ($r = -.32, p = 000$) i Depresivnost ($r = -.50, p = 000$).

Na osnovu rezultata može se zaključiti da skala zadovoljava metrijske kriterijume homogenosti, diskriminativnosti i pouzdanosti. Ispitivanjem konstruktne validnosti dobijeni su rezultati koji su u saglasnosti sa teorijskim pretpostavkama i empirijskim rezultati-

¹ gorjana.koledin@yahoo.com

ma dobijenim primjenom skale na engleskom govornom području. Na osnovu rezultata u cjelini može se zaključiti da je RSA skala otpornosti za odrasle adekvatan mjerni instrument za procjenu otpornosti.

Ključne riječi: otpornost, stres, validacija.

Uvod

U istraživanjima i praksi, vode se debate oko operacionalizacije i definicije pojma otpornosti. Da li je bolje otpornost definisati kao proces, individualnu osobinu, rezultat razvoja ili sve ovo zajedno? Centralno pitanje je kako neke osobe uprkos doživljenim traumama, izloženosti jakim i kontinuiranim stresorima uspijevaju u tome da se neometano razvijaju i očuvaju mentalno zdravlje bez posljedica.

Otpornost (resilience) u doslovnom prevodu sa engleskog jezika znači „savitljiv, elastičan” i odnosi se na elastičnost u kontekstu sposobnosti vraćanja u prvobitno stanje, bez oštećenja.

U najopštijem smislu, otpornost predstavlja pozitivnu adaptaciju ili sposobnost održavanja mentalnog zdravlja uprkos izloženosti jakim stresorima (Herman, Stewart, Diaz-Granados, Berger, Jackson, & Yuen, 2011). Jedna od primarnih razlika u operacionalizaciji otpornosti jeste u tome da li se na otpornost gleda kao na proces ili kao na ishod. Ukoliko je otpornost operacionalizovana kao proces, onda se može definisati kao pozitivna adaptacija u problematičnim i teškim situacijama (personalnim, porodičnim ili ekološkim), koje su toliko ekstremne da se očekuje da prevazilaze kognitivne i funkcionalne sposobnosti osobe koja je njima izložena. Ukoliko se posmatra kao ishod, onda se otpornost može definisati kao stabilan obrazac otpornosti na stres u toku dužeg perioda (Kolar, 2011).

Istraživači koji su se usko fokusirali na ispitivanje razvojnih rizika (Luthar, 2006; Zatura, Hall, & Murray, 2008), najčešće otpornost definišu kao odgovor na teškoće pri čemu je riječ o sposobnosti koja je karakteristična samo za neke ljude, a ne za sve.

Neki autori (Friborg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge & Hjemsdat, 2006; Zatura, Hall, & Murray, 2008), predmet svojih istraživanja su usmjerili na ispitivanje osobina ličnosti i individualnih osobina, pri čemu su ostavili malo prostora za objašnjenje ove pojave socijalnim faktorima. To je doprinijelo jednostranosti njihovih objašnjenja, pri čemu je gotovo nemoguće da osoba u svim okolnostima, bez obzira na to kakve individualne osobine posjeduje, bude otporna.

Još jedna od definicija otpornosti jeste da je to kapacitet koji osoba ima u kontekstu podnošenja količine stresa bez izmjena u sposobnosti za izvršavanje normalnih razvojnih zadataka. Veća sposobnost osobe da ostane na adekvatnom razvojnom putu znači i veću otpornost (Zatura, Hall, & Murray, 2008).

Nakon tri decenije longitudinalnih istraživanja koja su za cilj imala traganje za faktorima koji doprinose otpornosti, identifikovane su tri grupe tih faktora: a) pozitivne individualne karakteristike i resursi; b) koherentan, stabilan i podržavajući porodični uticaj; c) socijalna mreža ljudi koji podržavaju i podstiču razvijanje adaptivnih strategija. U skladu sa tim nalazima javila se potreba za konstruisanjem instrumenata za ispitivanje otpornosti. Jedan od konstruisanih instrumenata bila je skala za ispitivanje otpornosti odraslih RSA skala – Resilience Scale for Adults (Hjemdal, Friborg, Martinussen and Rosenvinge, 2001). Originalna verzija skale je napravljena na norveškom jeziku i prevedena je na nekoliko drugih jezika. Broj studija koje su sprovedene sa ciljem validacije skale u drugim kulturama je mali (Hjemdal, Roazzi, Dias, & Friborg, 2015).

Glavni cilj prilikom konstrukcije RSA skale bio je identifikacija zaštitnih faktora. Pregledom velikog broja jedinica literature identifikovano je mnoštvo zaštitnih faktora koji su kategorisani u 15 različitih klastera iz kojih je definisano 295 stavki. Serije studija koje su koristile eksplorativnu i konfirmativnu faktorsku analizu generisale su šestofaktorsko rješenje sa 33 stavke. Faktori su imenovani na sljedeći način: Percepcija sebe (Perception of self), Planiranje budućnosti (Planned future), Socijalna kompetencija (Social competence), Strukturiran stil (Structured style), Porodična kohezija (Family cohesion) i Socijalni resursi (Social recourses) (Hjemdal, Friborg, Braun, Kempnaers, Linkowski, & Fossion, 2011).

Na osnovu rezultata koje ispitanici dobijaju na RSA skali moguće je praviti razliku između psihijatrijske i zdrave populacije. U eksperimentalnim studijama koje su za cilj imale ispitivanje podnošenja fizičkog bola došlo se do zaključka da su ispitanici koji imaju više skorove na RSA skali otporniji na jak bol i stres. Niski rezultati na RSA skali imaju prediktivni značaj za anksiozne i depresivne simptome, dok se na osnovu visokih skorova može predvidjeti sposobnost kontrolisanja negativnih stresora i kognitivna vulnerabilnost (Hjemdal, Roazzi, Dias, & Friborg, 2015). Viši skorovi na RSA skali upućuju na mentalno zdraviji profil ličnosti, viši nivo tolerancije na bol u eksperimentima koji su uključivali bolne stimulacije i manji uticaj negativnih stresnih doživljaja na mentalno zdravlje (Hilbig, Viliūnienė, Friborg, Pakalniškienė, & Danilevičiūtė, 2015).

Skorovi na RSA skali negativno koreliraju ($r = -.38$; $p < 0.1$) sa rezultatima koji su postignuti na Hopkinsonovoj ček listi anksioznih i depresivnih

simptoma (HSCL-25). Ovi nalazi upućuju na zaključak da otporne osobe nemaju psihijatrijske anksiozne i depresivne simptome (Hjemdal, Roazzi, Dias, & Friberg, 2015).

Kada je u pitanju povezanost konstrukta otpornosti sa dimenzijama Big Five modela, studije koje su sprovedene pokazale su da je otpornost pozitivno povezana sa skorovima na emocionalnoj stabilnosti, ekstraverziji, otvorenosti za iskustva i savjesnosti (Rioli, Savicki and Cepani, 2002; Friberg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge & Hjemdal, 2015). Otpornost je negativno povezana sa neuroticizmom i introverzijom, te značajno povezana sa preostale tri dimenzije iz Big Five modela ličnosti (Friberg, Hjemdal, Rosenvinge, Martinussen, Aslaksen, & Flaten, 2006). I druge studije su pokazale da „otporni profil ličnosti” (resilient personality profile) karakterišu visoki skorovi na Big Five dimenzijama (Asendorph, Borkenau, Ostendorf and Van Aken, 2001; Friberg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge & Hjemdal, 2015).

Emocionalna stabilnost (odsustvo neuroticizma) je veoma bitan faktor koji najviše razdvaja kliničku i nekliničku populaciju. Osobe koje su emocionalno nestabilne imaju negativan afekt, nisko samopoštovanje, te veoma izražene simptome depresije i anksioznosti. U tom kontekstu se može očekivati da će ova dimenzija ličnosti biti najizraženije povezana sa otpornošću. Furnham, Crump i Whelan (1997: Friberg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge & Hjemdal, 2015), svojim istraživanjem su potvrdili ovu pretpostavku, pri čemu je korelacija između neuroticizma i otpornosti bila veoma visoka i negativna ($r = -.71$).

Druga dimenzija za koju se očekuje da bude povezana sa otpornošću je ekstraverzija. Naime, otporne osobe imaju pozitivnu socijalnu orijentaciju i naklonjene su drugim ljudima. Imaju veoma razvijene socijalne sposobnosti i ostavljaju jako pozitivnu impresiju na druge ljude.

Treća osobina za koju se očekuje relativno visoka povezanost sa otpornošću je savjesnost. Osobe koje odlikuje savjesnost ujedno odlikuje i odsustvo impulsivnosti, te sklonost planiranju. Preferiraju red i strukturu i sve rade sistematično. Werner i Smith (1992: Friberg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge & Hjemdal, 2015), utvrdili su da su otporne osobe orijentisane na uspjeh, imaju više godina edukacije i sklonije su biranju punog radnog vremena prilikom traženja posla u odraslom dobu.

Friberg i sar. (2015), takođe su potvrdili u svojim istraživanjima značajnu povezanost između svih dimenzija ličnosti iz Big Five modela i RSA skale (gdje su korelacije od 0.17 do 0.83). Emocionalna stabilnost (odsustvo neuroticizma) pokazala se kao najznačajnija dimenzija u kontekstu predikcije tolerancije na stres i odsustva vulnerabilnosti. Dva faktora RSA skale koji se odnose na individualne kapacitete osobe (Percepcija sebe i Percep-

cija budućnosti), bili su visoko povezani sa emocionalnom stabilnošću ($r = 0.79$ i $r = 0.57$). Korelacije sa ostalim dimenzijama Big Five modela sa ovim faktorima RSA skale koje se odnose na individualne kapacitete osobe su nešto manje (od 0.29 do 0.41). Socijalna kompetencija (faktor RSA skale) značajno visoko pozitivno korelira sa Saradljivošću i Ekstraverzijom ($r = 0.69$), dok su korelacije sa Savjesnošću ($r = 0.30$) i Otvorenošću ($r = 0.42$) manje. Svjesnost je visoko povezana sa Strukturiranim stilom ($r = 0.83$), dok ostali faktori RSA imaju nižu povezanost, od 0.33 (Porodična kohezija) do 0.63 (Percepcija budućnosti) (Friborg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge, & Hjemdal, 2015).

Kapaciteti otpornih osoba su mnogobrojni i odnose se na širok spektar zaštitnih faktora, kao što je uspješno korišćenje sopstvenih vještina, socijalna zrelost, orijentacija na uspjeh i prosocijalno ponašanje. Otporne osobe imaju i pozitivnu sliku o sebi i visoko razvijen internalni lokus kontrole, optimističnije su, emocionalno stabilnije, posjeduju adekvatne interpersonalne vještine i imaju pozitivan stav prema životu, na koji gledaju kao da ima značenje i svrhu. Imaju viši nivo edukacije i posjeduju sposobnosti za planiranje i organizaciju.

Broj studija koje se bave ispitivanjem otpornosti naglo je porastao u posljednjih 20 godina jer su mladi mnogo više izloženi različitim rizicima (Goldstein & Brooks, 2013). U današnje vrijeme nijedna mlada osoba nije zaštićena od rizičnih faktora, čak su i ona djeca koja nisu bila izložena direktno traumi, nekom stresnom događaju ili koja nisu iskusila anksioznost, posredno izložena navedenom preko drugih ljudi koji ih okružuju. Sa ciljem identifikacije varijabli koje predviđaju otpornost prilikom suočavanja sa poteškoćama nastoje se razvijati modeli koji će imati adekvatnu i efektivnu primjenu.

Metod

Problem istraživanja odnosi se na adaptaciju RSA skale otpornosti za odrasle. U tom kontekstu *cilj istraživanja* je prevod skale sa engleskog na srpski jezik i dokazivanje psihometrijske adekvatnosti verzije skale na srpskom jeziku.

Istraživanje je realizovano na prigodnom *uzorku* iz studentske populacije Filozofskog fakulteta u Palama. Uzorkom je obuhvaćeno 278 ispitanika. Prosječan uzrast ispitanika iznosio je 23 godine uz standardnu devijaciju od 3,1 godinu. Kada je riječ o polnoj strukturi, uzorak se sastojao od 35% ispitanika muškog pola.

U istraživanju su korišćena tri instrumenta: Skala otpornosti za odrasle, Instrument za ispitivanje Velikih 5 dimenzija ličnosti, koji mjeri Sarad-

ljivost ($\alpha = .71$), Ekstraverziju ($\alpha = .79$), Emocionalnu stabilnost ($\alpha = .72$), Otvorenost ($\alpha = .81$) i Savjesnost ($\alpha = .83$), te Hopkinsonova ček lista koja mjeri Anksioznost ($\alpha = .84$) i Depresiju ($\alpha = .87$).

Skala otpornosti za odrasle – Resilience Scale for Adults, RSA (Hjemdal, Friberg, Martinussen & Rosenvinge, 2001), sadrži 33 tvrdnje koje mjere: Individualne kapacitete (Personal strenght), Socijalne kompetencije (Social competence), Strukturalni stil (Structured style), Porodičnu koheziju (Family cohesion) i Socijalne resurse (Social resources).

Velikih pet + 2 – Big five + 2 (Smederevac, Metorvić i Čolović, 2010). U istraživanju je primijenjena verzija instrumenta u kojoj su izostavljene dimenzije samoevaluacije (pozitivna valenca i negativna valenca). Skalu čini 50 tvrdnji koje mjere pet dimenzija ličnosti: Emocionalna stabilnost, Ekstraverzija, Saradljivost, Savjesnost, Otvorenost.

Hopkinsonova ček lista anksioznih i depresivnih simptoma HSCL-25 (Parloff, Kelman and Frank, 1954), instrument je koji čini 25 tvrdnji. Na osnovu odgovora koje ispitanici odaberu procjenjuje se prisutnost simptoma anksioznosti i depresije.

Rezultati

Proces adaptacije i validacije RSA skale otpornosti za odrasle odvijao se u nekoliko faza. U prvoj fazi, u saradnji sa prevodiocem za engleski jezik, pristupilo se prevođenju ajtema Resilience Scale for Adults – RSA (Hjemdal, Friberg, Martinussen & Rosenvinge, 2001), sa engleskog na srpski jezik. Adaptirana verzija skale na srpskom jeziku zadržala je formu originalne verzije na engleskom jeziku. Riječ je o Likertovoj skali od 33 tvrdnje na koje ispitanici odgovaraju opredjeljujući se za jedan od ponuđenih pet odgovora. U sljedećoj fazi, skala je primijenjena na uzorku ispitanika, nakon čega se pristupilo utvrđivanju metrijskih karakteristika. U tom kontekstu ispitana je diskriminativna moć tvrdnji, a zatim homogenost i pouzdanost instrumenta u cjelini. U posljednjoj fazi ispitana je faktorska struktura i testirana konstruktna validnost RSA skale otpornosti za odrasle.

Metrijska svojstva RSA skale otpornosti za odrasle

Homogenost RSA skale otpornosti za odrasle ispitana je korišćenjem više statističkih tehnika. Testom homogenosti-h1 utvrđeno je da prosječna međuaajtemska korelacija iznosi $r = .30$. Iz toga se može zaključiti da ajtemi potiču iz zajedničkog izvora (konstrukta), a nisu redundantni, tj. svodivi jedan na drugi. Faktorskom analizom utvrđeno je da prvi faktor objašnjava upadljivo više varijansi od drugog (približno 2,5 puta) i da su faktori u kore-

laciji (prosječno $r = .371$). To znači da skala ima jedno dominantno jezgro, koje se ogleda u prvom faktoru, a da ostali faktori predstavljaju samo različito ispoljavanje jednog istog konstrukta.

Diskriminativna moć stavki RSA skale za odrasle testirana je korigovanom korelacijom između stavki i ukupnog skora. Rezultati pokazuju da sve stavke koje sačinjavaju skalu imaju optimalnu diskriminativnu moć jer se raspon korelacija kreće od .42 do .71. Pored diskriminativnosti ispitana je i reprezentativnost stavki. KMO pokazatelji stavki kreću se u rasponu od .73 do .94 što ukazuje na to da sve stavke imaju zadovoljavajuću diskriminativnost.

Nakon ajtem analize ispitana je i pouzdanost skale u cjelini. Krombahov alfa koeficijent iznosi .93, što ukazuje na vrlo dobru pouzdanost mjernog instrumenta. Analizom reprezentativnosti skale u cjelini utvrđen je KMO koeficijent u vrijednosti od .871, što ukazuje na to da je mjerni instrument u cjelini dobar predstavnik domena.

Eksplanatorna faktorska struktura

Sa ciljem ispitivanja faktorske strukture RSA skale otpornosti za odrasle primijenjena je metoda faktorske analize u užem smislu (Principal axis factoring), uz Promax faktorsku rotaciju. Na osnovu paralelne analize utvrđeno je da je pri ekstrakciji opravdano zadržati četiri faktora koji pojačavaju i podržavaju funkcionalne načine rješavanja stresnih zadataka. Na osnovu logičke analize sadržaja tvrdnji imenovani su faktori: Porodična kohezija, Individualni kapaciteti, Socijalni resursi i Struktuisan stil. Ova četiri faktora zajedno objašnjavaju 54,11% zajedničke varijanse. Rezultati matrice sklopa prikazani su u Tabeli br. 1.

Tabela br. 1: Matrica sklopa faktorske analize RSA skale otpornosti za odrasle

	Factor			
	1	2	3	4
26. U mojoj porodici uživamo u zajedničkim aktivnostima.	,866			
52. Članovi moje porodice su iskreni jedni prema drugima.	,860			
51. U mojoj porodici postoji snažna povezanost.	,819			
37. Redovno održavam kontakte sa svojom porodicom.	,780			
53. Članovi moje porodice se slažu oko svih važnih životnih pitanja.	,780			
24. Uživam da provodim vrijeme sa svojom porodicom.	,720			
50. Uvijek sam informisan kada neko u mojoj porodici ima problem.	,713			
36. Imam bliske prijatelje/članove porodice koji cijene moje sposobnosti.	,595			
54. Članovi moje porodice su optimistični i u teškim situacijama.	,584			
34. Brzo uočim kada je neko od članova moje porodice zapao u krizu.	,512			
49. Imam prijatelje/članove porodice koji mi pomažu.	,465			
55. Sposoban sam da riješim svoje lične probleme.		,852		
56. Znam da ću uspjeti, ukoliko istrajem.		,822		
58. Vjerujem da sam sposoban.		,793		
57. Znam kako da ostvarim svoje ciljeve.		,678		
60. Imam realistične planove za budućnost.		,658		
5. Bez obzira na to šta se dešava uvijek nađem rješenje.		,639		
12. I u teškim vremenima, znam da će biti bolje.		,571		
1. Vjerujem u vlastite sposobnosti.		,512		
59. Čeka me svijetla budućnost.		,465		
11. U potpunosti vjerujem u svoju moć rasuđivanja i donošenja odluka.		,427		
47. Lako pronalazim teme za razgovor sa drugim ljudima.			,861	
46. Lako sklapam prijateljstva.			,857	
45. Lako mi je komunicirati sa nepoznatim ljudima.			,843	
44. Lako mi je biti opušten u društvu.			,649	
18. Uživam u društvu drugih ljudi.		,312	,380	
48. Lako me je nasmijati.			,375	
64. Rutina čini moj svakodnevni život lakšim.				,988
62. Pridržavam se svakodnevne rutine čak i u teškim situacijama.				,773
39. Pravila i rutina čine moj svakodnevni život lakšim.				,688
61. Nastojim da isplaniram svoje aktivnosti.		,321		,630
63. Kada imam cilj, dajem sve od sebe da ga i ostvarim.				,308

Faktor Porodična kohezija objašnjava 31,42% zajedničke varijanse. Odnosi se na emocionalnu podršku uže porodice koja stvara klimu kohezije i lojalnosti među članovima. Faktor Individualni kapaciteti označava uvjerenost u lične osobine, vještine i sposobnosti, te u pozitivne ishode budućih događaja uprkos visokorizičnim situacijama. Ovaj faktor objašnjava 12,63% zajedničke varijanse. Faktor koji je imenovan kao Socijalni resursi predstavlja sisteme podrške iz šire porodice, kruga prijatelja, škole i drugih javnih ustanova, a objašnjava 6,06% zajedničke varijanse. Posljednji faktor Struktuisan stil, označava sklonost ka planiranju i pridržavanju svakodnevne rutine čak i u teškim i stresnim okolnostima. Objašnjava 4,07% zajedničke varijanse.

Konstruktna validnost

Konstruktna validnost RSA skale otpornosti za odrasle testirana je ispitivanjem povezanosti skorova na skali sa dimenzijama inventara ličnosti Velikih pet (VP) i Hopkinsove ček liste (HSCL-25). Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da otporan profil ličnosti pozitivno korelira sa svim dimenzijama VP, a korelacije su najizraženije na dimenzijama emocionalne stabilnosti, ekstraverzije, otvorenosti za iskustva i savjesnosti (Rioli, Savicki and Cepani, 2002; Friberg, Barlaug, Martinussen, Rosenvinge & Hjemdal, 2015). Utvrđeno je da viši skorovi na RSA skali upućuju na mentalno zdraviji profil ličnosti i manji uticaj negativnih stresnih doživljaja na mentalno zdravlje (Hilbig, Viliūnienė, Friberg, Pakalniškienė, & Danilevičiūtė, 2015), te je stoga opravdano očekivati negativnu povezanost sa simptomima depresije i anksioznosti skale HSCL-25. Ove pretpostavke konvergentne konstruktne validnosti testirane su Pirsonovom korelacijom, a rezultati analize prikazani su u Tabeli br. 2.

Tabela br. 2: Konvergentna i divergentna validnost RSA skale otpornosti za odrasle

	Otpornost	Porodična kohezija	Individualni kapaciteti	Socijalni resursi	Struktuisan stil
Saradljivost	,196**	,172 [†]	,125	,129	,213 [†]
Ekstraverzija	,616**	,270**	,628**	,743**	-,119**
Emocionalna stabilnost	,422**	,253**	,446**	,343**	-,439**
Otvorenost	,463**	,113	,566**	,397**	-,139**
Savjesnost	,479**	,277**	,420**	,206 [†]	-,212**
Anksioznost	-,333**	-,255**	-,375**	-,216 [†]	,376**
Depresija	-,502**	-,367**	-,546**	-,336 [†]	,321**

Rezultati pokazuju da skala ima dobru konstruktnu validnost jer su potvrđene pretpostavke o povezanosti sa dimenzijama VP i HSCL-25. Korelacija je najveća na dimenziji Ekstraverzija, zatim na dimenzijama Emocionalna stabilnost i Savjesnost. Utvrđena je i statistički značajna negativna povezanost između anksioznih i depresivnih simptoma koji su ispitivani HSCL-25 skalom i rezultata koje su ispitanici postigli na RSA skali. Ako se u obzir uzmu svi navedeni pokazatelji konstruktne validnosti, može se zaključiti da je RSA skala otpornosti za odrasle validna i da ima odgovarajući predmet mjerenja.

Pored konstruktne validnosti ukupnog skora, u radu je provjerena i konstruktna validnost na nivou pojedinačnih faktora koji sačinjavaju skalu. Dosadašnja istraživanja pokazala su da Individualni kapaciteti osobe pozitivno koreliraju sa Emocionalnom stabilnošću. Socijalna kompetencija korelira sa Saradljivošću i Ekstraverzijom, a Struktuaisani stil je povezan sa Savjesnošću. Rezultati konvergentne validnosti faktora pokazali su da Individualni kapaciteti nemaju u potpunosti čistu strukturu jer rezultati na ovom fakoru snažnije upućuju na Ekstraverziju i Otvorenost ka iskustvu nego na Emocionalnu stabilnost. Socijalna kompetencija je povezana sa Ekstraverzijom, ali nije u statistički značajnoj korelaciji sa Saradljivošću iako je to očekivano na osnovu dosadašnjih studija. Takođe, u prilog konstruktne validnosti ne ide rezultat da Struktuaisani stil jače korelira s Emocionalnom stabilnošću nego sa Savjesnošću, odnosno da je korelacija sa Savjesnošću negativna.

Diskusija i zaključak

Proces adaptacije i validacije RSA skale otpornosti za odrasle odvijao se u nekoliko etapa. U prvoj fazi se pristupilo prevođenju ajtema sa engleskog jezika na srpski jezik. Adaptirana verzija skale na srpskom jeziku zadržala je formu originalne verzije na engleskom jeziku. Riječ je o Likertovoj skali od 33 tvrdnje na koje ispitanici odgovaraju opredjeljujući se za jedan od ponuđenih pet odgovora. Skala je primijenjena na uzorku ispitanika, nakon čega se pristupilo utvrđivanju metrijskih karakteristika.

Ako se uzmu u obzir svi pokazatelji, može se zaključiti da RSA skala otpornosti za odrasle ima optimalnu homogenost i da je jednodimenzionalna. Ovaj zaključak dalje implicira da učinak na skali predstavlja jedinstven ukupan skor koji nastaje linearnom kombinacijom svih pojedinačnih odgovora na tvrdnje. Diskriminativnost i pouzdanost skale su zadovoljavajuće. Eksplanatorna faktorska analiza RSA skale u različitim istraživanjima nije uvijek sugerisala isto rješenje kada je broj faktora u pitanju. Na našem uzorku ukazuje se na postojanje četiri faktora: Porodična kohezija, Individual-

ni kapaciteti, Socijalni resursi i Struktuisan stil. Potrebno je napomenuti da eksplanatorna faktorska analiza ima ograničene mogućnosti otkrivanja stvarnog broja faktora, te je preporuka da se u narednim istraživanjima metodom konfirmativne faktorske analize otkrije broj faktora koji je u pozadini RSA skale otpornosti za odrasle.

Na osnovu povezanosti između dimenzija iz modela Velikih 5 i rezultata koje su ispitanici postigli na RSA skali moguće je zaključiti da osobe koje imaju veoma izraženu otpornost imaju pozitivnu socijalnu orijentaciju, razvijene socijalne sposobnosti, ostavljaju pozitivnu socijalnu impresiju i nakhlonjeni su drugim ljudima. Otporne osobe su emocionalno stabilne, imaju izrađen pozitivan afekat i visoko samopoštovanje, sklonije su planiranju umjesto impulsivnosti, preferiraju red i sistematičnost. Kada su u pitanju simptomi anksioznosti i depresije, povezanost je statistički značajna i negativnog predznaka. To znači da niži skorovi na RSA skali imaju prediktivni značaj za anksiozne i depresivne simptome – slabu sposobnost kontrolisanja negativnih stresora i kognitivnu vulnerabilnost. Ako se u obzir uzmu svi navedeni pokazatelji konstruktne validnosti, može se zaključiti da je RSA skala otpornosti za odrasle validna i da ima odgovarajući predmet mjerenja.

Na osnovu rezultata koji su dobijeni ispitivanjem povezanosti između pojedinačnih faktora RSA skale i dimenzija modela Velikih 5 može se zaključiti da pojedinačni faktori u potpunosti ne zadovoljavaju pretpostavke koje su postavljene u procesu dokazivanja konstruktne validnosti. Međutim, dokazano je da je skala homogena i jednodimenzionalna i da pojedinačni faktori predstavljaju samo facete jedinstvenog konstrukta koji ima zadovoljavajuću konstruktnu validnost. Stoga se RSA skala otpornosti za odrasle može smatrati adekvatnim mjernim instrumentom za procjenu otpornosti.

LITERATURA

- Friborg, O., Barlaug, D., Martinussen, M., Rosenvinge, J. H., & Hjemdal, O. (2015). Resilience in relation to personality and intelligence. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 29–42.
- Friborg, O., Hjemdal, O., Rosenvinge, J. H., Martinussen, M., Aslaksen, P. M., & Flaten, M. A. (2006). Resilience as a moderator of pain and stress. *Journal of Psychosomatic Research*, 213–219.
- Goldstein, S., & Brooks, B. R. (2013). Why Study Resilience? In S. Goldstein, & B. R. Brooks, *Handbook of Resilience in Children* (pp. 3–14). New York: Springer.

- Herman, H., Stewart, E. D., Diaz-Granados, N., Berger, L. E., Jackson, B., & Yuen, T. (2011). What Is Resilience?. *La Revue canadienne de psychiatrie*, 258–265.
- Hilbig, J., Viliūnienė, R., Friberg, O., Pakalniškienė, V., & Danilevičiūtė, V. (2015). Resilience in a reborn nation: Validation of the Lithuanian Resilience Scale for Adults (RSA). *Comprehensive Psychiatry*, 1–8.
- Hjemdal, O., Friberg, O., Braun, S., Kempnaers, C., Linkowski, P., & Fossion, P. (2011). The Resilience Scale for Adults: Construct Validity and Measurement in a Belgian Sample. *International Journal of Testing*, 53–70.
- Hjemdal, O., Roazzi, A., Dias, M. d., & Friberg, O. (2015). The cross-cultural validity of the Resilience Scale for Adults: a comparison between Norway and Brazil. *BMC Psychology*, 1–9.
- Kolar, K. (2011). Resilience: Revisiting the Concept and its Utility for Social Research. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 421–433.
- Zatura, A. J., Hall, J. D., & Murray, K. E. (2008). Resilience: a new integrative approach to health and mental health research. *Health Psychology Review* 2:1, 41–64.

Gorjana Vujović
Đorđe Petronić

VALIDATION RESILIENCE SCALE FOR ADULTS (RSA)

Summary

The Resilience Scale for Adults was developed with the purpose of measuring interpersonal and intrapersonal capacities of a person those capacities affect the development of adaptational capability and the tolerance towards stress and negative occurrences in life. With the purpose of validating RSA scale on an appropriate sample of 278 questionees (35% male sex age $M=23$ years old, $SD=3,1$) chosen out of the overall student population the personality inventory VP (Big Five) was also used to determine the symptoms of anxiety and depression. Parallel analysis was used as a criteria for singling out factors in the factorial analysis (Principal axis factoring). Four factors that when combined explain 53,15% of common variance were singled out. Through itemization it was determined that

the RSA is homogenous ($h^2=0,30$) and that it has an excellent reliability ($\alpha=.93$) and that all items that form the RSA have a satisfying discriminative power ($r_{item-total}=.40-60$). Through the analysis of relation between the RSA scale and the VP inventory it was determined that the correlation was the highest on the dimensions of Extraversion ($r=.63, p=.000$), Openness, ($r=.47, p=.000$), Conscientiousness ($r=.46, p=.000$), Neuroticism ($r=-.42, p=.000$) and Agressiveness ($r=-.19, p=.000$). The results concerning the Hopkins checklist point to the fact that the RSA scale has negative correlations as well as the correlations of moderate strenght with the dimensions of Anxiety ($r=-.32, p=.000$) and Depressiveness ($r=-.50, p=.000$).

Based on these results one can conclude that the scale has satisfying metric criteria of homogenousness, discriminativity and reliability. The results were obtained by questioning the construct validity, those results align with the theoretical assumptions and the empirical results gained by using the scale on an English speaking population. A conclusion can be drawn based on these results that the RSA (Resilience Scale for Adults) is in fact an adequate measuring device for determining resilience.

Key words: resilience, stress, validation

Наташа Костић
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву¹

DOI: 10.7251/TOMNIS1902219K
Оригинални научни рад

Јована Јововић
Филозофски факултет
Универзитет Црне Горе

МОГУЋНОСТ ИСПИТИВАЊА ВРИЈЕДНОСТИ: ЛИСТА ВРИЈЕДНОСТИ СТУДЕНАТА

У систематском емпиријско-неексперименталном истраживању, на узорку од 281 испитаника из популације студената (54.45% студената Универзитета у Источном Сарајеву и 45.55% студената Универзитета Црне Горе) који у просјеку имају 21.099 година, испитивана је могућност истраживања вриједности Листом вриједности. Недостатак сагласности у погледу димензија Листе вриједности у ранијим истраживањима био је основа за спровођење истраживања, те се проблем истраживања односио на испитивање димензија Листе вриједности те утврђивања разлика у вриједностима између студената Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе. Резултати истраживања су показали да Листа вриједности садржи једну димензију на укупном узорку испитаника и на подзоруку студената Универзитета у Источном Сарајеву, док су на подзоруку студената Универзитета Црне Горе утврђене три димензије. Статистички значајне разлике између наведена два подзорка су утврђене у придавању значаја вриједности осјећања припадности и самопоштовања.

Кључне ријечи: Листа вриједности

¹ natasa.kostic@ffuis.edu.ba

Увод

Када је ријеч о дефинисању појма вриједности, неопходно је истаћи да су различити истраживачи давали различита одређења овог појма. Тако Петровић, Зотовић (2012) наводе да у литератури није постигнут консензус око дефиниције вриједности, те да се у истраживањима најчешће полази од операционалне дефиниције какву налажу примијењене скале, а Пантић (2005) наводи да је идентификовано преко 400 дефиниција вриједности и 18 критеријума за њихово дефинисање.

У овом раду ће бити наведене само неке од дефиниција појма вриједности, а након тога ће се приступити представљању претходних истраживања на основу Листе вриједности.

Шпрангер (1928, према Бруно, Лај [Bruno, Lay], 2008), дефинише вриједности као констелацију свиђања, несвиђања, ставова, потреба, унутрашњих склоности, рационалних и ирационалних пресуда и удружених образаца који одређују поглед особе на свијет. Клакхон (1951, према Март [Mahrt], 2010), дефинише вриједности као имплицитне или експлицитне концепције, карактеристичне за појединца или за групу, које утичу на изборе доступних облика, средстава и циљева дјеловања. Рокич (1968, према Март, 2010), одређује вриједности као врсту вјеровања, која заузима централно мјесто у нечијем укупном систему вјеровања, о томе како би се требало или како се не би требало понашати или о неким крајњим стањима егзистенције које вриједи или не вриједи постићи. Он их такође дефинише као трајна вјеровања, која обухватају специфичне видове понашања и крајња стања постојања, која су за личност или друштво боља од супротног или обрнутог вида понашања или крајњег стања понашања. На основу анализе различитих одређења вриједности, Шварц [Schwartz] (2006) изводи елементе који су заједнички за већину њих па би се с обзиром на њих вриједности могле дефинисати као: 1) увјерења, 2) која се односе на пожељне циљеве, 3) превазилазе специфичне активности и ситуације, 4) служе као стандарди или критеријуми, 5) поређани по важности и 6) гдје релативни значај више вриједности доводи до активности.

Различити истраживачи су испитивали различите вриједности, а у литератури се најчешће помињу управо она истраживања која су најзначајнија:

- Шпрангерова [Spranger] типологија вриједности која говори о шест типова личних вриједности, а то су: теоријски, социјални, политички, религиозни, естетски и економски (Тео [Teo], 2000);
- Олпорт-Вернон-Линдзијева [Allport-Vernon-Lindzey] студија вриједности која претпоставља постојање шест типова вриједности

које карактеришу сваку индивидуу (теоријски, економски, естетски, социјални, политички и религијски тип) (Зироциани, Гаскел [Tsirogianni, Gaskell], 2011);

– Морисово [Morris] емпиријско истраживање вриједности које је спровео користећи квалитативне и квантитативне методе, као и међукултурални приступ. Он развија студију коју назива „Начини живота“ („Ways to Live“) која садржи 13 животних филозофија које представљају вриједности различитих етичких и религијских група;

– Рокичев приступ истраживању, у коме разликује два типа вриједности: 1) терминалне и 2) инструменталне. Приликом њихове класификације полази од двије основне функције вриједности, а то су усмјеравање човјека ка пожељним и вриједним циљевима, те мотивација особе за одређене активности (Рокич, Бол-Рокич [Rokeach, Ball-Rokeach], 1989);

– Шварцов (2006) приступ истраживању према коме разликује десет типова вриједности: самоусмјереност, стимулација, хедонизам, постигнуће, моћ, сигурност, конформизам, традиција, добронамјерност, универзализам.

Листа вриједности (ЛОВ) је настала на основу ранијих истраживања вриједности. Томпсон [Thompson] (2009) наводи да су је конструисали Кале [Kahle] (1983) и Вероф [Veroff] и сарадници (1981) на основу ранијих инструмената за мјерење вриједности које су конструисали Маслов [Maslow] (1954), Федер [Feather] (1975) и Рокич [Rokeach] (1973). Настала је на основу Калеове теорије социјалне адаптације према којој појединац филтрира друштвене и културне захтјеве, редифинишући вриједности у том процесу филтрације, у сврху побољшања њихове адаптивне вриједности. Листа вриједности (ЛОВ) је постављена тако да садржи девет вриједности које се односе на: самопоштовање, сигурност, осјећање достигнућа, забаву и уживање у животу, самоиспуњење, поштовање од стране других људи, топле везе са другима, осјећање припадности и узбуђење (Кале, Кенеди [Kahle, Kennedy], 1988). Листа вриједности је у почетним истраживањима, али и касније већим дијелом, коришћена за истраживања која се тичу посла и маркетинга, али је коришћена и у другим областима живота и рада.

Кале и Кенеди (1988) наводе да је прво истраживање Листе вриједности спроведено 1976. године на узорку од 2.264 одрасла испитаника у Сједињеним Америчким Државама. Од испитаника је тражено да од девет вриједности изаберу прву и другу према значају коју им придају. Управо је овај приступ утицао на то да је у раним истраживањима ниво мјерења употребом Листе вриједности био на номиналном нивоу

мјерења, те да су коришћени статистички поступци за обраду података били у складу са коришћеним нивоом мјерења (χ^2 тест и лог-линеарна анализа). Због немогућности коришћења сложенијих статистичких поступака и, у складу са њима, адекватније анализе вриједности испитаника, приступљено је комбинацији мјерења на интервалном и на номиналном нивоу. Тако је од испитаника тражено да оцијене важност сваке од вриједности од 1 до 9, али и да одговоре на питање: „Која од наведених вриједности је најважнија за вас?“ (Кале, Кенеди, 1988, стр. 54).

Томсон (2009) наводи да је основни недостатак Листе вриједности, као инструмента истраживања, непостојање дефиниције сваке од вриједности коју она обухвата (као што је, нпр., у Рокичевом приступу) – недостатак дескриптора сваке од вриједности може указивати на то да примијењени инструмент није валидна мјера вриједности. Другим ријечима, непостојање дефиниције сваке од вриједности повлачи за собом питање валидности примијењеног инструмента, а самим тим и ваљаност донесених закључака у истраживањима. Са наведеним су сагласни и Камакура и Новак [Kamakura, Novak] (1992), који истичу да тврдње Листе вриједности нису праћене описима, те наводе да, нпр., топле везе са другима за различите испитанике могу имати различита значења: блиски пријатељи са којима појединац доживљава узбуђење у животу или сексуалне везе. С обзиром на наведене недостатке, Томпсон (2009) је спровео истраживање на малом узорку (14 студената од којих је осам жена и шест мушкараца). Пред испитанике је постављен задатак да у периоду од десет дана напишу дефиницију за сваку од девет вриједности. Резултати истраживања су показали, на основу одговора испитаника, да је немогуће извести једну општу дефиницију за вриједности које су обухваћене Листом вриједности.

Камакура и Новак (1992) представљају интерпретацију Листе вриједности у пет мотивационих димензија: селф-дирекција (самопоштовање и самоиспуњење), постигнуће (осјећање достигнућа и поштовање од стране других људи), уживање (забава и уживање у животу, узбуђење и топле везе са другима), зрелост (осјећање припадности и топле везе са другима) и сигурност (сигурност). У свом истраживању утврдили су пет димензија Листе вриједности: селф-дирекција (самопоштовање и самоиспуњење), постигнуће (осјећање достигнућа и поштовање од стране других људи), уживање (забава и уживање у животу, узбуђење), уживање/зрелост (топле везе са другима) и зрелост (осјећање припадности и сигурност). У складу са наведеним су и налази истраживања које су извршили Веб, Марфи и Браун [Webb, Murphy, Brown] (2017). Они су такође утврдили пет димензија Листе вриједности: зрелост, сигурност, селф-дирекција, постигнуће и уживање.

У другим истраживањима утврђене су нешто другачије димензије Листе вриједности. Тако су Кале, Бити, Хомер [Kahle, Beatty, Hommer] (1986) утврдили екстерне (осјећај припадности, поштовање од стране других људи и сигурност) и интерналне вриједности (топле везе са другима, осјећање достигнућа, забава и уживање у животу, самопоштовање, самоиспуњење и узбуђење) (Кале, Бити, Хомер [Kahle, Beatty, Hommer], 1986). Наведене димензије су утврђене с обзиром на локус контроле. Они наводе да се наведене димензије вриједности могу остварити на различите начине, па је према томе могуће говорити о другим димензијама вриједности које се могу остварити кроз интерперсоналне односе (топле везе са другима, осјећање припадности), кроз личне факторе (самопоштовање, поштовање од стране других људи, самоиспуњење) и кроз неперсоналне аспекте (осјећање достигнућа, сигурност, узбуђење, забава и уживање у животу). Посматрајући наведене димензије, може се закључити да је комбинација претходних налаза истраживања утврђена у наредним. Кроп, Лавак и Силвера [Kropp, Lavack, Silvera] (2005), као и Крисоходис и Кристалис [Chrysohoidis, Krystallis] (2005), говоре о следеће три димензије листе вриједности: индивидуалне интерналне вриједности (самоиспуњење, узбуђење, осјећање достигнућа, самопоштовање), интерперсоналне интерналне вриједности (забава и уживање у животу, топле везе са другима) и екстерналне вриједности (осјећање припадности, поштовање од стране других људи, сигурност).

С друге стране, Дафис, Петроф и Понс [Daghfous, Petrof, Pons] (1999, према Јилмаз, Гунгорду, Јумусак [Yilmaz, Gungordu, Yumusak], 2016), утврдили су да Листа вриједности има три димензије: хедонистичке вриједности (забава и уживање у животу, топле везе са другим људима), вриједности емпатије (самопоштовање, поштовање од стране других људи, сигурност, осјећање припадности) и вриједности самоиспуњења (самоиспуњење, осјећање достигнућа). Ноут и Воткинс [Gnoth, Watkins] (2003, према Воткинс, Ноут [Watkins, Gnoth], 2005), утврдили су четири димензије Листе вриједности: 1) самоиспуњење, осјећање припадности, осјећање достигнућа), 2) узбуђење, сигурност, 3) поштовање од стране других људи, топле везе са другим људима и 4) самопоштовање. За разлику од претходних налаза, Јилмаз, Гунгорду, Јумусак (2016) су у свом истраживању утврдили једну димензију Листе вриједности која не обухвата само једну од понуђених вриједности (узбуђење).

На основу претходног текста могуће је закључити да су различити истраживачи на различите начине приступали одређењу појма вриједности и његовом истраживању, али и да су у различитим истраживањима утврђене различите димензије Листе вриједности.

Проблем, метод и задаци истраживања

С обзиром на то да у различитим истраживањима није постигнута сагласност у вези са питањем колико димензија садржи Листа вриједности коју је конструисао Кале, а и с обзиром на то да на нашим просторима, у нама доступној литератури, нисмо пронашли истраживања која су користила наведени инструмент за испитивање вриједности, у овом истраживању је фокус првенствено био на томе да се испита колико димензија има наведена скала на узорку студената Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе. Проблем истраживања, према наведеном, односио се на испитивање димензија Листе вриједности, те утврђивање разлика у вриједностима између студената Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе.

Метод истраживања је систематски емпиријско-неекспериментални, а задаци који су постављени у вези са проблемом истраживања су следећи:

- испитати и утврдити димензије Листе вриједности,
- испитати и анализирати разлике у вриједностима студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и Филозофског факултета Универзитета Црне Горе.

Узорак испитаника

Узорак испитаника је пригодан и чини га 281 студент, од којих су њих 153 (54.45%) студенти Филозофског факултета и Факултета спорта и физичког васпитања Универзитета у Источном Сарајеву и 128 (45.55%) студенти Филозофског факултета Универзитета Црне Горе. Просјечна доб испитаника: 21.099. У узорку је 62 (24.06%) мушких испитаника и 219 (77.94%) женских испитаника.

Инструменти истраживања

Инструменти који су коришћени у истраживању су упитник за прикупљање података о социјално-демографским карактеристикама испитаника. За ово истраживање је у фокусу била информација о мјесту, односно држави у којој се налази факултет на коме студирају испитаници. Осим наведеног, у сврху сагледавања структуре узорка испитаника, овим инструментом су обухваћена питања на која су добијени одговори у вези са добом и полом испитаника.

Листа вриједности коју је конструисао Кале (1983, према Кале, Кенеди, 1986), поставља питање колико је испитаницима за свакодневни

живот значајна једна од следећих девет вриједности: 1) осјећање припадности, 2) узбуђење, 3) топле везе са другима, 4) самоиспуњење, 5) бити поштован од стране других људи, 6) забава и уживање у животу, 7) сигурност, 8) самопоштовање и 9) осјећање достигнућа. Инструмент је конструисан у облику деветостепене скале Ликертовог типа на којој су испитаници оцјењивали сваку од наведених вриједности од најмање важне (1) до највише важне (9). Ниво поузданости скале у истраживању на укупном узорку испитаника је висок на шта указује вриједност Кронбах алфа коефицијента који износи .904. На подузорку студената Универзитета у Источном Сарајеву ниво поузданости такође је висок, а на то указује вриједност Кронбах алфа коефицијента који износи .934. Нешто нижи ниво поузданости од претходно наведених, али задовољавајући, утврђен је на подузорку студената Универзитета Црне Горе. Вриједност Кронбах алфа коефицијента на овом подузорку износи .804.

Поступци за обраду података

Поступци који су коришћени за обраду су следећи: 1) поступак факторске анализе (Direct Oblimin rotation) за утврђивање димензија Листе вриједности и Mann-Whitney U тест за испитивање разлика у вриједностима између студената Универзитета у Источном Сарајеву и студената Универзитета у Црној Гори.

Резултати испитивања

Ради утврђивања димензија Листе вриједности приступљено је поступку факторске анализе (Direct Oblimin rotation). Поступак је првенствено вршен на укупном узорку испитаника, а затим на подузорку студената Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе.

Прије спровођења наведеног поступка оцијењена је прикладност података за наведени поступак (Табела 1).

Табела 1. Оцјена прикладности података за коришћење поступка факторске анализе на укупном узорку испитаника

КМО мјера адекватности узорка	.904
Бартлетов тест сферичности	1531.909
Степени слободе	36
p	.000

Подаци приказани у Табели 1 показују да је оправдано користити поступак факторске анализе. На то указује вриједност КМО мјере адекватности узорка која износи .904 (што премашује препоручену вриједност од .06), као и вриједност Бартлетовог теста сферичности (1531.909) који је статистички значајан ($p = .000$).

У даљој анализи, утврђено је да Листа вриједности према Кајзеровом критеријуму, односно према препорученим карактеристичним вриједностима вишим од 1, садржи један фактор. Наведени фактор објашњава 59.536% варијансе.

Табела 2. Фактори Листе вриједности, према Кајзеровом критеријуму, на укупном узорку испитаника

Фактор	Карактеристична вриједност	% варијансе	Кумулативни %
1	5.358	59.536	59.536

У Табели 3 су представљене факторске тежине тврдњи издвојеног фактора Листе вриједности.

Табела 3. Факторске тежине тврдњи издвојеног фактора Листе вриједности на укупном узорку испитаника

Вриједности	I фактор
7. Сигурност	.898
8. Самопоштовање	.864
9. Осјећање достигнућа	.825
6. Забава и уживање у животу	.810
5. Бити поштован од стране других људи	.809
3. Топле везе са другима	.755
4. Самоиспуњење	.740
1. Осјећање припадности	.630
2. Узбуђење	.547

На подзорку студената Универзитета у Источном Сарајеву такође је спроведен поступак факторске анализе (Direct Oblimin rotation).

Табела 4. Оцјена прикладности података за коришћење поступка факторске анализе на подзорку студената Универзитета у Источном Сарајеву

КМО мјера адекватности узорка	.907
Бартлетов тест сферичности	1108.160
Степени слободе	36
p	.000

И ови подаци показују да је оправдано користити поступак факторске анализе. На то указује вриједност КМО мјере адекватности узорка која износи .907 и вриједност Бартлетовог теста сферичности (1108.160) који је статистички значајан ($p = .000$).

Даље је утврђено да Листа вриједности, према Кајзеровом критеријуму, садржи један фактор који објашњава 67.452% варијансе.

Табела 5. Фактори Листе вриједности, према Кајзеровом критеријуму, на подзорку студената Универзитета у Источном Сарајеву

Фактор	Карактеристична вриједност	% варијансе	Кумулативни %
1	6.071	67.452	67.452

У Табели 6 су представљене факторске тежине тврдњи издвојеног фактора Листе вриједности Универзитета у Источном Сарајеву.

Табела 6. Факторске тежине тврдњи издвојеног фактора Листе вриједности на подзорку студената Универзитета у Источном Сарајеву

Вриједности	I фактор
7. Сигурност	.919
9. Осјећање достигнућа	.895
8. Самопоштовање	.894
4. Самоиспуњење	.867
6. Забава и уживање у животу	.851
5. Бити поштован од стране других људи	.739
3. Топле везе са другима	.787
1. Осјећање припадности	.665
2. Узбуђење	.621

На подузорку студената Универзитета Црне Горе, провјерена је оправданост спровођења поступка факторске анализе (Direct Oblimin rotation).

Табела 7. Оцјена прикладности података за коришћење поступка факторске анализе на подузорку студената Универзитета Црне Горе

КМО мјера адекватности узорка	.803
Бартлетов тест сферичности	412.759
Степени слободе	36
p	.000

Вриједност КМО мјере адекватности узорка која износи .803 и вриједност Бартлетовог теста сферичности (412.759) који је статистички значајан ($p = .000$), указују на оправданост коришћења поступка факторске анализе.

У даљем поступку је утврђено да Листа вриједности, према Кајзеровом критеријуму, садржи три фактора који објашњавају 66.404% укупне варијансе.

Табела 8. Фактори Листе вриједности према Кајзеровом критеријуму на подузорку студената Универзитета Црне Горе

Компонента	Карактеристична вриједност	% варијансе	Кумулативни %
1	3.929	43.659	43.659
2	1.028	11.427	55.086
3	1.019	11.319	66.404

У Табели 9 су представљене факторске тежине тврдњи издвојеног фактора Листе вриједности на подузорку студената Универзитета Црне Горе.

Табела 9. Факторске тежине тврдњи издвојеног фактора Листе вриједности на подзорку студената Универзитета Црне Горе

Вриједности	I фактор	II фактор	III фактор
8. Самопоштовање	.903		
9. Осјећање достигнућа	.728		
6. Забава и уживање у животу	.641		
7. Сигурност	.591	.512	
1. Осјећање припадности		.842	
3. Топле везе са другима		.699	
5. Бити поштован од стране других људи	.447	.633	
4. Самоиспуњење			.765
2. Узбуђење			.643

Поређењем добијених резултата са садржајем димензија претходних истраживања утврђено је да је наведене факторе могуће именовати у смислу могућности остварења вриједности кроз различите односе (Кале, Бити, Хомер, 1986), те су фактори именовани управо са наведеног аспекта. Односи кроз које је могуће остварити утврђене димензије Листе вриједности у овом случају су индивидуални и интерперсонални. Први фактор је именован као *индивидуално-интерперсоналне вриједности* и он садржи четири тврдње: самопоштовање, осјећање достигнућа, забава и уживање у животу, и сигурност. Други фактор је именован као *интерперсоналне вриједности* и он садржи три тврдње: осјећање припадности, топле везе са другима и поштовање од стране других људи. Трећи фактор садржи двије тврдње (самоиспуњење и узбуђење) и именован је као *индивидуално-нејерсоналне вриједности*.

Након што су сагледане димензије Листе вриједности, приступљено је испитивању разлика између студената Универзитета у Источном Сарајеву и студената Универзитета Црне Горе у испитиваним вриједностима.

У Табели 10 приказане су вриједности аритметичких средина одговора за сваку од испитиваних вриједности за студенте Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе.

Табела 10. Аритметичке средине одговора за сваку од испитиваних вриједности за студенте Универзитета у Источном Сарајеву и студенте Универзитета Црне Горе

Вриједност	Аритметичка средина	
	Универзитет у Источном Сарајеву	Универзитет Црне Горе
1. Осјећање припадности	6.830	7.570
2. Узбуђење	6.536	6.622
3. Топле везе са другима	7.375	7.827
4. Самоиспуњење	7.711	8.158
5. Бити поштован од стране других људи	7.666	7.944
6. Забава и уживање у животу	7.817	8.039
7. Сигурност	8.163	8.406
8. Самопоштовање	8.105	8.586
9. Осјећање достигнућа	7.895	8.344

Подаци приказани у претходној табели показују да су испитаници оба подзорка у високој мјери придавали значај свакој од испитиваних вриједности. Најмањи значај је придаван вриједности *узбуђење* на подзорку студената Универзитета у Источном Сарајеву ($AS = 6.536$), а највиши вриједности *самопоштовање* на подзорку студената Универзитета Црне Горе ($AS = 8.586$). Очигледно је да су испитаници различитих подзорака придавали виши или нижи значај свакој од вриједности, а статистичка значајност уочених разлика испитивана је употребом Mann-Whitney U теста (Табела 11).

Табела 11. Разлике у вриједностима студената Универзитета у Источном Сарајеву и студената Универзитета Црне Горе

Вриједност	Mann-Whitney U test
1. Осјећање припадности	U = 7757.000 Z = -3.116 p = .002*
2. Узбуђење	U = 9278.000 Z = -.473 p = .637
3. Топле везе са другима	U = 8544.500 Z = -1.729 p = .084
4. Самоиспуњење	U = 8404.000 Z = -1.753 p = .080
5. Бити поштован од стране других људи	U = 8607.000 Z = -1.638 p = .101
6. Забава и уживање у животу	U = 9289.500 Z = -.566 p = .571
7. Сигурност	U = 9676.500 Z = -.204 p = .838
8. Самопоштовање	U = 8382.500 Z = -2.404 p = .016*
9. Осјећање достигнућа	U = 8661.000 Z = -1.875 p = .061

Статистички значајне разлике између испитиваних подузорака испитаника су уочене само за двије вриједности: осјећање припадности и самопоштовање. Објема наведеним вриједностима су студенти Црне Горе придавали виши значај од студената Универзитета у Источном Сарајеву (Табела 10).

Дискусија

Истраживање које се односи на могућност испитивања вриједности употребом Листе вриједности коју је конструисао Кале (1983, према Кале, Кенеди, 1986), спроведено је због тога што у различитим истраживањима није постигнута сагласност у вези са питањем колико димензија она садржи, а и због тога што на нашим просторима, у нама доступној литератури, нисмо пронашли истраживања која су користила наведени инструмент за испитивање вриједности. У овом истраживању је фокус првенствено био на томе да се испита колико димензија има наведена скала на узорку студената Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе. Проблем истраживања, према наведеном, односио се на испитивање димензија Листе вриједности, те утврђивање разлика у вриједностима између студената Универзитета у Источном Сарајеву и Универзитета Црне Горе.

На основу поступка факторске анализе утврђено је да Листу вриједности на укупном узорку испитаника чини један фактор. Исто је утврђено и на подузорку студената Универзитета у Источном Сарајеву. Добијени резултати су у складу са истраживањем које су спровели Јилмаз, Гунгорду, Јумусак (2016). Међутим, на подузорку студената Универзитета Црне Горе утврђено је да Листа вриједности садржи три фактора. У неким ранијим истраживањима такође је утврђено да Листа вриједности садржи три фактора (Кале, Бити, Хомер, 1986; Кроп, Лавак, Силвера, 2005; Дафис, Петроф, Понс (1999), према Јилмаз, Гунгорду, Јумусак, 2016). Међутим, садржај тврдњи није идентичан претходно утврђеним факторима. Разматрањем садржаја тврдњи сваког фактора, утврђено је да их је најадекватније именовати у складу са могућим релацијама појединца са самим собом, са другима или са објектима, као што су предложили Кале, Бити, Хомер (1986). Међутим, у овом истраживању утврђено је да неке од димензија, према свом садржају, не подразумевају само један од наведених могућих односа појединца, већ мјешавину њих. С обзиром на то, утврђени фактори су именовани на сљедећи начин: индивидуално-интерперсоналне вриједности, интерперсоналне вриједности, индивидуално-неперсоналне вриједности.

Истраживањем су обухваћени испитаници из двије државе које су по многим обрасцима развоја сличне (чак су дужи период биле дијелови исте државе). У том сегменту могуће је било очекивати да не постоје статистички значајне разлике у придавању значаја испитиваним вриједностима, што је у највећој мјери и потврђено истраживањем. Статистички значајне разлике између испитаника два подузорка су утврђене само у придавању значаја вриједностима осјећања припадања и самопоштовања. С друге стране, актуелна економско-политичка дешавања и трендови у држави, као и дешавања у непосредној прошлости (нпр. у БиХ, гдје се налази Универзитет у Источном Сарајеву, десио се грађански рат, док у Црној Гори није), могла су довести до разлика у придавању значаја већини, ако не и свим вриједностима (што није утврђено истраживањем).

Ранији резултати истраживања, као и ово, указују на то да не постоји сагласност у димензијама Листе вриједности. Један од разлога за то може бити у различитим популацијама испитаника који су чак из различитих држава. Управо то што су испитаници у овом истраживању из различитих држава може да буде основа за интегрисање одређених вриједности у једну димензију. Разлог за то је што свака држава има систем властитог функционисања у коме се истичу различите вриједности у међусобној вези. Оне су дијелом произишле из актуелних политичко-економских стремљења државе, али и из претходне историје државе.

Могуће је да је свака од испитиваних вриједности у обје државе на различите начине посматрана у односу на друге вриједности. С друге стране, поставља се питање да ли су испитаници на исти начин интерпретирали испитиване вриједности. Они нису имали дефиницију вриједности, већ само појам који су могли интерпретирати по властитом нахођењу. Припадност одређеној култури (државној заједници) може да утиче на то на који начин испитаници интерпретирају испитиване вриједности. Стога је један од приједлога за даља истраживања да се испита на који начин испитаници из различитих државних или културних заједница интерпретирају сваку од испитиваних вриједности. Могуће је да испитаници са два универзитета у двије државе на различите начине дефинишу испитиване вриједности, што поставља питање валидности истраживања. С обзиром на то да су многа истраживања вршена управо овим поступком (без дефиниција вриједности) и што на нашим просторима, према нама доступној литератури, нису вршена истраживања Листе вриједности, и у овом истраживању је спроведен исти истраживачки поступак. Он представља почетни истраживачки корак у разматрању могућности даљег, валиднијег, поступка истраживања Листе вриједности.

С обзиром на све претходно наведено, препоруке за даља истраживања су следеће:

- 1) испитати на који начин испитаници дефинишу сваку од вриједности које чине Листу вриједности,
- 2) према утврђеним дефиницијама утврдити на који начин дефинисати наведене вриједности, те утврдити да ли је, осим испитиваних девет, могуће дефинисати и именовати још вриједности,
- 3) спровести истраживање које ће у инструменту, осим именовања вриједности, садржати дефиниције испитиваних вриједности,
- 4) приликом истраживања узети у обзир различите социјално-демографске карактеристике испитаника како би се адекватније извели закључци о могућим изворима испитиваних вриједности,
- 5) спровести истраживање на већем узорку испитаника како би коришћени статистички поступци допринијели валиднијим резултатима.

ЛИТЕРАТУРА

- Bruno, L. F. C., Lay, E. G. E. (2008). Personal values and leadership effectiveness. *Journal of business*, 61(6), 678–683.
- Watkins, L., Gnoth, J. (2005). Methodological issues in using Kahle's list of values for Japanese tourism behaviour. *Journal of vacation marketing*, 11(3), 225–233.
- Webb, D. J., Murphy, J. H., Brown, C. O. (2017). A comparasion of three psychometric values measures for modeling ecologically conscious consumption behavior. *Theoretical economics letters*, 7, 2008–2018.
- Yilmaz, K. G., Gungordu, A., Yumusak, T. (2016). The relationship between the List of values and consumer decision making styles in the context of clothing products. *Business management dynamics*, 5(9), 1–14.
- Kamakura, W., Novak, T. (1992). Value-system segmentation: Exploring the meaning of LOV. *Journal of consumer research*, 19, 119–132.
- Kahle, L. R., Kennedy, P. (1988). Using the list values (LOV) to understand consumers. *Journal of services marketing*, 2(4), 49–56.
- Kahle, L., Beatty, S. E., Homer, P. (1986). Alternative measurement approaches to consumer values: The List of values (LOV) and life style (VALS). *Journal of consumer research*, 13, 405–409.
- Kropp, F., Lavack, A. M., Silvera, D. H. (2005). Values and collective self-esteem as predictors of consumer susceptibility to interpersonal influence among university students. *International marketing review*, 22 (1), 7–33.
- Mahrt, M. (2010). *German media users*. Wiesbaden: Verlag für sozialwissenschaften.
- Morris, C. W. (2006). *Varieties of human value*. Chicago: The university of Chicago press.
- Пантић, Д. (2005). Да ли су вредности грађана бивших комунистичких земаља сличне?. *Зборник Мајнице Српске за друштвене науке*, 118–119, 46–69.
- Перовић, Ј., Зотовић, М. (2012). Адолесценти у Србији: У трагању за новим вредностима. *Теме – часопис за друштвене науке*, 36(1), 47–66.
- Rokeach, M., Ball-Rokeach, S. J. (1989). Stability and change in American value priorities 1968–1981. *American psychologist*, 55(5), 775–784.
- Schwartz, S. H. (2006). Basic human values: Theory, measurement, and applications. *Revue française de sociologie*, 42, 249–288.
- Tsirogianni, S., Gaskell, G. (2011). The role of plurality and context in social values. *Journal for the theory of social behaviour*, 1(4), 441–465.

- Thompson, A. (2009). Interpreting Kahle's List of values (LOV): Being respected, Security, and self-fulfillment in context. *Journal of undergraduate research*, 12, 1–9.
- Teo, T. (2000). Eduard Spranger. In: A. E. Kazdin (eds.), *Encyclopedia of psychology*, 7 (pp. 458–459). Washington, New York: American psychological association, Oxford university press.
- Chryssohoidis, G. M., Krystallis, A. (2005). Organic consumers' personal values research: Testing and validating the list of values (LOV) scale and implementing a value-based segmentation task. *Food and quality preferences*, 16, 585–601.

Nataša Kostić
Jovana Jovović

POSSIBILITY OF RESEARCHING VALUES: THE LIST OF VALUES FOR STUDENTS

Summary

The possibility of researching the List of value was examined in a systematic empirical and non-experimental study, on a sample of 281 subjects from the student population (54.45% of the students of the University of East Sarajevo and 45.55% of the students of the University of Montenegro), an average age of 21.099 years. The lack of agreement on the dimension of the List of values in previous research was the basis for conducting the research, and the problem of the research was the examination of the dimension of the List of values and the determination of the differences in values between students of the University of East Sarajevo and the University of Montenegro. The results of the research showed that the List of values contains one dimension on the overall sample of subjects and on the sub-sample of students of the University of East Sarajevo, while on the sub-sample of students of the University of Montenegro, the List of values contains three dimensions. Statistically significant differences between the two sub-samples were established in attaching importance to the value of sense of belonging and self-respect.

Keywords: List of values

Сњежана З. Станар¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

DOI: 10.7251/TOMNIS1902236S
Оригинални научни рад

Јелена Машнић
Универзитет у Црној Гори
Филозофски факултет Никшић
Студијски програм за психологију

ИДЕНТИФИКАЦИЈА СТУДЕНАТА СА СТУДИЈСКОМ ГРУПОМ

Проблем овог истраживања се односи на испитивање идентификације студената са студијском групом. За потребе истраживања конструисан је инструмент за испитивање идентификације студената са студијском групом. Инструмент је Ликертовог типа и садржи тврдње које се односе на идентификацију студената са њиховом студијском групом. Узорак испитаника чини 260 студената, од тога 122 студента Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и 138 студената Филозофског факултета Универзитета у Црној Гори. Употребом систематског емпиријског неексперименталног метода сагледано је и у резултатима представљено у којој мјери добијени резултати на скали идентификације студената са студијском групом представљају извор разлика у погледу студијске групе, године студија, мјеста студирања и пола студената. Добијени резултати показују да није утврђена статистички значајна разлика у идентификацији са студијском групом између студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и студената Филозофског факултета Универзитета Црне Горе нити у идентификацији са студијском групом између студената различитих година студија. Утврђена је статистички значајна разлика у идентификацији са студијском групом између студената различитих смјерова и у идентификацији са студијском групом између студената који постижу ниже и студената који постижу више оцјене на испитима.

Кључне ријечи: идентификација са студијском групом, студенти, година студија, мјесто студирања, пол.

¹ snjezana.stanar@ff.ues.rs.ba

Увод

Већина социјалних психолога се слаже са тим да је група скупина људи за које се сматра да припадају заједно и да зависе једни од других. Неки аутори, као нпр. Мореланд (1987), расправљају о социјалној интеграцији чијим повећавањем људи почињу размишљати и понашати се као група, а не као скупина појединаца. Различити социјални психолози различито дефинишу групу. Ширу дефиницију групе дали су Картрајт и Зендер (1968, према Рот, 1999), према којој група представља скуп појединаца који су у односу један према другоме, што их доводи до значајне узајамне зависности. Овако широкој и доста неодређеној дефиницији групе недостају одређене специфичности које су битне за појам групе, а које се истичу у неким другим психолошким дефиницијама групе. Тако Шериф и Шериф (1956, према Рот, 1999) за групу кажу да она представља социјалну јединицу састављену од одређеног броја појединаца који се налазе у (више или мање) одређеном односу статуса и улоге један према другоме, а која посједује систем својих вриједности и норми које регулишу понашање појединих чланова, бар у оним стварима које су од важности за групу. Слично томе, Креч, Крачфилд и Балаки (1972, према Рот, 1999) наводе да група има више карактеристика. Те карактеристике су узајамна зависност чланова, заједничке норме и заједничка активност. Психолошку групу, како они наводе, можемо дефинисати као:

„(...) два или више лица која испуњавају следеће услове: (1) односи међу члановима су узајамно зависни – понашање ма ког члана утиче на понашање сваког другог члана; (2) чланови имају заједничку идеологију – скуп веровања, вредности, норми које регулишу њихово узајамно понашање. Та се идеологија развија док чланови групе раде заједно на заједничким задацима и, с временом, она постаје до извесног степена својствена њима као члановима групе и издваја њихову групу од осталих група“ (1972, према Рот, 1999).

Дасгупта, Бањи и Абелсон (1999) говоре о цјеловитости групе, тј. о степену у којем се група опажа као цјеловит ентитет. Нпр., ред у банци који има ниску, и породица која има високу цјеловитост.

Сама ријеч *идентификација* означава поистовјеђивање особе са нечим или неким. „Може се окарактерисати и као актуализована тежња појединца да путем свог поистовјеђивања с појединцима или групама, институцијама или ауторитетима потврди и повећа сопствену предоцбу о самом себи и окружењу у којем делује“ (Гутић, Дамјанић, 2012, стр. 120–121). Процес идентификације може да се одвија на свјесном

и несвјесном нивоу. На свјесном нивоу базира се на процесима когнитивне спознаје индивидуе и њене тежње да се поистовијети са другим људима или групама. На несвјесном нивоу процес идентификације укључује емоционалну компоненту која је неопходна, јер појачава настајање и интензитет емоционалних стања неопходних за идентификацију појединца са групом. Увријежено је схватање да друштвене групе преносе појединцима пожељне моделе идентификације изражене кроз: културне кодове, религију, идеологију, поглед на свијет, обичаје, морал, групне норме и сл. Идентификацијом са њима – критеријумом избора, појединци се смјештају у социјални контекст гдје развијају осјећање припадности групи и колективу, од породице до нације.

Људи одувijek имају потребу за идентификацијом и припадношћу – неко због осјећаја сигурности, неко због користи, због истих или сличних интересовања, због вјере, због носталгије према старом крају... Бити у групи, бити припадник групе скоро да није могуће без идентификације. Ако се човјек није идентификовао са нормама и вриједностима групе, њеним циљевима и нормама понашања, чак можда и вањским обиљежјима (ношња, амблеми и сл.), тада не припада групи, него је изван или поред ње. Сваки успјех, било појединих чланова групе којој припадамо, са којом се идентификујемо, било групе као цјелине, ми доживљавамо као властити успјех. Групе са којима се идентификујемо, чији смо припадници, имају значајну улогу у доживљају личног идентитета. Управо је идентификација са групом најзначајнији процес помоћу кога се конституише идентитет. Голубовић (1999) указује на то да је процес идентификације, као процес преношења и усвајања порука од стране индивидуалних чланова или друштвених група одређене културе, под снажним утицајем типа културе, типа породице и њених механизма дјеловања на појединце. У процесу идентификације индивидуа врши самопроцјену и врши одабир извјесних карактеристика да би конституисала сопствени идентитет, тј. себе као личност. Идентификација са студијском групом може се још дефинисати као степен до којег појединац осјећа припадност групи студената са којима дијели све оно што студентски живот са собом доноси и колико је укључен у њено функционисање. Према томе, особе које осјећају већу припадност студијској групи имају позитиван став према својој групи, теже доприносу добробити своје групе те имају бољи учинак. Идентификација са студијском групом представља афективну оданост из чега слиједи да су студенти са високим нивоом ове везаности више мотивисани за остварење бољег радног учинка и успјеха своје групе. Идентификација са студијском групом представља процес поистовјећивања индивидуалних и групних циљева, норми, облика понашања и вриједности. Идентификација са школом представља посебно значајан облик позитивних ставова запослених у школи и одређује њихо-

во понашање на индивидуалном нивоу. Идентификација са студијском групом има и позитивне личне посљедице у смислу бољег личног учинка на студију. Осим тога, студенти који се у већем степену идентификују са студијском групом задовољнији су и појавама у групи и обрнуто.

Идентификација са студијском групом може се посматрати и као приврженост студијској групи и приврженост факултету. „Приврженост студију може да се односи на индивидуални ниво идентификације са одређеним студијем који појединац похађа, као и везаност студента за свој факултет, односно, студијску групу“ (Solaković, 2017, str. 4).

Проблем, метод и задаци истраживања

Проблем истраживања се односи на испитивање идентификације студената са студијском групом. Циљ истраживања је дефинисан као емпиријска верификација података у вези са утврђивањем у којој мјери се студенти идентификују са студијском групом којој припадају. Као основни метод, у истраживању је коришћен систематски емпиријско-неекспериментални метод (Survey) који се уобичајено користи за теренско истраживање на изабраном узорку уз помоћ инструмента који је конструисан за ово истраживање. У раду је дефинисано неколико задатака које је требало испунити. У складу с тим, постављени су следећи задаци:

- утврдити постојање статистички значајних разлика у идентификацији са студијском групом између студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и студената Филозофског факултета Универзитета Црне Горе;
- утврдити постојање статистички значајних разлика у идентификацији са студијском групом између студената различитих година студија;
- утврдити постојање статистички значајних разлика у идентификацији са студијском групом између студената различитих смјерова;
- утврдити постојање статистички значајних разлика у идентификацији са студијском групом између студената који постижу ниже и студената који постижу више оцјене на испитима.

Узорак истраживања

Узорак испитаника чини 260 студената, од тога 122 студента Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и 138 студената Филозофског факултета Универзитета у Црној Гори. Просјечна доб испитаника је 21.06 година. Узорак чини 57 испитаника мушког (21.92%) и 203 испитаника женског пола (78.08%). У узорку је 98 испитаника прве

године студија (37.69%), 85 друге (32.69%), 56 треће (21.54%) и 21 четврте (8.08%), а најчешће оцјене на студију су: 19 испитаника шестике и седмице (7.31%), 94 седмице и осмице (36.15%), 98 осмице и деветке (37.69%) и 49 деветке и десетке (18.85%). Структура узорка је приказана у Табели 1.

Табела 1: Структура узорка испитаника према студијској групи

Мјесто	Фреквенција	Процент
Источно Сарајево	122	46.02
Црна Гора	138	53.08
Пол		
Мушки	57	21.92
Женски	203	78.08
Смјер		
Психологија	71	27.31
Педагогија	69	26.54
Учитељски	47	18.08
Политикологија	19	7.31
Историја	17	6.54
Предшколско васпитање	17	6.54
Новинарство	12	4.62
Социологија	8	3.08
Година студија		
Прва	98	37.69
Друга	85	32.69
Трећа	56	21.54
Четврта	21	8.08
Оцјене на студију		
Шестике и седмице	19	7.31
Седмице и осмице	94	36.15
Осмице и деветке	98	37.69
Деветке и десетке	49	18.85

Инструменти и постојци истраживања

За потребе истраживања конструисан је инструмент Ликертовог типа и садржи тврдње које се односе на идентификацију студената са њиховом студијском групом. Инструмент садржи сет питања која се односе на добијање одговора о социјално-статусним карактеристикама испитаника (пол, старост, година студија, мјесто студирања, студијска група и најчешће оцјене на студију) и упитник којим је испитан степен идентификације студената са студијском групом. Приликом обраде добијених података у овом истраживању коришћени су адекватни статистички поступци: факторска анализа, Kolmogorov-Smirnov тест, Mann-Whitney тест и Kruskal-Walis тест.

Табела 2: Вриједност Колмогоров-Смирнов теста

Колмогоров-Смирнов тест		
Statistic	df	Sig.
.107	248	.000

Дистрибуција резултата на скали идентификације студената са студијском групом статистички значајно одступа од нормалне расподеле у правцу испољавања виших вриједности, односно у правцу више изражености идентификације студената са студијском групом, на шта указује добијена вриједност Колмогоров-Смирнов теста која је приказана у Табели 2.

Поузданост скале је висока, вриједност Кронбах алфа коефицијента износи .831, док је дискриминативност тврдњи задовољавајућа и креће се у распону од .473 до .752.

Резултати истраживања

На основу вриједности Кајзер-Мајер-Олкиновог теста (> 0.6) и Бартлетовог теста сферичности (< 0.5), закључује се да има смисла радити поступак факторске анализе што је видљиво из Табеле 3.

Табела 3: Вриједност КМО и Бартлетовог теста сферичности

КМО		.831
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	703.115
	df	36
	Sig.	.000

Према Кајзеровом критеријуму (карактеристична вриједност виша од 1), могуће је издвојити два фактора која објашњавају укупно 55.982% варијансе. Први фактор чини седам тврдњи и објашњава 41.924% варијансе док други фактор чине двије тврдње. С обзиром на добијене резултате, одлучено је да се за даљу обраду података користе тврдње које чине први фактор.

Фактор 1: Идентификација са студијском групом

Тврдња	AS
У својој студијској групи се осјећам прихваћеним и као колега и као личност.	4.137
На успјех своје студијске групе сам веома поносан.	3.638
Успјех своје студијске групе доживљавам као свој.	3.423
Успјеси моје студијске групе су ми веома значајни.	3.391
Одговара ми имиџ који моја студијска група има.	3.341
Погађа ме кад се нешто лоше дешава у мојој студијској групи.	3.306
Са својим колегама са студија често разговарам о побољшању рада у својој групи.	2.848

Табела 4: Идентификација са студијском групом између студената Филозофског факултета у И. Сарајеву и студената Филозофског факултета у ЦГ

Факултет	N	Md
У И. Сарајеву	122	24.000
У Црној Гори	126	25.000

U = 7025.000 Z = -1.173 sig. = .241

Увидом у добијене податке презентоване у Табели 4 види се не-постојање статистички значајне разлике у идентификацији са студијском групом између студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и студената Филозофског факултета Универзитета Црне Горе.

Табела 5: Идентификација са студијском групом између студената различитих смјерова

Смјер	N	Md
Психологија	71	24.000
Педагогија	67	24.000
Учитељски	41	28.000
Политикологија	19	28.000
Историја	17	23.000
Предшколско васпитање	13	25.000
Новинарство	12	26.000
Социологија	8	24.000

$$\chi^2 = 30.624 \quad df = 7 \quad sig. = .000$$

У Табели 5 приказана је утврђена статистички значајна разлика у идентификацији са студијском групом између студената различитих смјерова. На основу вриједности медијане могуће је закључити да испитанике учитељског смјера и политикологије карактерише највиши ниво идентификације са студијском групом, а испитанике смјера историје најнижи.

Табела 6: Идентификација са студијском групом између студената различитих година студија

Година студија	N	Md
Прва	93	24.000
Друга	81	25.000
Трећа	55	25.000
Четврта	19	25.000

$$\chi^2 = 2.158 \quad df = 3 \quad sig. = .540$$

Увидом у Табелу 6 види се да није утврђена статистички значајна разлика у идентификацији са студијском групом између студената различитих година студија.

Табела 7: Идентификација са студијском групом између студената који постижу ниже и студената који постижу више оцјене на испитима

Најчешће оцјене	N	Md
6–7	17	19.000
7–8	89	25.000
8–9	95	25.000
9–10	47	25.000

$$\chi^2 = 11.868 \quad df = 3 \quad sig. = .008$$

Резултати приказани у Табели 7 показују да је утврђена статистички значајна разлика у идентификацији са студијском групом између студената који постижу ниже и студената који постижу више оцјене на испитима. Испитаници који имају ниже оцјене (6–7) у мањој мјери се идентификују са студијском групом него испитаници који постижу више оцјене на испитима.

С обзиром на то да одређени смјерови нису заступљени на оба факултета, неопходно је у даљим истраживањима обухватити оне студијске смјерове који су заступљени на различитим факултетима.

Такође је и број испитаника на појединим студијским групама мањи него на осталим, а нису обухваћене ни све године студија сваког од смјерова што би било пожељно урадити у будућим истраживањима.

Дискусија и закључак

Иако постоје ограничења у вези са добијеним резултатима, они имплицирају да је могуће испитивати разлике у идентификацији студената са студијском групом, те даље трагати за узроцима ниже или више идентификације са студијском групом, па би у даљим истраживањима било неопходно и њих обухватити (нпр., рад професора, односи у групи и сл.).

Инструмент конструисан за потребе истраживања задовољава критеријуме поузданости и дискриминативности. Ваљаност инструмента није провјеравана те би могла бити предмет неког новог истраживања.

Дистрибуција резултата на скали идентификације студената са студијском групом говори у прилог више изражености идентификације студената са студијском групом, на шта указује добијена вриједност Колмогоров-Смирнов теста која је приказана у Табели 2.

Увидом у добијене резултате утврђено је непостојање разлике у идентификацији са студијском групом између студената са Филозофског факултета у Источном Сарајеву и студената са Филозофског факултета у Црној Гори. С друге стране, утврђено је постојање разлика у идентификацији са студијском групом између студената различитих смјерова, прецизније, студенте учитељског смјера и политикологије карактерише највиши ниво идентификације са студијском групом док је тај ниво код студената историје најнижи.

Према добијеним резултатима, не постоји разлика у идентификацији студената са студијском групом између студената различитих година студија, док је, с друге стране, утврђена разлика између студената који постижу различит успјех. Прецизније, студенти који постижу ниже оцјене (6–7) у мањој мјери се идентификују са студијском групом него студенти који постижу више оцјене.

Како је ово истраживање представљало само иницијални корак у расвјетљавању питања идентификације студената са студијском групом, а обухватило је релативно мали узорак из два града и два факултета, будућа истраживања требало би проширити и квалитативним приступом у проучавању овог феномена који би се спроводио на већем узорку, обухватом свих година сваког од смјерова, као и укључивањем различитих психолошких и социодемографских карактеристика.

ЛИТЕРАТУРА

- Голубовић, З. (1999). *Ја и групе*. Република. Београд.
- Гутић, Д., Дамјанић, Ј. (2012). Идентификација запослених као облик психосоцијалне интеракције у организацији. (стр. 120–121). *Научно-стручни часопис Сварој*.
- Dasgupta, N., Banji, M. R., & Abelson, R. P. (1999). *Group entiativity and group perception: Asociacion between psysical features and psychological judgment*. *Journal of Personality and Social psychology*. 75. 991–1005.
- Moreland, R. L. (1987). *The formation of small groups*. In C. Hendrick (Ed.). *Review of personality and social psychology*. Vol. 8. (80–110). Newbury Park. Ca: Sage.

- Pallant, J. (2011). *SPSS Priručnik za preživljavanje*. Mikro knjiga. Beograd.
- Рот, Н. (1999). *Психологија група*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.
- Солаковић, Ш. (2107). *Задовољство животоm и животно оријентација студената*. (стр. 4). Тематски зборник са VIII Међународне научно-стручне конференције „Унапређење квалитете живота дјеце и младих“, Тузла.

Snježana S. Stanar
Jelena Mašić

IDENTIFICATION OF STUDENTS WITH STUDY GROUP

Summary

The problem of this research concerns the examination of student identification with the study group. For research purposes, an instrument for testing student identification with a study group was constructed. The instrument is Likert's type and contains claims that refer to the identification of students with their study group. The sample of the respondents is 260 students, of which 122 are students of the Faculty of Philosophy at the University of East Sarajevo and 138 students of the Faculty of Philosophy at the University of Montenegro. Using the systematic empirical non-experimental method, the results show the extent to which the results obtained on the student identification stage with the study group represent the source of differences in terms of study group, year of studies, places of study and half of students. The obtained results show that a statistically significant difference in identification with a study group between students of the Faculty of Philosophy at the University of East Sarajevo and students of the Faculty of Philosophy of the University of Montenegro has not been identified, or in the identification with a study group between students of different years of studies. A statistically significant difference in the identification with the study group between students of different directions was identified and in the identification with a study group between students who achieved lower and students who achieved higher grades in the examinations.

Key words: identification with a study group, students, year of study, place of study, gender

УЗРАСНЕ РАЗЛИКЕ У СЕКУНДАРНОЈ ПСИХОЛОШКОЈ СЕПАРАЦИЈИ-ИНДИВИДУАЦИЈИ АДОЛЕСЦЕНАТА

Циљ истраживања је да се испитају разлике у степену постигнуте сепарације-индивидуације адолесцената различитог узраста. Сепарација-индивидуација односи се на нормативни правац развоја у адолесценцији и води од интерперсоналне зависности од родитеља као интернализоване, идеализоване представе родитељског модела у дјетињству, до сепарације као интерперсоналне независности у адолесценцији. Основни задатак адолесценције је формирање јединственог идентитета који је различит од родитељевог. Узорком је обухваћено 1.027 испитаника узраста од 12 до 25 година. За потребе истраживања коришћен је Тест за процјену сепарације-индивидуације за адолесценте (SITA) који је показао задовољавајуће метријске карактеристике. Примјеном АНОВА теста испитане су разлике у скоровима на димензијама скала сепарације-индивидуације у односу на узраст испитаника. На основу резултата може се закључити да постоје статистички значајне разлике у скоровима на свим димензијама сепарације-индивидуације у односу на узраст испитаника. Адолесценти узраста од 15 до 17 година највише негирају потребу за другим, те се у највећем степену осјећају спутаним због родитељске контроле. Највећи степен здраве независности постигли су адолесценти узраста од 21 до 25 година, а они узраста од 18 до 20 година највише чезну за дјетињством и осјећају сепарациони страх. Добијени резултати дискутују се у вези са теоријским поставкама, као и резултатима претходних истраживања. Иако адолесценти у касној адолесценцији постижу већи степен независности, резултати

¹ b.popadic@gmail.com

указују на то да постоје аспекти процеса сепарације-индивидуације који би могли бити значајни као поље превентивног дјеловања за јачање капацитета за аутономију и побољшања квалитета односа са родитељима, што би смањило страх од изазова које са собом носи одрасла доб.

Кључне ријечи: адолесценција, секундарна психолошка сепарација-индивидуација, узрасне разлике.

Увод

Сепарација-индивидуација односи се на развојну фазу у оквиру које се дијете креће од релативне немогућности одвајања објектних репрезентација до способности доживљавања себе као одвојене јединке. Термин *сепарација* означава интрапсихички развојни правац диференцијације, формирања границе и повлачења од мајке. Едвард, Раскин и Турини [Edward, Ruskin, Turrini] (1992) сматрају да се индивидуација односи на развој интрапсихичке аутономије, што води развоју психичких структура и карактеристика личности. Процес индивидуације подразумева такав однос у којем се адолесцент ослобађа стања зависности од родитеља, а у исто вријеме жели да остане у контакту са њим. На мјесту гдје се сијеку матурација у пубертету и адолесцентско прилагођавање, налазе се критичне тачке у адолесцентском развоју. Блос [Blos] (1967) је описао ове критичне фазе и клинички и теоријски, сматрајући да представљају прекретнице у прогресивном развоју и да свака фаза представља сферу специфичног конфликта, матурациони задатак, као одлучивање које је предуслов за развој ка вишим нивоима диференцијације. Ови типични аспекти адолесцентских фаза могу се препознати како у преадолесценцији тако и у каснијој адолесценцији, а концептуализовани су као други процес индивидуације. Блос је предложио да се адолесцентни период посматра као секундарни процес индивидуације јер је примарни завршен у трећој години постизањем константног објекта, како је то дефинисала Малерова [Mahler] (1968). И примарни и секундарни процес индивидуације имају значајну улогу за развој личности. Једна од заједничких карактеристика овог периода јесте потреба за промјенама психичких структура. Разлика између примарне и секундарне сепарације-индивидуације, према Абрамсу и Голдману [Abrams, Goldman] (1976), јесте у томе што у примарној фази диференцијације физичка

аутономија подстиче психолошку диференцијацију, док у секундарној сепарација мора да се постигне и на интрапсихичком нивоу. Према Малеровој, фаза сепарације-индивидуације обухвата период 4–5 мјесеци и три године, у којем постепено долази до одвајања селфа и објекта и обликовања властитог идентитета. Ову фазу Малерова је подијелила на четири субфазе: субфаза диференцирања, субфаза практиковања или увјежбавања, субфаза приближавања и субфаза формирања константног објекта наспрам константног селфа (Mahler, Pine, Bergman, 2000). Одвајање од интернализованих објеката у периоду адолесценције, као објеката љубави и мржње, омогућује адолесценту да изван породице пронађе објекте љубави. Одвајање од конкретног објекта примарно се дешавало раније када је кроз процес интернализације односа са мајком дијете стварало механизме за аутономију. Развој ега иде упоредо са одвајањем од интернализованих објеката. Док је дијете у инфантилном периоду потребна је помоћ мајке да би се одвојило, у смислу формирања његове унутрашње репрезентације, а у адолесцентном периоду дешава се окретање вршњацима ради остваривања контаката, без којих се не може довршити процес индивидуације. У групи се дешавају процеси који стварају осјећај припадања, извор су стимулације, емпатије и резонанце (Ђеранић, 2005).

У адолесценцији се током процеса индивидуације може видјети да развојне промјене прати повлачење од инфантилних објеката. Након тражења идеала изван породице, што се дешава већ у преадолесценцији, слиједи тражење особа према којима ће бити усмјерена љубав, те долази до диференцијације својих од родитељских ставова, што се дефинише као процес индивидуације. Овај секундарни процес индивидуације који се дешава у адолесценцији пружа шансу адолесценту да ријешити конфликти из прве фазе индивидуације (Blos, 1967). Грешке које мајке чине у овом периоду су одобравање симбиозе и кочење тежњи ка сепарацији, али и одбацивање зависности дјетета. Путем прелазног објекта, процеса интернализације и его идентификације са родитељима дијете се бори са сепарационом анксиозношћу (Вукосављевић Гвозден, 2002). Током процеса секундарне индивидуације дешава се да се губи едипални супер его, а на значају добија нарцистички. Блос (1967) је сматрао да ове структуралне промјене појачавају самопоштовање, а адолесценти све више постају независни од спољашњих а зависни од сопствених утицаја. Сама индивидуација у адолесценцији одраз је промјена које прате емоционално одвајање од интернализованих односа са инфантилним објектом. Его је укључен у овај процес и сматра се да неразвијен его у периоду адолесценције може довести до зависности од инфантилног објекта. Често се дешава појава анаклитичког синдрома који се управо односи

на зависност од инфантилног објекта и сепарациони страх у вези с њим. Такве особе очајно трагају за новим блиским особама не би ли ублажиле анксиозност узроковану сепарацијом (Lacković Grgin, 2006). Индивидуација се може објаснити и као процес психолошког издвајања појединца из колективне психе, односно сазнавања себе самог као јединственог бића и самоиспуњавања властитих несвјесних, личних и архетипских потенцијала. Суштина процеса индивидуације јесте да личност кроз самоспознају дође до увида у оне непознате, тамне стране своје личности и да постане свјесна себе саме као јединствене, личности различите од свих других (Требјешанин, 2011). Индивидуација се може дефинисати и као процес при коме дио једне цјелине постаје прогресивно дистинктивнији и независнији. Према закону индивидуације Инглиш и Инглиш [English & English] (1966) наводе да до препознавања или остваривања дијелова цјелина долази само ако је то настало из цјелине. Харк [Hark] (1998) сматра да је то процес психичког сазријевања и трансформације и описује се често појмовима самоостварења и отјелотворења личности. Јоланда Јакоби каже да индивидуација представља „свјесну спознају и интеграцију свих могућности које су својствене појединцу“ (Jakobi, 2011, str. 93). Индивидуација је спонтан, несвјестан, аутономан и муко-трпан процес саморазвоја појединца, чији је циљ достизање јединствености и цјеловитости личности. „Смисао и циљ процеса је остваривање оне личности која је првобитно зачета у ембрионалној клици са свим њеним аспектима. То је успостављање првобитне, потенцијалне цјелине“ (Jung, 1984, str. 118).

Истраживање које је рађено на узорку 463 Португалца, од 18 до 30 година, већином студената, показало је да постоје разлике у степену постигнуте аутономије у односу на године (Saraiva, Matos, 2012). Адо-лесценти подијељени у три узрасне групе – ране, средње и касне – показали су разлике у степену постигнуте индивидуације (Lepušček, Gril, 2010). Калснер и Пистол добили су резултате у оквиру којих су студенти са већим степеном независности више посвећени студирању, више су прилагођени и осјећају мањи психолошки стрес (Kalsner & Pistole, 2003). Већи је капацитет за аутономију у касној него у средњој и раној адолесценцији (Collins et al., 1997; Mazor & Enright, 1988; Smetana & Asquith, 1994; Smollar & Youniss, 1989; White et al., 1983; Wintre et al., 1995). У истраживању Рајса, Фиццералда, Волеја и Гибса (Rice, Fitzgerald, Whaley, & Gibbs, 1995), које се односило на испитивање релација година студија и сепарације-индивидуације, добијен је резултат да постоје разлике између бруцоша и старијих година студија у односу на димензије *конфликтна независности, независности у односу на породично окружење* – старији постижу више скорове на свим димензијама које се односе

на сепарацију-индивидуацију (боље прилагођени и више независни у односу са родитељима), што је у складу са претходним истраживањима која су испитивала студенте (Lapsley et al., 1989). Флеминг (Fleming, 2005), добио је резултате који указују на то да постоје разлике у степену постигнуте аутономије између млађих и старијих адолесцената. Уочио је да је прогрес у степену аутономије код дјечака постигнут више непослушношћу родитеља, него што је то случај код дјевојчица. Као битне елементе перцепције аутономије од стране адолесцената, Флеминг наводи: нарцизам, сепарацију од породице и когнитивне аспекте.

Метод

Проблем истраживања представља испитивање разлика између адолесцената различитог узраста у степену постигнуте психолошке сепарације-индивидуације.

Психолошка сепарација-индивидуација дефинише се као процес ослобађања од зависности од родитеља и стварања осјећаја властитог идентитета. Рани теоретичари сепарацију сматрају предусловом успешне адаптације у адолесценцији. У овом периоду долази до емоционалног одвајања од родитеља и до диференцијације својих од њихових судова и понашања.

Процедура прикупљања података и карактеристике узорка испитивања

Као метод истраживања коришћено је неекспериментално, корелационо истраживање. Прије спровођења истраживања урађено је пилот истраживање почетком школске 2012/2013. године, на случајном узорку од 234 испитаника са територија Источног Сарајева, Пала и Требиња ради провјере метријских карактеристика инструмената. Резултати пилот студије указали су на добре метријске карактеристике инструмената. За потребе овог истраживања прикупљен је узорак од 1.027 испитаника узраста од 12 до 25 година, а истраживање је спроведено током школске 2013/2014. године. Узорком су обухваћени испитаници из Требиња, Билеће, Мостара, Љубушког, Међугорја, Источног Сарајева и Пала. Узорак је подијељен у четири узрасне групе испитаника (седми и осми разред основне, први и други разред средње, те трећи и четврти разред средње школе, и прва и друга година факултета), а у складу са подјелом адолесценције те периодима транзиција, када се очекује да ће бити већи степен сепарационе анксиозности код ученика и студената (први разред средње школе, прва година факултета). Карактеристике узорка приказане су у Табели 1.

Табела 1. Карактеристике узорка

Социодемографска обиљежја		N	%
Пол	Мушки	294	28.63
	Женски	733	71.37
Узраст	од 12 до 14	37	3.60
	од 15 до 17	380	37.00
	од 18 до 20	454	44.21
	од 21 до 25	156	15.19
Разред или година студија	Осми и девети	71	6.91
	Први и други	271	26.39
	Трећи и четврти	229	22.30
	Прва и друга година студија	310	30.18
	Трећа и четврта година студија	146	14.21

Све школе које су тестиране пристале су да учествују у истраживању.

Инструменти коришћени у истраживању

Тест за процјену сепарације-индивидуације за адолесценте (SITA Separation-Individuation test of Adolescence, Levine, Green i Millon, 1986, адаптација Smojver-Ažić, 1998). Примењена је верзија Упитника сепарације-индивидуације за адолесценте која је највећим дијелом резултат адаптације упитника СИТА (*Separation-Individuation test of Adolescence*, Levine, Green i Millon, 1986). Тест СИТА састојао се од 45 ајтема. Одговори на упитнику се распоређују на петостепеној скали која мјери пет димензија: негирање потребе за другим, сепарациону анксиозност, спутаност због родитељске контроле, чежњу за дјетињством и здраву независност (Levine, Green & Millon, 1986, адаптација Smojver-Ažić, 1998). Осим јасне теоријске концептуализације овог упитника, која се односи на теорију Маргарет Малер (1968), Левин и сар. (1986) указују на повољну интерну конзистенцију те критеријумску ваљаност овог упитника (Levine, 1994), што потврђују и анализе других аутора (Kroger i Green, 1994). Аутори су добили сагласност за употребу адаптиране верзије упитника Смојвер-Ажић.

Што се тиче психометријских карактеристика теста, интерна конзистентност, супскала мјерена Кромбах алфа (Cronbach alpha) коефицијентом, креће се у распону од 0.71 до 0.83. Поузданост инструмента утврђена је и на овом узорку, како за комплетан инструмент, који износи 0.95, тако и за поједине скале, и сви имају задовољавајућу поузданост.

Резултати истраживања

Дескриптивни показатељи за карактеристике испитаника

У Табели 2 приказане су аритметичке средине (АС), стандардне девијације (СД), показатељи облика дистрибуције чији супскални скорови представљају операционализацију варијабли мјерених у истраживању.

Табела 2. Дескриптивни показатељи скала

Субскале сепарације-индивидуације	Sk	Ku	AS	SD
Негирање потребе за другим	1.41	2.12	17.32	8.11
Спутаност због родитељске контроле	.48	-.26	25.22	9.32
Сепарациона анксиозност	-.16	-.37	23.13	6.95
Чезња за дјетињством	-.37	-.44	18.29	5.59
Здрава независност	-.85	.47	29.78	7.63

Вриједности скјунис и куртозис показатеља указују на то да дистрибуција неких варијабли значајно одступа од нормалне ($-1 < Sk$ и $Ku < 1$). Због тога смо у припреми података за даље анализе извршили нормализацију скорова користећи Такејев алгоритам како бисмо податке учинили прикладним за параметријске процедуре.

Разлике у погледу сепарације-индивидуације
у односу на узраст адолесцената

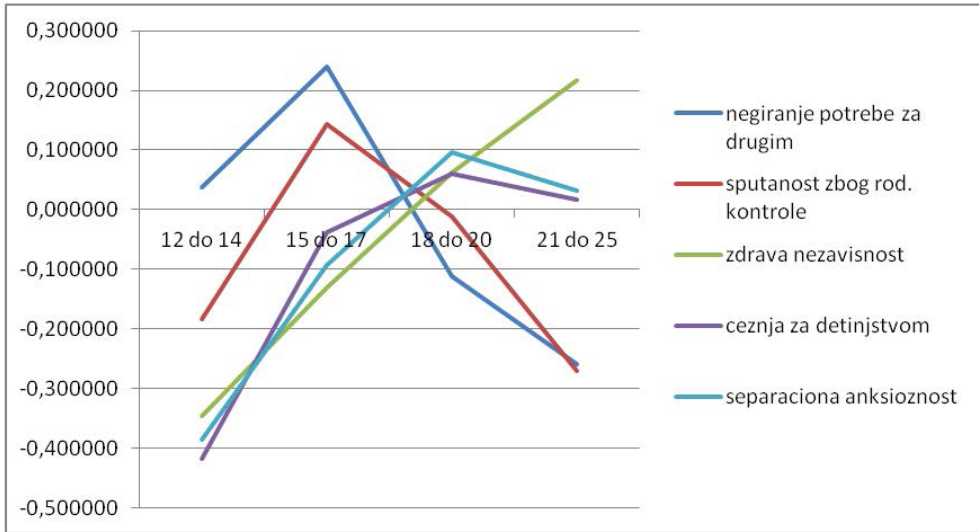
Резултати АНОВА теста показују да постоје разлике у погледу сепарације-индивидуације у односу на узраст адолесцената. Добијене разлике приказане су у Табели 3.

Табела 3. АНОВА – разлике у скоровима на димензијама скале сепарације-индивидуације у односу на узраст адолесцената

		М	df	F	p
		групе			
Негирање потребе за другим	Between Groups	37.79	3	13.04	.00
	Within Groups	985.21	1020		
	Total	1023.00	1023		
Спутаност због родитељске контроле	Between Groups	20,41	3	6.92	.00
	Within Groups	1001.59	1019		
	Total	1022.00	1022		
Здрава независност	Between Groups	19.69	3	6.67	.00
	Within Groups	1002.31	1019		
	Total	1022.00	1022		
Чежња за дјетињством	Between Groups	8.78	3	2.94	.03
	Within Groups	1014.22	1020		
	Total	1023.00	1023		
Сепарациона анксиозност	Between Groups	12.97	3	4.37	.00
	Within Groups	1009.03	1019		
	Total	1022.00	1022		

На основу резултата може се закључити да постоје статистички значајне разлике у скоровима на свим димензијама сепарације-индивидуације у односу на узраст испитаника.

Како постоје статистички значајне разлике, а ради детаљнијег увида у постојање разлика на димензијама сепарације-индивидуације у односу на узраст испитаника, резултати су представљени графички (Графикон 1).

Графикон 1. Узрост адолесцената и димензије сепарације-индивидуације у z-скоровима

На основу резултата приказаних на Графикону 1, види се да адолесценти узраста од 15 до 17 година највише негирају потребу за другим, те се у највећем степену осјећају спутаним због родитељске контроле. Највећи степен здраве независности постигли су адолесценти узраста од 21 до 25 година, а они узраста од 18 до 20 година највише чезну за дјетињством и осјећају сепарациони страх.

Дискусија

Резултати истраживања су показали да постоје статистички значајне разлике у скоровима на свим димензијама сепарације-индивидуације у односу на узраст испитаника. Адолесценти узраста од 15 до 17 година највише негирају потребу за другим и у највећем степену се осјећају спутаним због родитељске контроле. Највећи степен здраве независности постигли су адолесценти узраста од 21 до 25 година, а они узраста од 18 до 20 година највише чезну за дјетињством и осјећају сепарациони страх. Чежња за дјетињством односи се на потребу за веома блиским односима са родитељском фигуром и представља заостатак симбиотске фазе раног дјетињства, па је повезан са потребом за враћањем у сигурност дјетињства. Висок резултат указује на страх од изазова које са собом носи одрасла доб (Smojver-Ažić, 1998), те би се могло рећи да због неразријешене симбиозе и антискрипта улазе у процес конфликтне независности, бунтовно се борећи за своје границе (Stjuart, 2010). Овај

узраст се поклапа са периодом студирања, а Кени (1987) је сматрао да се адолесценти који полазе на факултет налазе у једној врсти стране ситуације у којој мијењају животну средину, што им даје могућност за реорганизацију афективне везаности и везивања за вршњаке, професоре, партнере и друге. Често сусрећемо родитеље који дјеци пријете напуштањем како би их контролисали, што ствара снажну анксиозност, али и бијес, нарочито код старије дјеце и адолесцената, чија је улога у одвраћању фигуре везаности од напуштања (Bolbi, 2011).

У касној адолесценцији аутономија је већа него у средњој и раној (Collins et al., 1982; Mazor & Enright, 1988; Smetana & Asquith, 1994; Smollar & Youniss, 1989; White et al., 1983; Wintre et al., 1995). Истраживања која су се бавила испитивањем односа године студија и сепарације-индивидуације показала су да постоје разлике између бруцоша и старијих година у односу на димензије сепарације-индивидуације. Старије године студија постигле су више скорове на димензијама конфликтна независност, независност у односу на породично окружење у смислу боље прилагођености и независности у односу са родитељима, што је у складу са претходним истраживањима у којима су испитивани студенти (Rice et al., 1995; Lapsley et al., 1989). Адолесценти подијељени у три узрасне групе – ране, средње и касне – показали су разлике у степену постигнуте индивидуације (Lepušček, Gril, 2010). Већи је капацитет за аутономију у касној него у средњој и раној адолесценцији (Collins et al., 1997; Mazor & Enright, 1988; Smetana & Asquith, 1994; Smollar & Youniss, 1989; White et al., 1983; Wintre et al., 1995). Истраживање које је рађено на узорку од 463 Португалца узраста од 18 до 30 година, већином студената, показало је да постоје разлике у степену постигнуте аутономије у односу на године (Saraiva, Matos, 2012). Студенти са већим степеном независности више су посвећени студирању, више су прилагођени и осјећају мањи психолошки стрес (Kalsner & Pistole, 2003).

С обзиром на то да су резултати потврдили оне из претходних истраживања, на којима је и заснован овај циљ, пружен је теоријски допринос овог истраживања. Практичан допринос ових резултата огледа се у могућности креирања посебних модела за рад са адолесцентима и адолесценткињама различитог узраста, а самим тим и могућности прилагођавања третмана, што би омогућило адекватније праћење процеса прилагођавања. Психолози, родитељи, наставници и професори могли би добити конкретне информације о томе које су карактеристике фазе сепарације-индивидуације и како да се адекватно поставе у релацији са адолесцентом, а све ради превенције и побољшања менталног здравља адолесцената, те припреме за улазак у одрасло доба.

ЛИТЕРАТУРА

- Abrams, J. C., & Goldman, J. (1976). Separation-individuation in relation to learning inhibition in adolescence. *Journal of clinical child psychology*, 41–44.
- Blos, P. (1967). The Second Individuation Process of Adolescence. *Psychoanal. St. Child*, 22, 162–186.
- Edward, J., Ruskin, N., & Turrini, P. (1992). *Separation – individuation. Theory and application*. New York: Brunner Routledge.
- Fleming, M. (2005). Adolescent autonomy: desire, achievement and disobeying parents between early and late adolescence. *Australian Journal of Education and Developmental Psychology*, 5, 1–16.
- Josselson, R. (1980). Ego identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.). *Handbook of psychology*. New York: Wiley.
- Kroger, J., & Green, K. (1994). Factor analytic structure and stability of the Separation-Individuation Test of Adolescence. *Journal of Clinical Psychology*, 50, 772–785.
- Lacković Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lapsley, D. K., & Edgerton, J. (2002). Separation – individuation, adult attachment style, and college adjustment. *Journal od counseling & development*, 80, 484–492.
- Levine, J., Green, C., & Millon, T. (1986). The separation-individuation test of adolescence. *Journal of Personality Assessment*, 50, 123–137.
- Levpušček, M. P., & Gril, A. (2010). Patterns of individuation in slovenian adolescents and their relationship with adolescents' perceptions of parents, friends and teachers. *Behavioral Psychology / Psicología Conductual*, 18(1), 119–138.
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (2000). *The psychological birth of the human infants symbiosis and individuation*. New York: Basic Book.
- Mahler, M. S. (1968). *On human symbiosis and the vicissitudes of individuation. Infantile Psychosis, 1*. New York: International Universities Press.
- Mazor, A., & Enright, R. D. (1988). The development of the individuation process from a social-cognitive perspective. *Journal of Adolescence*, 11, 29–47.
- Rice, K. G., Fitzgerald, D. P., Whaley, T. J., & Gibbs, C. L. (1995). Cross-sectional and longitudinal examination of attachment, separation-individuation, and college student adjustment. *Journal of Counseling and Development*, 73, 462–474.

- Roring II, S. A. (2012). *Attachment, negative self-schemas, and coping with separation-individuation during the transition to college*. PhD Thesis. Stillwater, Oklahoma: Oklahoma State University.
- Saraiva, L. M., & Matos, M. P. (2012). Separation-individuation of Portuguese emerging adults in relation to parents and to the romantic partner. *Journal of Youth Studies*, 15(4), 499–517.
- Smojver-Ažić, S. (1998). Proces separacije-individuacije adolescenata: prikaz upitnika. *Društvena istraživanja*, godina 7, 4–5 (36–37), 603–617.
- Smollar, J., & Youniss, J. (1989). Transformations in adolescents' perceptions of parents. *International Journal of Behavioral Development*, 12, 71–84.
- Ćeranić, S. (2005). *Normalni razvoj i patološka uplitanja*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- White, K. M., Speisman, J. C., & Costos, D. (1983). Young adults and their parents: Individuation to mutuality*. *New Directions for Child Development*, 22, 61–76.
- Wintre, M. G., Yaffe, M., & Crowley, J. (1995). Perception of parental reciprocity scale (POPRS): Development and validation with adolescents and young adults. *Social Development*, 4, 129–148.

Bojana Popadić
Marija Zotović Kostić

AGING DIFFERENCES IN SECONDARY PSYCHOLOGICAL SEPARATION-INDIVIDUATION OF ADOLESCENTS

Summary

The aim of this paper is to discuss significant differences between the age of adolescents and the level of separation-individuation. Separation-individuation represents the normative direction in adolescence development that leads from interpersonal depending on the parent such as the internalized, idealized image of the parent model in childhood, to the separation of interpersonal adolescence independence. The original sample consisted of 1027 respondents within the age range of 12 - 25 years. Separation-individuation Test of Adolescence. Using the ANOVA-test, we explored the differences between the age of adolescents and the dimensions of psychological separation-individuation. The results showed that all dimensions of separation-individuation determine significant differences in terms of the age of adolescents: adolescents ages 15 to 17 deny the need for others, and they were the most inhibited by parenting control. Adolescents ages 21 to 25 were healthy independent, the most. Adolescents ages 18 to 20 were a yearning for childhood and feel separation anxiety, the most. The results are consistent with the theoretical principles, as well as the results of the previous researches. Although adolescents in late adolescence achieve a higher degree of independence, the results indicate that there are aspects of a separation-individuation process that could be significant as a field of preventive action to strengthen autonomic capacity and improve the quality of relationships with parents, which would reduce the fear of the challenges that it carries an adult age.

Key words: adolescents, age differences, separation-individuation

NAJAVA ODRASLOG DOBA: DRUGI POGLED NA ZAVRŠETAK ADOLESCENCIJE I NJEGOVE MENTALNOZDRAVSTVENE IMPLIKACIJE

U radu je prikazan jedan od savremenih pristupa u proučavanju završetka adolescencije kao razvojne faze, te prelaska ka odraslom dobu. Tvorac koncepta „izranjajuće odraslosti“² je Džefri Džensen Arnet, profesor na Klark univerzitetu u Sjedinjenim Američkim Državama. Napravljen je kratki pregled psiholoških pristupa adolescenciji sa naglaskom na nejasnoću određenja završetka ove razvojne faze. Arnet postulira specifičnu razvojnu fazu koja u savremeno doba prevazilazi obrasce tradicionalnih psiholoških periodizacija ljudskog razvoja navodeći pet bitnih odlika koje ovaj period čine različitim od adolescencije klasično određene, a koji mu prethodi, te od ranog odraslog doba koje ga slijedi. Recentriranje je bitan psihosocijalni zadatak ovog perioda. Periodizacije ljudskog razvoja imaju praktične implikacije koje se ogledaju u formiranju akcionih programa usmjerenih na prevenciju i unapređenje mentalnog zdravlja mladih ljudi iz čega slijedi da je bitno utvrditi distinkcije ciljne populacije. Napravljen je i osvrt na aktuelnost Arnetovog pristupa u odnosu na mentalno zdravlje u kontekstu našeg savremenog okruženja.

Ključne riječi: adolescencija, izranjajuća odraslost, recentriranje, mentalno zdravlje.

¹ irena.stanic@ffuis.edu.ba

² Prevod originalnog izraza *emerging adulthood* nije moguć bez izvjesnih teškoća. Više je alternativnih prevoda koji bi ukazali na suštinu na koju je Arnet želio ukazati, poput „izranjajuća odraslost“, „najava odraslosti“, „odraslo doba u nastajanju“, premda takvi termini uglavnom nisu u potpunosti u duhu našeg jezika.

Pregled istorije proučavanja adolescencije

U uvodnom dijelu svoje *Istorije eksperimentalne psihologije* (1929), Edwin Boring je rekao da „psihologija ima dugu prošlost, ali kratku istoriju“ i tu opasku pripisao pioniru u istraživanju procesa pamćenja Hermanu Ebbinghausu. Slično bi se moglo reći i za psihološka istraživanja u oblasti adolescencije (Lerner, Steinberg, 2004, str. 1; Lerner i sar., 2011, str. 169).

Jednim od začetnika koji su posebnu naučnu pažnju posvetili ovom životnom dobu smatra se Stenli Hol. Hol objavljuje prvo, dvotomno djelo pod nazivom „Adolescencija“ (1904) kao pokušaj prevladavanja filozofskih spekulacija te pokušaj uvođenja empirijskog proučavanja korišćenjem naučnih metoda. Hol je razradio rekapitulizacijsku Darwinovu teoriju evolucije, te Hekelov biogenetski zakon o ontogenezi koja predstavlja rekapitulaciju filogeneze na psihološki razvoj prema kojem adolescencija predstavlja specifičan period u ontogenezi, nakon perioda djetinjstva. Napravivši takvu demarkaciju adolescencije Hol je bio prva osoba koja je proučavanju adolescencije pristupila u okviru naučne razvojne teorije na način koji je konzistentan sa savremenim proučavanjem razvojne psihologije ljudskog vijeka. Prema Holu, adolescencija traje od 12. do, otprilike, 25. godine života i predstavlja doba „oluje“ i „turbulencije“³ (Lacković-Grgin, 2006; Lerner i sar., 2011).

Latinska riječ *adolescere* obuhvata značenja i odrastanja (*to grow up*) i sazrijevanja (*to grow into maturity*) (Lerner i sar., 2011, str. 169), ali najčešće se u pristupu adolescenciji podrazumijeva drugo pomenuto značenje. Ono što u velikoj mjeri određuje period adolescencije može se sažeti u izrazu „ne više dijete, još uvijek ne odrasli“ (Kimmel, Weiner, 1995, str. 2). Kriterijumi „odraslosti“ mogu se sagledavati kako sa stanovišta biološkog tako i sa socijalnog uzrasta, pri čemu ova dva uzrasta ne korespondiraju uvijek što ovu razvojnu fazu i čini tako dinamičnom. Početak adolescencije vezuje se za pubertet čije biološke markere nije teško utvrditi: iako ponešto variraju ipak imaju izvjesnu stabilnost. Ono što jeste teško odrediti u razvojnim periodizacijama jeste kraj adolescencije.

³ Čini se da je na ovako „jake“ i poetične izraze uticalo i Holovo interesovanje za njemački romantizam 19. vijeka, te poznanstvo sa Sigmundom Frojdom, koga je baš Hol predstavio američkoj naučnoj javnosti (Damon, 2004, str. vii). No, dosta je istraživanja iz druge polovine 20. vijeka koja ne potvrđuju kao univerzalnu pretpostavku o „turbulentnosti“ adolescencije: izgleda da veliki broj mladih ljudi prolazi kroz ovaj period relativno „mirno“.

Pravac razvojne psihologije životnog vijeka (*lifespan developmental psychology*⁴) u literaturi se najčešće vezuje za ime Pola Baltesa [Paul Baltes]. Psihologija cjeloživotnog razvoja uključuje studije konstantnosti i promjena u ponašanju kroz cijeli životni tok (ontogenezu), od začeca do smrti (Baltes, 1987, str. 611). Suštinska pretpostavka psihologije cjeloživotnog razvoja jeste da se razvoj ne završava u adolescenciji već se nastavlja tokom cijelog životnog toka, te da su doživotno uključeni adaptivni razvojni procesi sticanja, održavanja, transformacije i regulacije gubitaka psiholoških struktura i funkcija. Ono što prati ovakve razvojne zadatke praćeno je međuigrom tri procesa bihevioralne regulacije: selekcijom, optimizacijom i kompenzacijom (Baltes i sar., 1999, str. 473). Iako je kao primjer ovakvog razvoja najčešće navođen intelektualni razvoj (Baltes, 1987; Baltes i sar., 1999), ovaj pristup obuhvata sve oblasti razvoja uključujući i razvoj ličnosti.

U skladu sa naučnim tokovima iz druge polovine dvadesetog vijeka, kada je mnoštvo psiholoških koncepata obuhvaćeno krovnim konceptom pozitivne psihologije, kristališe se i široko teorijsko i iznad svega praktično, izrazito multidisciplinarno polje orijentisano na pozitivni razvoj mladih (*Positive Youth Development*). Jedan od pregleda ove oblasti sugerise razlikovanje četiri odlike. Prva je *obuhvatnost* jer vezuje različite oblasti od (a) ekoloških konteksta (odnosi sa drugima, porodica, škola, susjedstvo, vjerska zajednica) da bi se (b) stvarala iskustva, podrške i mogućnosti za koje se zna da mogu (c) poboljšati pozitivne razvojne ishode. Druga je primarni organizacioni princip nazvan *unapređenje*, a odnosi se na unapređenje pristupa mladih pozitivnim iskustvima, resursima i mogućnostima koje bi dovele do razvojnih ishoda korisnih i za pojedinca i za društvo. Treća odlika je *razvojnost* koja, kako i sam naziv implicira, naglasak postavlja na rast i priznavanje da mladi mogu (i treba da budu) slobodni saučesnici u stvaranju pozitivnog razvoja. Kao četvrta odlika ovog polja navodi se *simbiotičnost* jer dovodi u istu orbitu ideje, strategije i praksu različitih istraživačkih pravaca (npr. rezilijentnost, prevenciju, javno zdravlje, organizaciju zajednica, razvojnu psihologiju) (Benson, Scales, Hamilton, Sesma, 2006). Pozitivni razvoj mladih je perspektiva bazirana na konceptu čvrstine i pojavljuje se kroz konvergenciju nekolicine teorijskih ideja: rezilijentnosti, pozitivne psihologije, ekološke teorije i teorije razvojnih sistema (Lerner i sar., 2003; Lerner i sar., 2011; Newman, Newman, 2011).

⁴ Prevod izraza "lifespan developmental psychology" nalazimo u hrvatskoj literaturi (Lacković-Grgin, 2006) kao „razvojna psihologija životnog vijeka“ premda bi, možda, prema suštini ove oblasti mogli biti ponuđeni i drugačiji prevodi poput „psihologija cjeloživotnog razvoja“, koji se ovdje alternativno koristi.

Teorije adolescencije

Adolescencija je tek jedan razvojni period i većina razvojnih teorija nije orijentisana specifično na adolescenciju iako ima teorija u kojima taj period zauzima središnje mjesto „zbog izrazite razvojne progresije u tom životnom dobu“ (Lacković-Grgin, 2006a).

U psihološkoj literaturi nailazi se i na opširne podjele koje obuhvataju deset „porodica“ teorija identifikovanih prema intelektualnoj tradiciji i teorijskoj osnovi: (1) psihosocijalne teorije, (2) teorije kognitivnog razvoja, (3) teorije identiteta, (4) evolucione i biosocijalne teorije, (5) teorije porodice, (6) interpersonalne teorije, (7) ekološke teorije, (8) teorije socijalne uloge i teorije životnog toka, (9) kulturalne teorije, i (10) teorije dinamičkih sistema (Newman, Newman, 2011). Svaka od navedenih grupa počiva na karakterističnim bazičnim pretpostavkama o prirodi razvoja i na svoj način doprinosi objašnjenju adolescentnog razvoja i ponašanja.

U svakom pokušaju podjela neminovno se nailazi na izvjesna preplitanja tako da čak i u obimnijim podjelama kao što je gore navedena već na prvi pogled je vidljivo da su teorije socijalne uloge prepletene sa kulturalnim teorijama jer kulturalni kontekst umnogome određuje vrstu, obim i sadržaj socijalnih uloga i teško je pronaći odgovor samo u jednoj teoriji. U literaturi se može vidjeti da i teorije socijalnih uloga i životnog toka navode da socijalno okruženje, odnosno pojedino društvo ima implicitne „teorije“ razvoja koje putem životnih „marker“ događaja određuju pojedino životno doba, kao što su završetak školovanja, mogućnost glasanja nakon navršenih 18 godina, u nekim državama (ranije i kod nas) vojna obaveza, stupanje u brak itd. (Newman, Newman, 2011).

Na ovom mjestu nešto više pažnje biće posvećeno kontekstualno-ekološkom pristupu, koji je u nekim klasifikacijama teorija adolescencije izdvojen u posebne grupe (Newman, Newman, 2011), dok je negdje predstavljen unutar iste grupe teorija (Lacković-Grgin, 2006a). Ono što je značajno jeste to da oba pristupa zastupaju interdisciplinarni pristup, počivaju na širokoj razvojnoj platformi koja se bazira na situaciono-kontekstualnim faktorima bez specifičnih odrednica vezanih za razvoj pojedinih funkcija. Navešćemo ovdje samo dva predstavnika tog pristupa: Jurija Bronfenbrenera i Ričarda Lerneru.

Jurij Bronfenbrenner, stavljajući kritičke primjedbe dotadašnjim istraživačkim nacrtima u ispitivanju ljudskog razvoja, predstavio je model koji je nazvao ekologija ljudskog razvoja pri čemu je smatrao da je jedna od okosnica ovog pristupa „razvoj-u-kontekstu“, podvlačeći značaj interdisciplinarnog pristupa ovoj problematici (Bronfenbrenner, 1979/1997, str. 23). Razvoj je definisan kao trajno mijenjanje načina na koji osoba opaža svoju

sredinu i odnosi se prema njoj; koncepcija osobe koja se razvija, okoline i, posebno, razvojne interakcije između njih (Ibid, 13), a za ponašanje i razvoj bitna je sredina onako kako je opažena prije nego ona koja zaista postoji u „objektivnoj stvarnosti“ (Ibid, 15). Bronfenbrenner je smatrao da „ekologija ljudskog razvoja obuhvata naučno istraživanje progresivne, uzajamne akomodacije između aktivnog ljudskog bića u razvoju i promjenljivih odlika neposrednog okruženja u kojima živi osoba u razvoju, dok na ovaj proces utiču odnosi između okruženja i širi kontekst u kome se okruženja nalaze“ (Ibid, 32). Kada je u pitanju adolescentni period, potrebno je napomenuti da je Bronfenbrenner govorio o ulogama u kontekstu ljudskog razvoja. „Sa svakim položajem u društvu povezana su očekivanja vezana za ulogu o tome kako nosilac položaja treba da se ponaša i kako drugi treba da se ponašaju prema njemu. Ova očekivanja tiču se ne samo sadržaja aktivnosti već i odnosa između dvije strane, riječima dijadskih parametara: stepena reciprociteta, raspodjele moći i afektivnih odnosa.“ (1979/1997, str. 95). Kako pojam uloge uključuje integraciju elemenata aktivnosti i odnosa u termine društvenih očekivanja koja su definisana na nivou supkulture i kulture kao cjeline, uloga koja funkcioniše kao element mikrosistema ima, zapravo, svoje korijene u makrosistemu višeg nivoa, odnosno sa njim povezanom ideologijom i institucionalnim strukturama. Ovo sve ima i reperkusije, kako na suštinske tako i na vremenske odrednice adolescencije.

Periodizacija adolescencije

U literaturi se može naići na tvrdnju da adolescencija počinje u biologiji i završava u kulturi, s obzirom na to da je ulazak u adolescenciju obilježen dramatičnim biološkim promjenama u pubertetskom periodu dok prelazak u odraslo doba nije jasno određen (Ćeranić, 2005; Salmela-Aro, 2011).

Neke periodizacije adolescentnog perioda pratile su hronološki uzrast gdje se nailazi na podjelu na (1) ranu adolescenciju, 11–13 godina, (2) srednju adolescenciju, 14–17 godina, i (3) kasnu adolescenciju, 17–19 godina (prema nekim autorima do 21. godine) (Pratt, 2006). U ovakvim periodizacijama, naročito u periodu 60-ih godina 20. vijeka, vidljiv je uticaj teorije Erika Eriksona koji je koncipirao model koji, kao što je dobro poznato, promatra ljudski život kroz osam faza koje se protežu od rođenja do smrti. Faza ranog odraslog doba, prema Eriksonu, počinjala je sa 18 godina i slijedila je adolescentnu fazu formiranja identiteta. Danijel Levinson je već oko 22. godine smjestio prvi veliki tranzitorni period, nakon detinjstva i adolescencije koja se okončava već u uzrastu od oko 17 godina. Njumen i Njumen (Newman, Newman, 1991, prema Carr, 1999, str. 25), u adaptiranoj Eriksonovoj periodizaciji, adolescenciju, pod tim nazivom, dijele na dvi-

je faze: ranu adolescenciju (12–18. godine) i adolescenciju (19–22. godine). Nakon adolescencije nastupa „mlado odraslo“ doba (23–34. godine). Lacković-Grgin (2006a), u predgovoru knjige „Psihologija adolescencije“ kaže da udžbenik namjenjuje studentima koji se i „sami nalaze u periodu kasne (ili prolongirane) adolescencije“, iako bi neki od njih, prema nekim hronološkim kriterijumima, već bili u mladom odraslom dobu.

Periodizacije imaju i svoje praktične implikacije. Svjetska zdravstvena organizacija prilikom formiranja akcionih programa koji su usmjereni na prevenciju i unapređenje zdravlja mladih ljudi susreće se sa problemom procjenjivanja broja adolescenata zbog različite procjene adolescentnog perioda koji varira između 15. i 24. godine i zavisi umnogome od toga kako se unutar pojedinih država definiše adolescencija, slijedeći različite kulturalne obrasce, o čemu je već bilo riječi (UN DESA, 2004, str. 74; ReCAPP, 2003, prema UNICEF ADAP, 2006, str. 6; Herrman, Saxena, Moodie, 2004/2005).

Specifičnosti adolescencije kao razvojne faze u savremeno doba

Savremeno doba pokazuje da se kod djece sve ranije uočavaju elementi biološke i intelektualne zrelosti, dok se socijalno-emocionalna zrelost, u smislu nezavisnosti od primarne porodice i socijalne kompetentnosti, postiže sve kasnije, što je uglavnom određeno kontekstualnim uslovima odrastanja, odnosno sazrijevanja.

Postoji mnoštvo teorijskih pristupa u psihologiji koji ukazuju na slabljenje primarne veze između djeteta i roditelja, a koje obilježava početak adolescencije: autonomija (Blos, Erikson, Kolberg), nezavisnost (Blos, Benedikt, Giligan), individuacija ili razvoj individualnosti, odnosno drugi proces separacije-individuacije (Blos), formiranje identiteta (Erikson, Marsija), intimnost (Salivan, Erikson, Marsija), sposobnost apstraktnog rezonovanja (Pijaže, Kolberg), decentracija (Pijaže, Elkind), odgovornost (Benedikt), jačanje vršnjačkog mikrosistema u odnosu na roditeljski (Bronfenbrenner) (Muuss, 1988; Čeranić, 2005). Kako vidimo, objašnjenje prelaska iz djetinjstva u adolescenciju zaokupilo je pažnju mnogih naučnika. Sugerisani su koncepti koji su se odnosili na različite sfere funkcionisanja, prevashodno na intelektualnu i emocionalnu. Socijalna sfera, međutim, kroz relativno statične teorije nije bila u dovoljno mjeri objašnjena kada je riječ o završetku adolescencije, ako se izuzmu teorije koje uključuju i socijalne uloge, odnosno definisanje šireg konteksta koji određuje sadržaj i obim očekivanih uloga.

U razvojnoj psihologiji, u različitim domenima razvoja nametala se potreba za korekcijom „stabilnih“ faza u periodizacijama klasičnih modela određenih hronološkim uzrastom. Neki od poznatih primjera, ako navede-

mo samo neke eklatantne, bili su: zona narednog razvitka (Vigotski), tranzitorni periodi (Levinson) i, napokon, od značaja za adolescentni period, „najava odraslog doba“ Džefrija Džensen Arnetta [Jeffrey Jensen Arnett].

Najava odraslog doba: „izranjanje odraslosti“

Tranzicija u odraslo doba obično se određuje ekonomskom nezavisnošću i zasnivanjem sopstvene porodice, odnosno roditeljstvom što je velikim dijelom u skladu sa pristupima koji favorizuju socijalne uloge kao demarkacione linije ulaska u rano odraslo doba. Kako se ovakav tip tranzicije u savremenom društvu odigrava u kasnijim godinama, Džefri Džensen Arnet je predložio da se period između 18 i 25 godina⁵ tretira kao posebna razvojna faza koju je označio kao „odraslo doba u nastajanju“ (*emerging adulthood*). Arnetova pretpostavka počiva na značajnim demografskim razlikama i nestabilnosti ovog perioda kao i pojačanoj potrazi za identitetom koja se tipično pojavljuje u ovom periodu. Donedavno se većina istraživanja vezana za adolescentni period fokusirala na ranu i srednju adolescenciju dok je period „tranzicije“ iz adolescencije u odraslo doba manje istraživao. Potreba za distinkcijom između kasne adolescencije i „odraslog doba u nastajanju“ svakako nadalje iziskuje dublju empirijsku provjeru. Istraživanja razvoja mozga u adolescentnom periodu pokazuju da sazrijevanje do tada nije završeno, a neka psihološka istraživanja pokazuju da se zrelo donošenje odluka ne pojavljuje do sredine dvadesetih godina života (Salmela-Aro, 2011). Ovakvi podaci ukazuju na potrebu za redefinisanjem adolescentnog perioda i tranzicije u odraslo doba.

Nastanak koncepta „odraslo doba u nastajanju“

Neka antropološka i etnografska istraživanja, uglavnom u tradicionalnim društvima (Davis, Davis, 1989; Kirkpatrick, 1987; Condon, 1987, prema Arnett, 1998), pokazala su da ispitanici pored bioloških markera kao znak „postajanja odraslim“ navode i društvene uloge, među kojima najčešće sklapanje braka. U odnosu na stepen „tradicionalnosti“ društva, očekivane uloge vezane za „odraslo doba“ razlikuju se za žene i muškarce (Gilmore, 1990, prema Arnett, 1998). Inspirisan ovim istraživanjima, analizirajući uloge u savremenom zapadnom (prevažno američkom), postindustrijskom društvu, Džefri Džensen Arnet podvukao je razlike vezane za adolescentni

⁵ Danijel Levinson ovaj period smatra tranzicijom u rano odraslo doba, kada paralelno teku dva procesa – odvajanje od primarne porodice i preispitivanje sopstvenih mogućnosti u svijetu odraslih (Vlajković, 1992, str. 76).

period, odnosno za njegov završetak i „prelazak“ u odraslo doba, a koje su nastajale čak samo tokom druge polovine dvadesetog vijeka. Do polovine dvadesetog vijeka relativno mali broj mladih ljudi je nastavljao školovanje nakon završene srednje škole (ili zanata). Tržište rada nije bilo prezasićeno, mladi ljudi su se zapošljavali, osnivali sopstvene porodice i osamostaljivali se. Sve to su bili kriterijumi završetka adolescentnog perioda. U ranim dvadesetim (ili čak u kasnim „tinejdžerskim“) godinama veliki broj djevojaka stupale su u brak i postajale majke, a odnos zaposlenosti muškaraca i žena bio je izrazito nesrazmjernan u korist muškaraca. U drugoj polovini dvadesetog vijeka došlo je do velikih društvenih pomjeranja koja su uključivala produženo školovanje, emancipaciju žena i liberalniji odnos prema partnerskom odnosu što je dovelo i do vremenskog pomjeranja u ostvarivanju očekivanih socijalnih uloga, kao što su ekonomska nezavisnost, osnivanje sopstvene porodice, samostalnost, a time i do potrebe za revidiranjem tradicionalnih shvatanja o adolescentnom periodu (Arnett, 2000, 2006, 2011).

Kroz niz istraživanja koja su uključivala i tehniku upitnika i strukturisani intervju primijenjene na adolescentima (13–19 godina), izdvojena su tri najvažnija kriterijuma koja su ispitanici smatrali „markerima“ ulaska u odraslo doba: (1) prihvatanje odgovornosti za sopstvene postupke, (2) donošenje sopstvenih odluka, i (3) materijalna nezavisnost. Slične rezultate dobio je i Arnet u sopstvenom istraživanju iz 1994. godine o koncepciji tranzicije iz adolescencije u odraslo doba, na uzorku studenata uzrasta 18–23 godine. Interesantno je da je u njegovom istraživanju stupanje u brak bilo rangovano na 12. i 13. mjestu (Arnett, 1998). U tom članku iz 1998. godine, pozivajući se na ograničenost izraza „mladi“ te na prolongiranu tranziciju u odraslo doba koja traje i do kraja dvadesetih godina života, Arnet predlaže naziv za ovaj period – „odraslo doba u nastajanju“, a koje bi obuhvatalo period između tradicionalno shvaćene adolescencije i ranog odraslog doba, od 18. do 25. (pa i do 29) godine.

Kao svoje teorijske prethodnike navodi Erika Eriksona, Danijela Levinsona i Keneta Kenistona. Iako je i Erikson pominjao prolongiranu adolescenciju (1968, str. 156), Arnet je smatrao da je nakon formulisanja njegove teorije, tokom godina, došlo do značajnih demografskih pomjeranja koja iziskuju reformulisanje ovakve distinktivne razvojne faze (Arnett, 2000).

U svojoj knjizi iz 2004. godine Arnet navodi pet bitnih odlika koje ovaj period čine različitim od adolescencije koja mu prethodi i ranog odraslog doba koje ga slijedi, obilježavajući ga, dakle, distinktivnom fazom razvoja: (1) doba istraživanja identiteta, naročito u oblasti ljubavi i profesije;⁶ (2)

⁶ Zanimljivo je da su Njumanovi (Newman, Newman, 1991, prema Carr, 1999, str. 25) u reviziji Eriksonovog modela o etapama psihosocijalnog razvoja ranom adolescencijom smatrali period od 12. do 18. godine, a adolescencijom period od 19. do 22. godine.

doba nestabilnosti; (3) doba fokusiranosti na sebe (self-focused); (4) period osjećanja „biti između“, ni adolescent, ni odrasla osoba; i (5) doba mogućnosti, kada postoji izražen optimizam vezan za ogromne mogućnosti transformacije sopstvenog života (Arnett, 2004, 2006).

Ad (1) Potraga za identitetom, po mnogim psiholozima, razvojni je zadatak adolescentnog perioda. Ovaj zadatak vezuje se naročito za „isprobavanje“ romantičnih veza, kao i za profesionalne „probe“. Razlika koju podvlači u odnosu na autore s polovine 20. vijeka jeste u liberalizaciji zapadnog društva koja omogućava mladim ljudima slobodniji predbračni život koji uključuje promjenu partnera bez osude od strane zajednice u kojoj žive. Takođe, mladi ljudi koji još uvijek nisu u potpunosti ekonomski nezavisni od roditelja mogu prihvatiti privremene poslove jer nemaju sopstvenu porodicu za koju bi trebalo da budu odgovorni. Na taj način mogu tragati i za profesionalnim identitetom.

Ad (2) Karakteristika nestabilnosti odnosi se na promjenu mjesta boravka, odnosno stanovanja i karakteristična je za studente koji se odlaskom na fakultet (koledž) na taj način odvajaju od roditeljskog doma. Tokom svojih dvadesetih godina života stanuju sa vršnjacima ili sa partnerima, a i mijenjaju mjesto boravka u potrazi za poslom. Ipak, vezano za ovu odliku, mogli bismo primijetiti da je, možda, više karakteristična za Sjedinjene Američke Države nego za druge države, naročito za zemlje našeg regiona, gdje, izuzev studiranja, i to samo za one studente koji potiču izvan univerzitetskih centara, takve migracije nisu učestale.

Ad (3) Fokusiranost na sebe odlika je koja, prema Arnetu, u velikoj mjeri razlikuje „odrasle u nastajanju“ od adolescenata. Adolescenti su daleko više egocentrični, a fokusiranost na sebe odnosi se na isprobavanje perioda lične slobode. Adolescenti još uvijek uglavnom žive sa roditeljima i imaju drugačije obrasce obaveza prema porodici od mladih koji su se (bar privremeno) odvojili od doma i imaju mogućnost i za eksperimentisanje sa sopstvenim vremenom.

Ad (4) Kroz mnoštvo istraživanja na uzorcima koji su obuhvatali ljude različitog životnog doba (12–55 godina) Arnet je postavljao pitanje „Da li se osjećate kao odrasla osoba?“. Oko 60% ispitanika uzrasta između 18 i 25 godina je odgovorilo da u izvjesnom smislu jesu odrasle osobe, ali u drugom nisu, odnosno – i da i ne (2001, prema Arnett, 2006). Ovakav osjećaj „prelaznog“ doba najizraženiji je bio baš u toj dobnoj skupini. Ako se podsjetimo na tri glavna kriterijuma koje su mladi uzrasta 13–19 godina izdvojili

Ovaj drugi period podsjeća na Arnetov koncept jer Njumanovi smatraju da je osnovni proces (i dilema) u adolescenciji eksperimentisanje ulogama u potrazi za sopstvenim vrijednostima i identitetom.

kao odlike odraslog doba, vidjećemo da su oni u izvjesnoj mjeri dostignuti oko dvadesete godine života. Te kriterijume potrebno je posmatrati više kao gradijente nego kao tranzicijske događaje, tako da se oni postupno i ispunjavaju.

Ad (5) S obzirom na to da je ovo, kako smo ranije vidjeli, period koji je na izvjestan način „testiranje realnosti“ kroz eksperimentisanje, a krucijalne životne odluke još uvijek nisu donesene, mogućnosti u životu izgledaju još uvijek jako široke. Realnost se kasnije, uglavnom, ne ispostavlja kao takva. Međutim, za mlade koji dolaze iz nepovoljnih socijalno-ekonomskih uslova (na primjer iz disfunkcionalnih porodica), ovo zaista može biti period za preusmjeravanje životnih mogućnosti.

Ovdje je potrebno napomenuti da je Arnet naglašavao da je u pitanju kulturalna teorija, a sam razvojni period se odnosi posebno na postindustrijska društva. Do upravo navedenih pet krucijalnih odlika Arnet je došao kroz istraživanja uglavnom na populaciji mladih, učenika i studenata u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje se srednjoškolsko obrazovanje završava sa 18 godina, kada se upisuje koledž. Zamjerka bi se mogla uputiti izostavljanju velikog broja mladih koji nisu obuhvaćeni ovakvim školovanjem, uprkos činjenici da je školovanje dostupno daleko većem broju ljudi i da je sve veći broj mladih uključen u „prolongirano“ školovanje, o čemu je govorio i Arnet napominući činjenicu o heterogenosti unutar navedenog uzrasta (Arnett, 2006, str. 15). I sam Arnet je bio svjestan toga da period „odraslog doba u nastajanju“ ne može obuhvatiti sve pojedinačne slučajeve (rekli bismo onoliko koliko to nisu mogle ni ranije opšteprihvaćene periodizacije ljudskog razvoja), ali je smatrao da koncipiranje ovakve distinktivne faze može biti korisno za postindustrijska društva. Takođe je smatrao da postoji potreba da se konstrukt empirijski provjeri kroz različite kulturalne kontekste (Arnett, 2007a, 2007b).

Recentriranje: psihosocijalni razvojni zadatak ovog perioda

Posmatrano iz perspektive razvojne psihologije životnog vijeka, „odraslo doba u nastajanju“ nije samo posebna već i veoma važna prekretnica u ljudskom razvoju, kao kritično doba kada postoji najveća vjerovatnoća pojave markantnih životnih događaja (Grob i sar., 2011, prema Tanner, Arnett, 2009). Primarni psihosocijalni zadatak ovog perioda bio bi recentriranje. Ovaj koncept podrazumijeva međuzavisnost razvoja i uzima u obzir osobu-u-kontekstu sa jedinicom analize koja se mijenja tokom vremena. Recentriranje se postiže kroz tri etape. U prvoj, ulaženjem u fazu odraslog doba u nastajanju, nekadašnji odnosi i uloge koji su adolescenta određivali kao zavisnu osobu, polako počinju da se mijenjaju u sistem uzajamnih od-

nosa i podrške. U drugoj etapi mlada osoba stupa u razvojna eksperimentisanja vezana za romantične veze i posao, u kojima su odnosi i uloge uglavnom tranzitornog karaktera. U trećoj etapi se ulazi u trajnije uloge i preuzimaju se odgovornosti karakteristične za odrasle osobe, kao što su trajne veze, karijera, brak i roditeljska uloga (Tanner, 2006; Tanner, Arnett, 2009). Ukratko, recentriranje predstavlja proces tokom kojeg „izranjajući odrasli“ prolazi tranziciju od zavisnog adolescenta ka nezavisnoj mladoj osobi nakon čega se može govoriti o fazi ranog odraslog doba, kada je napravila životne izbore u pogledu ljubavi, partnerskih odnosa, porodice.

Osvrt na Arnetov model

Treća decenija života, koja je u dosadašnjim razvojnim periodizacijama bila smještena unutar ranog odraslog doba, u savremenom zapadnom društvu predstavlja period u kojem se osoba suočava sa više tranzicija i odluka nego u bilo kom drugom periodu života. U današnje vrijeme prolongiranog obrazovanja to je period završavanja školovanja, potraga za zaposlenjem, početak profesionalne karijere, započinjanje prisnih veza i zasnivanje sopstvene porodice. U ovom periodu se dešavaju značajne promjene životnih uloga kao značajni markeri prelaska u odraslo doba. Mnoge od ovih tranzicija traju nekoliko godina i sačinjene su od mnoštva sukcesivnih faza nedovoljno ekspliciranih koliko u periodizacijama adolescencije ili ranog odraslog doba toliko i u postuliranju tranzitornih perioda.

Neka istraživanja, iako ne pominju eksplicitno Arnetov model, potvrđuju neke od njegovih osnovnih pretpostavki. Izgleda da se srednjoškolski učenici ne razlikuju suštinski od studenata u sposobnosti iskorištavanja okolnosti intelektualne slobode kao produkta kognitivnog razvoja. Opštije rečeno, u odnosu na širok opseg bazičnih psiholoških kompetencija adolescenta je daleko lakše razlikovati od djece nego od odraslih osoba (Moshman, 2005, str. 142). Druga istraživanja jednostavno ne potvrđuju kategoričku podjelu između adolescenata i odraslih kada su u pitanju racionalnost, moralnost ili identitet (Millstein & Halpern-Felsher, 2002; Moshman, 1993, prema Moshman, 2005). Percipirana razlika između adolescencije i odraslog doba više je rezultat kulturalnih očekivanja i restrikcija nego što je riječ o intrinzičkim psihološkim karakteristikama.

Premda Arnetov model ne donosi suštinski krucijalne novine u odnosu na mnoge razvojno-psihološke teorije, prijedlog o postuliranju ovakvog posebnog razvojnog perioda predstavlja prateći „duh vremena“ savremenog postindustrijskog društva, svojevrsnu dopunu tradicionalnim pristupima.

Implikacije Arnetovog modela na mentalno zdravlje u kontekstu našeg savremenog društva

U našem društvu, kao „društvu u tranziciji“ sa prolongiranim ekonomskom krizom i nesigurnim političkim kontekstom, na predloženu razvojnu fazu moguće je gledati čak i sa više kompleksnosti nego što se eksplicitno navodi u Arnetovom modelu. Ekonomska nezavisnost neophodna je kao osnova za donošenje mnoštva drugih, razvojno značajnih, samostalnih odluka. U kontekstu našeg društva ekonomska zavisnost od primarne porodice često dovodi do odgađanja samostalnosti, te odgađanja zasnivanja sekundarne porodice. Nakon zasnivanja sopstvenih porodica mladi ljudi usljed ekonomske nesigurnosti ostaju u generacijski proširenim porodicama. Na izvjestan način ponavljaju se arhaični obrasci predindustrijskog društva gdje u (ponovo) proširenim porodicama „mladi odrasli“, koji je sada već i roditelj, u velikom segmentu ostaje „dijete“ u sopstvenoj primarnoj porodici što dovodi koliko do otežanog uspostavljanja sopstvene odgovornosti toliko i do nedovoljno definisanih socijalnih uloga. Nejasno određene socijalne uloge dovode do frustracija te predstavljaju prijetnju za mentalno zdravlje. U vezi sa posljednje pomenutim, u svjetlu novog konteksta, postavlja se i pitanje redefinisanja mnoštva klasičnih psiholoških konstrukata kao što su dijadni odnosi i teorija privrženosti u (ponovo) proširenim porodicama. Naime, reperkusije ovako viđene razvojne faze u našem kontekstu se mogu očekivati kroz nove generacije, koje tek dolaze, a rođene su u takvim uslovima. Nadalje, moguće je očekivati narastajuću populaciju „izranjajućih odraslih“, koji se ne uklapaju u potpunosti u periodizaciju ranog odraslog doba, kao i tendenciju prolongiranja čak i ove i ovako opisane razvojne faze u našem kontekstu.

Iako Arnetov model nije empirijski provjeravan u našem okruženju, svakodnevno iskustvo postavlja pitanje potrebe za uspostavljanjem populacionog pristupa u psihološkom tretmanu populacije koja se nalazi u jednoj razvojnoj etapi u kojoj je nekim psihološkim funkcijama i kompetencijama ovladano, dok druge, zbog kontekstualnih uslova, nije lako postići.

LITERATURA

- Arnett, J. J. (1998). Learning to Stand Alone: The Contemporary American Transition to Adulthood in Cultural and Historical Context. *Human Development*, 41, 295–315.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist*, Vol. 55, No. 5, 469–480.
- Arnett, J. J., Jensen, A. L. (2002). A Congregation of One: Individualized Religious Beliefs Among Emerging Adults. *Journal of Adolescent Research*, Vol. 17, No. 5, 451–467.
- Arnett, J. J. (2004). *Emerging Adulthood: The Winding Road from Late Teens through the Twenties*. Oxford: University Press.
- Arnett, J. J. (2006). Emerging Adulthood: Understanding the New Way of Coming of Age. U: Arnett, J. J., Tanner, J. L. (Ed.), *Emerging adults in America: Coming of age in the 21st century (3-19)*. Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Arnett, J. J. (2007a). Emerging Adulthood: What Is It, and What Is It Good For? *Child Development Perspectives*, Vol. 1, No. 2, 68–73.
- Arnett, J. J. (2007b). The Long and Leisurely Route: Coming of Age in Europe Today. *Current History*, 106, 130–136.
- Arnett, J. J. (2011). Emerging Adulthood(s): The Cultural Psychology of a New Life Stage. U: Jensen, L. A. (Ed.), *Bridging Cultural and Developmental Approaches to Psychology*, Chapter 12 (255–275). Oxford: University Press.
- Baltes, P. B. (1987). Theoretical Propositions of Life-Span Developmental Psychology: On the Dynamics Between Growth and Decline. *Developmental Psychology*, Vol. 2.1, No. 5, 611–626.
- Baltes, P. B., Staudinger, U. M., Lindenberger, U. (1999). Lifespan Psychology: Theory and Application to Intellectual Functioning. *Annual Review of Psychology*, Vol. 50, 471–507.
- Baltes, P. B., Lindenberger, U., Staudinger, U. M. (2006). Life Span Theory in Developmental Psychology. U: Damon, W., Lerner, R. M. (Ed.). *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development*. Vol 1., Chapter 11 (569–664). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Benson, P. L., Scales, P. C., Hamilton, S. F., Sesma Jr., A. (2006). Positive Youth Development: Theory, Research, and Applications. U: Damon, W., Lerner, R. M. (Ed.). *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development*. Vol 1, Chapter 16 (894–941). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

- Bronfenbrenner, J. (1979/1997). *Ekologija ljudskog razvoja: prirodni i dizajnirani eksperimenti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Carr, A. (1999). *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Ćeranić, S. (2005). *Normalni razvoj ličnosti i patološka uplitanja*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Damon, W. (2004). Foreword. U: Lerner, R. M.; Steinberg, L. (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology, Second Edition* (vii-viii). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Erikson, E. H. (1968/1976). *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: NIP Pobjeda. S engleskog prevela Marija Rankov. (orig. "Identity: Youth and Crisis", Norton, New York, 1968).
- Herrman, H., Saxena, S. Moodie, R. (Ed.) (2004/2005). *Promoting Mental Health: Concepts, Emerging Evidence, Practice*. Geneva: World Health Organization.
- Kimmel, D. C., Weiner, B. I. (1995). *Adolescence: A Developmental Transition. Second Edition*. New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapore: John Wiley & Sons, Inc.
- Lacković-Grgin, K. (2006a). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lacković-Grgin, K. (2006b). Psihologija životnog vijeka: Kratki osvrt na njezinu povijest i probleme. U: Lacković-Grgin, K., Ćubela-Adorić, V. (Ur.). *Odabrane teme iz psihologije odraslih (11–22)*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lerner, R. M., Anderson, P. M., Bilalbegovic-Balsano, A., Dowling, E. M., Bobek, D. H. (2003). *Applied Developmental Science of Positive Human Development*. U: Lerner, R. M., Easterbrooks, M. A., Mistry, J. (Ed.), *Handbook of Psychology, Vol 6, Developmental Psychology, Chapter 22* (535–558). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Lerner, R. M., Steinberg, L. (2004). *The Scientific Study of Adolescent Development: Past, Present, and Future*. U: Lerner, R. M., Steinberg, L. (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology. Second Edition*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Lerner, R. M., Boyd, M. J., Kiely, M. K., Napolitano, C. M., Schmid, K. L., Steinberg, L. (2011). *The History of the Study of Adolescence*. U: Brown, B. B., Prinstein, M. J. (Ed.), *Encyclopedia of Adolescence*. Elsevier, Academic Press.

- Moshman, D. (2005). *Adolescent Psychological Development: Rationality, Morality and Identity*. Second Edition. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Muuss, R. E. (1988). *Theories of Adolescence*. Fifth Edition. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Newman, B. M., Newman, P. R. (2011). *Theories of Adolescence*. U: Brown, B. B., Prinstein, M. J. (Ed.), *Encyclopedia of Adolescence: Normative Processes in Development*, Vol 1 (20–29). Elsevier: Academic Press.
- Pratt, H. D. (2006). *Adolescence*. U: Salkind, N. J. (Ed.), *Encyclopedia of Human Development*, Vol. 1 (28–35). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Salmela-Aro, K. (2011). *Stages of Adolescence*. U: Brown, B. B., Prinstein, M. J. (Ed.), *Encyclopedia of Adolescence: Normative Processes in Development*, Vol 1 (360–368). Elsevier: Academic Press.
- Tanner, J. L. (2006). *Recentring During Emerging Adulthood: A Critical Turning Point in Life Span Human Development*. U: Arnett, J. J., Tanner, J. L. (Ed.), *Emerging adults in America: Coming of age in the 21st century* (21–55). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Tanner, J. L., Arnett, J. J. (2009). *The emergence of ‘emerging adulthood’: the new life stage between adolescence and young adulthood*. U: Furlong, A. (Ed.). *Handbook of Youth and Young Adulthood: New perspectives and agendas*, Chapter 5, 39–45. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- United Nations Children’s Fund (UNICEF), Adolescent Development And Participation (ADAP) Unit Programme Division (2006). *Adolescent Development: Perspectives and Frameworks*, A summary of adolescent needs, an analysis of the various program approaches and general recommendations for adolescent programming. New York: UNICEF.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs - UN DESA. (2004). *World Youth Report 2003: The Global Situation of Young People*. New York: United Nations Population Section (www.who.int).

Irena Stanić

EMERGING ADOLTHOOD:
THE OTHER VIEW TO THE ENDING OF ADOLESCENCE
AND ITS MENTAL-HEALTH IMPLICATIONS

Summary

The paper presents one of the contemporary approaches in the study of the ending of adolescence as a developmental phase and its transition to adulthood. The creator of the “emerging adulthood” concept is Jeffrey Jensen Arnett, a professor at Clark University in the United States. A brief overview of psychological approaches to adolescence has been made, with an emphasis on the vagueness of determining the end of this developmental phase. Arnett postulates a specific developmental phase that in contemporary times goes beyond the patterns of traditional psychological periodization of human development, citing the five essential characteristics that this period make different from the adolescence of a classically defined one that preceded it from the early adulthood that followed. Recentering is an important psychosocial task of this period. Periods of human development have practical implications that are reflected in the formation of action programs aimed at the prevention and improvement of mental health of young people, from which it follows that it is essential to determine the distinctions of the target population. A review was also made of the current state of Arnett’s approach to mental health in the context of our contemporary environment.

Key words: adolescence, emerging adulthood, recentering, mental health

ALTRUIZAM KOD SREDNJOŠKOLACA

Škola je mjesto u kome se altruizam i motivacija uče od malih nogu. Sve je veća potreba za konstruktivnim, razvojno primjerenim aktivnostima učenika sa njihovim vršnjacima i pomaganjem drugima, stoga se programi usmjeravaju na jačanje altruističnog ponašanja. Kako se altruistično ponašanje, odnosno učenje i razvijanje socijalnih vještina često navodi kao protektivni faktor emocionalnih i drugih oblika problema u ponašanju, te prilagođavanja mladih, cilj ovog rada je bio ispitati altruistično ponašanje kod učenika s obzirom na školsko postignuće, spol i razred. Osnovni razlog da se ispita kako srednjoškolci procjenjuju svoje altruistično ponašanje u današnje vrijeme ogledao se u društvenim promjenama koje utiču na mlade, što se moglo odraziti na stepen motivacije za altruističnim ponašanjem. Populaciju u istraživanju su činili srednjoškolci. Istraživanjem su obuhvaćena 823 ispitanika (48,96% muških; 51,04% ženskih).

Rezultati su pokazali veći nivo altruizma kod srednjoškolaca. Utvrđena je značajna niska povezanost altruizma i školskog uspjeha. Nisu pronađene statistički značajne razlike u altruizmu s obzirom na razred koji pohađaju srednjoškolci, dok je pronađena razlika s obzirom na spol.

Ključne riječi: altruizam, srednjoškolci, školski uspjeh

¹ nerminmulaosmanovic81@gmail.com

² nedimprelic@yahoo.com

Uvod

Danas se od savremene škole, kao mjesta humanog i socijalnog razvoja, bezuslovno očekuje praćenje aktuelnih promjena i prirodnih potreba. Navedeno podrazumijeva poticanje i praćenje cjelokupnog ostvarenja učenika i svih njegovih potencijala, kao i onih znanja i sposobnosti koje škola ne mjeri, a koji su značajni za razvoj, postignuća i uspjeh u životu, a to se posebno odnosi na poticanje i praćenje socijalnih vještina djeteta. Međutim, kada su istraživanja u pitanju može se uočiti da se mala pažnja posvećuje tome da li je neko altruista, a više istraživanju negativnih vidova socijalnog ponašanja. U prvoj polovini 20. stoljeća prosocijalnom ponašanju se nije pridavalo mnogo pažnje, mnogo istraženija su bila antisocijalna ponašanja, te je razvijen niz uticajnih teorija kojima se takvo ponašanje objašnjava (Raboteg-Šarić, 1995). Navedena autorica ističe da se interesovanje za proučavanje prosocijalnog ponašanja javlja u šezdesetim godinama. Socijalizacijom se usvajaju različite prosocijalne vještine čijom se efikasnom upotrebom u interakciji sa vršnjacima i odraslima postaje socijalno kompetentan.

Uticaj vršnjaka je veoma snažan u srednjoškolskom periodu, te se smatra da je trening socijalnih vještina potreban mladima. Čovjek ne može pomoći drugome ukoliko se do izvjesne mjere ne identifikuje sa osobom kojoj želi pomoći. Ova identifikacija može imati afektivni, kognitivni ili akciono-materijalni aspekt. Pod prosocijalnim ponašanjem podrazumijeva se širok opseg ponašanja koji se kreće od odsustva negativnih formi ponašanja preko ponašanja koja su usmjerena na dobrobit drugih, uz moguću dobrobit i za samog pojedinca, do altruističkih ponašanja kojima je cilj tuđa dobrobit bez očekivanja lične dobiti (Eisenberg, Fabes et al., 2006). Vršnjačka socijalizacija koja podrazumijeva sposobnost prosocijalnog ponašanja nasuprot agresivnom ponašanju, te uspješnost u sticanju znanja neki su od najvažnijih zadataka škole. Petermann i Petermann (2012) smatraju da se pod prosocijalnim ponašanjem u pravilu podrazumijeva dobrovoljno ponašanje kojim se želi koristiti drugome i koje nije povezano sa očekivanjem vanjske nagrade. Dalje se naglašava da je ovo ponašanje motivirano ili vlastitom voljom (altruizam) ili mu je u osnovi motiv za nadoknađivanje nečega. Prosocijalno ponašanje je ono ponašanje kojem je cilj pomoći drugome ili činjenje neke koristi drugome (Keršteš, 2002). Ono može izvirati iz čovjekovih moralnih uvjerenja kao što može biti rezultat njegova altruizma, odnosno zasebnog oblika namjernog i nesebičnog pomažućeg ponašanja, te empatije, tj. uživljanja u emotivna stanja druge osobe i razumijevanja njena položaja na temelju opažene ili zamišljene situacije u kojoj se osoba nalazi (Grgin, 2004). Prema Ajduković, Pećnik (2007), to je sveobuhvatni naziv za različite oblike socijalnog ponašanja kojima je temeljno pomaga-

nje drugima u zadovoljenju njihovih potreba i uklanjanju teškoća, obuhvata ponašanja koja doprinose dobrobiti drugih kao što su pružanje pomoći, saradnja i dijeljenje, spašavanje u opasnosti i različiti oblici psihosocijalne pomoći. Smatra se da se intenzitet i vrste prosocijalnog ponašanja mijenjaju sa dobi. Brajša-Žganec (2003), navodi kako se prosocijalne vještine sastoje od osnovnih socijalnih vještina, vještina povezanih s funkcionisanjem u grupi, postupanja s osjećajima, stresom i brojnih drugih. Jedna od najproduktivnijih istraživača prosocijalnog ponašanja djece i mladih, Eisenberger, ističe da je zbog sve uspješnijeg shvatanja vlastitog položaja kao i položaja drugih logično očekivati da se u adolescenciji razvijaju viši nivoi moralnog rasuđivanja i veća učestalost prosocijalnog ponašanja mladih. Razvijaju se i mnoge vještine kao što su: vještine rješavanja problema, simpatiziranja i empatiziranja, što omogućuje različite forme prosocijalnog ponašanja. Međutim, prosocijalno ponašanje ovisi i o socijalnom kontekstu u kojem se odvija (Lacković-Grgin, 2006). Švarc (1970) je posebno isticao značaj moralnih normi za altruistično ponašanje; navodi se da je za preduzimanje altruističkog akta potrebno: namjera da se preduzme nešto što je dobro za drugog, osjećanje odgovornosti za postupak za koji se ocjenjuje da je od koristi za drugog, znanje da je taj postupak u skladu sa društvenim i moralnim normama (Rot, 1994). Smatra se da u psihologiji još nije potpuno riješena dilema da li je altruizam vrijednosna orijentacija ili crta ličnosti ili sistem crta. Uočeno je da sindrom crta ličnosti koji govori o prosocijalnoj orijentaciji čine najčešće osobine ili crte: osjećanje odgovornosti, humanistička orijentacija, zainteresovanost za dobrobit drugih, usvajanje humanih i moralnih vrijednosti, razvijenost moralnosti, empatija (Joksimović, Vasović, 1990). Altruizam se ubraja u prosocijalna ponašanja kao poseban, nesebičan oblik brige za druge ljude. Altruističko ponašanje može biti posljedica različitih motiva: od istinske brige za drugu osobu, želje da se ostvare vlastiti interesi, očekivanja osobe koja pomaže da će joj biti uzvraćeno istom mjerom, do nesebične naklonosti prema drugim ljudima (Raboteg-Šarić, 1995). Pokušaj preciznijeg određenja ovog pojma nije lak, jer je on socijalni a time i moralni fenomen. Podrazumijeva razumijevanje i prihvatanje razloga drugih osoba čak i u slučaju kada ovi razlozi nisu potpuno korespondentni sa obje strane, uopšteno se shvata kao sklonost ili potreba čovjeka da pomogne drugima. Kreč, Kračfild i Balaki (1972) definišu altruističku potrebu kao želju da se pomogne drugima. Neosporno je da altruistično ponašanje počiva na empatiji. Na taj način se doznaje šta drugi misle i osjećaju. Veoma često se pod empatijom i altruizmom kao kompetencijom konkretnije podrazumijeva: sposobnost razumijevanja misli, osjećanja i aktivnosti drugih ljudi; uvažavanje drugog onakvim kakav jeste, sa njegovim manama i vrlinama; emotivna prijemчивost; opredijeljenost da se drugom

pruži podrška i pomoć. Poznata su četiri različita teorijska pristupa koja objašnjavaju altruizam, a to su: pristup altruizmu unutar teorija evolucije; psihoanalitički pristup altruizmu; kognitivno-razvojni pristup; teorije socijalnog učenja. U evolucijskoj teoriji, altruizam se objašnjava kao ponašanje koje daje veću šansu genetskoj strukturi drugih nego genetskoj strukturi altruista za preživljavanje i reprodukciju (Raboteg-Šarić, 1995). Ista autorica navodi da je sociobiološko gledište da se altruistično ponašanje razvija kroz sociobiološku evoluciju, tj. kroz selektivnu kumulaciju genetskom transmisijom. Sociokulturalno gledište se zasniva na pretpostavci da je socijalna evolucija kroz djelovanje kulture potisnula individualne sebične tendencije tokom biološke evolucije. Prema psihoanalitičkoj školi, altruizam se razvija kroz razvoj strukture ličnosti, tj. super ego. Pozitivno ponašanje se razvija kao posljedica odnosa djeteta i majke i uspješnog rješavanja konflikata u ranim fazama razvoja. Za altruizam u socijalnim teorijama učenja važno je istaći da Bandura navodi teoriju učenja po modelu, odnosno oblik učenja prilikom kojeg se ponašanje opažača mijenja kao rezultat opažanja modela. Prosocijalno ponašanje uči se oponašanjem bilo kakvog modela s kojim osoba dolazi u kontakt. Također se u socijalnim teorijama učenja pokušava objasniti sticanje altruističnih odgovora razvojem samonagrađujućih mehanizama, tj. subjektivnih posljedica altruističnog ponašanja u vidu osjećaja i spoznaja. Prema kognitivno-razvojnog pristupu, visok nivo kognitivnog, socijalnog i moralnog razvoja nužan je preduslov za altruistički motivirano pomaganje drugima. Altruizam je, prema tome, razvojno postignuće.

Navodi se da osobe koje nemaju razvijenu empatiju i altruizam imaju manje šanse da budu prihvaćene u društvu. Uočeno je da osobe sa razvijenom empatijom i altruizmom imaju više šanse da budu lideri i pritom bivaju češće evaluirani kao uspješni u vođenju grupe (Riggio i saradnici, 2003). Smatra se da altruistično ponašanje sadrži bar tri dimenzije: uživanje u psihičko stanje onoga kojem želimo pomoći, anticipaciju prijatnih posljedica naših postupaka za drugoga, vlastito zadovoljstvo svojim postupkom i učinjenim.

Sve veći broj autora vide rješenje u novoj nastavnoj praksi zasnovanoj na socijalnim ciljevima učenika i uz primjenu metoda kooperativnog učenja. Metode kooperativnog učenja mogu pomoći tako što će njihova potreba za prihvaćenošću od vršnjaka biti podržana razumijevanjem vršnjaka koji osjećaju njihove teškoće u izboru između grupne kohezije i akademskog postignuća. U osnovi ovog nastavnog modela je altruizam. Smatra se da bi najveći doprinos podsticanju altruizma bio u razvijanju pristupa zasnovanog na socijalnim ciljevima individue i društva. Polazne osnove su: kooperativni oblici školskog učenja; demokratski interpersonalni odnosi u školi; obuka za empatiju i preuzimanje uloge drugoga; istraživanja u svrhu iden-

tifikovanja preovlađujućih (negativnih) stavova (ciljeva) u odjeljenju kao učeničkom kolektivu, da bi se po tome na te stavove moglo djelovati. Navodi se da altruizam pojačava motivaciju. Pomaganje je samo po sebi nagrada i za onoga ko pomaže i za onoga kome se pomaže. Škola je mjesto u kome se altruizam i motivacija uče od malih nogu.

Kad su u pitanju uzrasne promjene, nalazi ukazuju na to da se sa uzrastom obim i intenzitet prosocijalnog ponašanja povećavaju, a motivacija za prosocijalnim ponašanjem se mijenja. Pomaganje, kao oblik prosocijalnog ponašanja, javlja se već u prvoj godini života (Warneken & Tomasello, 2007) i raste do sredine osnovnoškolskog uzrasta, zatim opada do perioda rane adolescencije, da bi sa završetkom adolescencije ponovo dostiglo viši nivo (Jackson & Tisak, 2001). Prema Brownell, Iesue et al. (2013), spremnost mladih da podijele nešto sa drugima intenzivno se linearno povećava kako vrijeme prolazi, a javlja se oko druge godine.

U srednjem i kasnijem djetinjstvu povećava se upotreba rasuđivanja koje odražava stereotipne pojmove o dobrom i lošem ponašanju, brigu za odobravanjem od drugih, preuzimanje uloge drugih i empatične reakcije. Sa porastom dobi primjećuje se pad egoističnih motiva djece u njihovu ponašanju (pomaganje zbog konkretne nagrade), a povećava se iskaz o altruističnim, internaliziranim ili empatičnim motivima. Bar-Tal oblikuje teoriju u kojoj utvrđuje da se pomaganje drugima također razvija sekvencionalno, a kvalitativne promjene u razvoju se održavaju u motivima za pomaganje (Grgin, 2004).

Pružanje utjehe i psihosocijalna podrška s uzrastom postaju značajniji (Jackson & Tisak, 2001). Bar-Tal, prema Grgin (2004), mišljenja je da je razvoj prosocijalnog ponašanja u svezi s razvojem kognicija, socijalne perspektive, moralnog rasuđivanja i motivacije. Prosocijalno ponašanje djece i adolescenata povezano je sa njihovim načinima rasuđivanja koji odražavaju empatiju, simpatiju i preuzimanje uloge drugoga. Isti autor navodi da je razina moralnog rasuđivanja također povezana s agresivnim ponašanjem. Smatra se da delinkventne osobe koriste niže razine moralnog rasuđivanja nego komparativni uzroci nedelinkventnih osoba i među delinkventima postoje znatne individualne razlike u razini rasuđivanja.

U razvoju prosocijalnog ponašanja razlikuje se altruistično i kooperativno ponašanje (Petermann i Petermann, 2012). Posmatranje djece u više kultura pokazalo je da djevojčice češće nego dječaci ispoljavaju različite oblike prosocijalnog ponašanja (Eisenberg & Lennon, 1983). Istraživanje rađeno na srednjoškolskom uzorku potvrđuje da djevojčice ispoljavaju veću empatičku osjetljivost od dječaka i veću brigu za druge, ali u pogledu ostalih formi prosocijalnog ponašanja nisu nađene značajnije razlike (Joksimović, 1995). Navodi se da stariji adolescenti više od mlađih cijene empatično mo-

tivirano pomaganje, a ne ono koje se prakticira zato što to zahtijevaju društvene norme. Međutim, ponekad se ističe da adolescenti nisu više od djece skloni pomažućem ponašanju, nego da oni samo takvo ponašanje prakticiraju na drugi način i iz drugih razloga. Istraživanje izraelskih adolescenata koje su sproveli Bar-Tal i Nisim (1984), pokazalo je da s godinama raste pomažuće ponašanje zbog altruističkih pobuda tj. da takve pobude navodi oko 35% učenika iz sedmog razreda, 44% iz devetog razreda i 82% učenika jedanaestog razreda (Lacković-Grgin, 2006).

Ističe se da djeca manje od adolescenata pomažu zbog svoje nekompetentnosti ili straha da će im primatelji pomoći zbog toga prigovoriti. Adolescenti više vjeruju u svoje vještine i znanje, osjećaju se kompetentnima, a donekle osjećaju i obavezu da to i potvrde.

Istraživanja o odnosu između prosocijalne orijentacije djece i određenih personalnih karakteristika pokazuju da prosocijalno ponašanje najčešće ispoljavaju djeca koja su aktivna, socijabilna, kompetentna, asertivna, empatična, koja uspješno preuzimaju perspektivu drugog i nalaze se na najvišem nivou moralnog rasuđivanja (Joksimović, 1995). Iako nije pouzdano utvrđen profil onih koji se prosocijalno ponašaju, autori koji zastupaju stanovište o postojanju opšte prosocijalne orijentacije, na osnovu koje je moguće predvidjeti nečije ponašanje, potvrdili su pozitivnu povezanost prosocijalnog ponašanja i određenih crta ličnosti kao što su briga za drugog, altruistička vrijednosna orijentacija, nivo moralnog razvoja, empatija (Eisenberg et al., 1996). Također, orijentacija na pravdu u moralnom rasuđivanju pozitivno je povezana sa količinom i kvalitetom prosocijalnog ponašanja. Prema Lacković-Grgin (2006), moralnost se ističe kao važan regulator socijalnih interakcija koje povratno doprinose razvoju samopoimanja. Utvrđeno je da se mladi koji se nalaze na petom ili šestom nivou moralnog rasuđivanja moralno vode načelima onih ljudi koji su doprinijeli pravednijim društvenim odnosima i pravednijem svijetu uopće. Skladno tome, takvi se mladi i više prosocijalno ponašaju: više pomažu drugima, brane ugrožene i one kojima se čini nepravda. Prosocijalno ponašanje, odnosno učenje i razvijanje socijalnih vještina, protektivni je faktor emocionalnih i drugih oblika problema u ponašanju i prilagođavanja djece i mladih (Eisenberg, Fabes et al., 2006). Istraživanja (Wentzel, 2004), ukazuju na to da su mladi koji ispoljavaju pozitivne oblike socijalnog ponašanja prihvaćeniji od strane vršnjaka i nastavnika, ostvaruju bolje školsko postignuće, komunikativniji su, imaju bolju samokontrolu, otvorenije ispoljavaju svoja osjećanja i bolje su emocionalno prilagođeni (Eisenberg et al., 2007).

Sa druge strane, nisko samopouzdanje, slabiji školski uspjeh, manja prihvaćenost od strane vršnjaka i nastavnika, delinkvencija i slično mogu biti posljedica nedostatka vještina koje stoje u osnovi pozitivnog socijalnog

ponašanja (Garandeau et al., 2011). Pronađeno je da su teškoće u socijalnom funkcionisanju povezane i sa kasnijim emocionalnim, bihevioralnim i akademskim problemima, kao što su asocijalno ponašanje, prijevremeno napuštanje školovanja, alkoholizam, delinkvencija, problemi mentalnog zdravlja (Loeber et al., 1997).

U obrazovnom radu s adolescentima treba poticati preispitivanje vrijednosti i njihovo pojašnjavanje. Iako između moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja postoji pozitivna korelacija, smatra se da prosocijalno ponašanje mladih može ponekad izostati zbog egocentrizma. Mladi ponekad ne vide svoje pogreške i ne mogu pomiriti svoje ideale i akcije usmjerene ka tim idealima. Mladi se ponekad ponašaju nekonzistentno. Prema Eisenbergu (1990), s godinama se ipak povećava konzistencija njihova ponašanja u različitim situacijama što se objašnjava većom razinom moralnog rasuđivanja, te konsolidacijom moralnih vrijednosti i orijentacija.

Smatra se da je deficit vještina koje stoje u osnovi prosocijalnog ponašanja rizični faktor za razvoj emocionalnih problema i problema u ponašanju, dok posjedovanje socijalnih vještina i njihovo kompetentno ispoljavanje rezultira prosocijalnim ponašanjem i drugim pozitivnim ishodima. Razvijanju vještina koje leže u osnovi prosocijalnog ponašanja doprinose porodica, vršnjaci i zajednica, odnosno iskustva koja dijete ima u tim socijalnim kontekstima svog razvoja (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Ističe se da porastu prosocijalnog ponašanja kod mladih doprinose i emocionalni procesi (npr. emocionalna regulacija) i sve bolje razumijevanje tuđih emocionalnih stanja.

Mnogi autori smatraju da porijeklo prosocijalnog ponašanja treba tražiti u sposobnosti pojedinca da osjeća empatiju tj. da posredno doživi iste emocije kao druga osoba (Hoffman, 2003). Joksimović (1999), smatra da je empatija posebno značajna za altruističku motivaciju, ponašanja u kojima se pojedinac prosocijalno ponaša zbog dobrobiti drugih, bez očekivanja lične koristi. Toplina i pozitivan stav doprinose razvijanju povjerenja, empatije, samokontrole, odgovornosti, saradnje sa drugima, poštovanju socijalnih normi i pravila (Eisenberg et al., 2010) i brojnim drugim vještinama značajnim za prosocijalno ponašanje i uspostavljanje pozitivnih interpersonalnih odnosa djeteta u različitim kontekstima i tipovima interakcije (McDowell & Parke, 2009).

Vršnjaci utiču na prosocijalno ponašanje samim tim što doprinose moralnom sazrijevanju i razvoju osjećanja pravednosti, kao važnim preduslovima prosocijalnog ponašanja. Uzajamnost odnosa i relativna ravnopravnost među vršnjacima doprinose smanjenju egocentrizma, razvijanju osjetljivosti za potrebe drugih i sposobnosti stavljanja na tuđe mjesto, što čini jedan od preduslova razvoja moralnog mišljenja (Miočinović, 2004). Ne samo

što vršnjaci utiču na razvijanje socijalnih vještina i prosocijalno ponašanje, već i prosocijalno ponašanje dovodi do vršnjačke prihvaćenosti, kvalitetnih prijateljstava, kao i drugih pozitivnih socijalnih ishoda (Gresham, 1986). Sticanje altruističnog ponašanja može imati sve one oblike učenja koji su prikladni za sticanje moralnog ponašanja.

Metod

Problem rada

Školski život se odvija u interakciji između učenika i nastavnika. Svrha obrazovanja trebalo bi da bude zdravo i kvalitetno odrastanje mladih, što ima odraz u socijalnom razvoju za koji je bitna socijalna prilagođenost i prosocijalno ponašanje. Imajući u vidu da osnovu prosocijalnog ponašanja čini altruizam, i problem rada se odnosio na ispitivanje samoprocjene altruističnog ponašanja srednjoškolaca. U tom kontekstu cilj rada se odnosio na istraživanje altruizma u odnosu na spol, razred i školski uspjeh kako bi se sagledale mogućnosti poticanja ovog značajnog fenomena u aktuelnom tranzicionom društvu kroz neke školske faktore.

U ovom radu su postavljeni sljedeći zadaci:

- Utvrditi nivo samoprocjene srednjoškolaca na skali altruizma;
- Ispitati vezu altruizma sa školskim uspjehom učenika, te razlike u altruizmu s obzirom na školski uspjeh;
- Istražiti razlike u altruizmu s obzirom na spol i razred.

Uzorak

Istraživanje je urađeno na prigodnom uzorku, gdje su populaciju istraživanja činili mladi koji pohađaju srednje škole na području Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina. Istraživanjem je obuhvaćeno $N = 823$ ispitanika (403 muških i 420 ženskih, što u procentima predstavlja odnos 48,96% : 51,04%). Uzrasna dob učenika se kretala od 16 do 19 godina. Navedeno predstavlja dobru osnovu za pouzdano izvođenje statističkih analiza i zaključaka.

Instrumenti

U istraživanju je korišten sociodemografski upitnik prilagođen za ovo istraživanje i skala altruizma autorice Roboteg-Šarić (1988). Skala je konstruisana po uzoru na SRA skalu koju su konstruisali Rushton i saradnici (1981) i ima 17 ajtema za koje je ustanovljena visoka pouzdanost ($\alpha = 0,942$).

Rezultati

Samoprocjena altruizma kod srednjoškolaca

Kao što je navedeno, prvi zadatak se odnosio na samoprocjenu altruizma srednjoškolaca koji su se pozitivno procijenili na navedenoj skali a rezultati su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1: Deskriptivni parametri samoprocjene altruizma

	N	Min	Max	M	SEM	SD	Sk	Ku
Altruizam	823	0	68	48.16	.467	13.41	-.096	-.365
N	823							

Legenda: N – ukupan broj ispitanika, Min – minimalni skorovi na skalama, Max – maksimalni skorovi na skalama, M – aritmetička sredina; SEM – standardna greška aritmetičke sredine; SD – standardna devijacija, Sk – skjunis (asimetričnost), Ku – Kurtosis (spljoštenost)

Aritmetička sredina skale altruizma je ($M = 48.16$, $SD = 13.41$) što, gledano po prosjeku, znači da adolescenti postižu veće rezultate na pomenutoj skali, čiji se rezultati mogu kretati od 0 do 68. S obzirom na to da podaci o asimetričnosti ($Sk = -.096$) ukazuju na pozitivnu asimetriju, to dodatno pokazuje da se većina rezultata nalazi u zoni većih skorova.

Dalje se smatralo važnim ispitati povezanost altruizma i školskog uspjeha. Stoga se drugi zadatak odnosio upravo na povezanost altruizma sa školskim uspjehom o čemu svjedoče sljedeći podaci.

Tabela 2: Povezanost altruizma i uspjeha u školi

		Uspjeh u školi	Altruizam
Uspjeh u školi	Koef. korelacije (r)	1	.087*
	Nivo značajnosti (p)		.012
	N	823	823

*Korelacija je značajna na nivou 0.05

Legenda: r – Pirsonov koeficijent korelacije, p – značajnost, N – ukupan broj ispitanika

Utvrđena je niska značajna veza između altruizma i školskog uspjeha ($r = .087$; $p < .005$), što ukazuje na to da učenici sa većim školskim uspjehom imaju i veći nivo altruizma.

Kako bi se sagledale razlike u altruizmu u odnosu na školski uspjeh srednjoškolaca, od onih koji postižu nedovoljan i dovoljan školski uspjeh do odličnih, rezultati su prikazani u narednoj tabeli.

Tabela 3: Razlike u altruizmu u odnosu na školski uspjeh (ANOVA)

Naziv skale	Školski uspjeh	N	M	SD	SEM	F	p
Altruizam	Nedovoljan i	107	45.79	13.89	1.342	1.777	0.150
	Dovoljan						
	Dobar	218	48.05	13.65	0.924		
	Vrlodobar	342	48.28	13.51	0.730		
	Odličan	156	49.65	12.396	0.99		
	Total	823	48.16	13.416	0.467		

Legenda: ANOVA – analiza varijanse, N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, SEM – standardna greška aritmetičke sredine, F – F-statistik, p – vjerovatnoća

Podaci ukazuju na to da značajnih razlika s obzirom na kategorije školskog uspjeha nema, na što upućuje F test ($F(4, 818) = 1.777, p > .005$), iako najveći nivo altruizma na osnovu utvrđenih samoprocjena pokazuju srednjoškolci sa odličnim uspjehom.

Naredni zadatak se odnosio na ispitivanje altruizma u odnosu na razred koji pohađaju. Prikazani rezultati se nalaze u Tabeli 4.

Tabela 4: Razlike u altruizmu s obzirom na razred (ANOVA)

Naziv skale	Razred	N	M	SD	SEM	F	p
Altruizam	Prvi	207	48.45	14.00	0.973	1.498	0.214
	Drugi	214	47.44	11.77	0.805		
	Treći	206	49.63	12.79	0.891		
	Četvrti	196	47.07	14.96	1.068		
	Ukupno	823	48.16	13.41	0.467		

Legenda: ANOVA – analiza varijanse, N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, SEM – standardna greška aritmetičke sredine, F – F-statistik, p – vjerovatnoća

Nakon testiranja značajnosti razlika u altruizmu između razreda utvrđeno je da one nisu prepoznate kao značajne na što ukazuje F-test ($F(4, 818) = 1.498; p > .005$), iako treći i četvrti razredi pokazuju veći nivo altruizma. Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da naša hipoteza nije potvrđena, s obzirom na to da nisu utvrđene značajne razlike, iako se očekivalo

da se stariji i zreliji učenici značajno razlikuju u odnosu na srednjoškolce iz nižih razreda.

Uvijek je važno sagledati spolne razlike kada se radi o socijalnim vještinama pa tako i u ovom slučaju kada se radi o altruizmu kao vidu prosocijalnog ponašanja. Deskriptivni statistički pokazatelji i vrijednosti provjere značajnosti t-testom prikazani su u Tabeli 5.

Tabela 5: Spolne razlike s obzirom na altruizam

	Spol	N	M	SD	SEM	t	p
Altruizam	Muški	403	46.598	13.98737	0.696	-3.285	0.001
	Ženski	420	49.659	12.68116	0.618		

Legenda: N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, t – t-test za nezavisne uzorke, p – značajnost

Rezultati pokazuju da su pronađene značajne razlike između muških i ženskih ispitanika na skali altruizma na što ukazuje vrijednost t-testa ($t(821) = 3.285$; $p < .005$). Djevojke su izvijestile o većem nivou altruizma u odnosu na muškarce.

Diskusija

Rezultati su pokazali pozitivne samoprocjene na skali altruizma kod srednjoškolaca. Utvrđena je niska ali značajna veza sa školskim uspjehom, međutim razlike u nivou altruizma s obzirom na školski uspjeh nisu prepoznate kao značajne. U ovom istraživanju su spolne razlike u altruizmu došle do izražaja, gdje djevojke postižu veće skorove na skali altruizma. Neki od razloga pozitivnoj procjeni na skali altruizma mogu se nalaziti u tome što škola danas kao odgojno-obrazovna ustanova teži razvijati pozitivne i poželjne oblike prosocijalnog ponašanja. Takođe, socijalne vještine, saradnja, empatija, tolerancija, te kontrola emocija su važne za razvitak prosocijalnog ponašanja i socijalne prilagođenosti, moguće je da su više izražene u srednjoškolskom periodu, što se može povezati sa dobijenim rezultatima. Mogući razlozi su socijalno poželjni odgovori, tehnike samoprezentacije, jer je poprilično jasno u adolescentnom periodu koje su to preferirane vrijednosti u društvu. Veliki broj prijateljskih odnosa i interakcija mogao je također doprinijeti ovakvim rezultatima. Prema Joksimović i Vasović (1988), jedan od faktora altruizma su i vršnjaci kao referentna grupa. Veća odgovornost

srednjoškolaca daje osnovu za altruistično ponašanje. Odnos altruizma i egoizma koji još nije u potpunosti rasvijetljen u periodu adolescencije, mogao bi dati korisne argumente za dobijene rezultate. Neophodno je navesti veću socioemocionalnu zrelost kao osnovu altruizma, ali i poticanje kooperativnosti u nastavi, što je moglo da utiče na samoprocjenu altruizma kod srednjoškolaca.

Kada je u pitanju veza altruizma sa školskim uspjehom, mišljenja su dvojaka. Parker i sar. (2004; 2004a; 2006) u nekoliko istraživanja potvrđuju da je akademski uspjeh povezan s interpersonalnim sposobnostima i adaptibilnošću. S obzirom na to da je altruizam svakako jedan od faktora interpersonalne sposobnosti, to bismo mogli dovesti u vezu i sa našim istraživanjem. Dobijene niske korelacije u ovom radu između altruizma i školskog uspjeha mogući su pokazatelj da se i dalje insistira na znanju radi sticanja samog znanja i dobrih ocjena, a manja je usmjerenost na razvoj ličnosti i prosocijalnog ponašanja. Buljubašić (2012) je pronašla da učenici koji ne posjeduju dovoljno razvijene socijalne vještine postižu slabiji školski uspjeh.

Isto tako, navodi se da djevojčice u prosjeku prolaze s boljim školskim uspjehom od ispitanih dječaka i pozitivnije vrednuju razvijenost svojih socijalnih vještina, što bi mogao biti jedan od razloga i u našem istraživanju. Pozitivan interakcijski stil obilježava ponašanje koje nazivamo prosocijalnim, a to je dijeljenje s drugima, slušanje, pokazivanje zanimanja za tuđe potrebe i osjećaje, kontroliranje emocija. Veza se može objasniti i emocionalnim vještinama koje su u osnovi altruizma, kao što je empatija. Takođe, mnoga istraživanja navode vezu emocionalnih sposobnosti sa školskim uspjehom. Učenici sa slabijom emocionalnom regulacijom, tj. sa slabijim emocionalnim vještinama, imaju poteškoće u učenju, kako u razrednom okruženju, tako i na individualnim testovima (Graziano i sur., 2007). Prema Joksimović i Vasović (1988), uočeno je da se s obzirom na školski uspjeh učenici ne razlikuju u prosocijalnom ponašanju, što je u skladu sa dobijenim rezultatima u našem istraživanju.

Intenzitet i vrste prosocijalnog ponašanja mijenjaju se s dobi. Tako su starija djeca prosocijalnija od mlađe, ponašaju se altruističnije od mlađe, ali mlađa su sklonija tješenju i ta se prosocijalna aktivnost smanjuje s dobi. Pomaganje kao vrsta prosocijalne aktivnosti ne mijenja se znatno s odrastanjem, dok se dobrotvorni rad povećava s dobi (Berbić, 2008). Nema razlika između učenika osnovnih škola i srednjih škola u prosocijalnom ponašanju (Mladenović, Kosanović, 2001).

Naša očekivanja su išla u smjeru većeg nivoa altruizma u završnim razredima zbog toga što se u srednjem i kasnijem djetinjstvu povećava briga za odobravanje od drugih, preuzimanje uloge drugih i empatične reakcije. Sa porastom dobi smatra se da dolazi do pada egoističnih motiva djece

u njihovu ponašanju (pomaganje zbog konkretne nagrade), a povećava se iskaz o altruističnim, internaliziranim ili empatičnim motivima. Pružanje utjehe i psihosocijalna podrška s uzrastom postaju značajniji (Jackson & Tisak, 2001). Neka od opravdanja za dobijene rezultate koji pokazuju da nema značajnih razlika među razredima mogla bi se odnositi na manji raspon u godinama, veći broj prijateljstava i interakcija, shvatanje značaja pomaganja, odnosno prepoznavanje potrebe za pomoći i pružanjem pomoći kao poželjne vrijednosti u društvu.

Dobijeni rezultati o spolnim razlikama u altruizmu su u skladu sa drugim istraživanjima. Te razlike se vrlo često objašnjavaju i razlikama u emocionalnim sposobnostima u korist djevojaka. Brackett sa suradnicima (2006) potvrđuje rezultate i dokazuje spolne razlike u trima od četiri mjere emocionalne inteligencije u korist djevojaka. Rezultati istraživanja Raboteg-Šarić (1993), pokazali su da djevojčice postižu značajno više rezultate ne samo na skali altruizma, nego i na skali emocionalne empatije.

Spremnost srednjoškolaca za pomaganje je razlog za optimizam i ukazivanje na potrebu da se u školi nastavi poticanje altruizma kao značajnog faktora socijalne prilagođenosti i ukazivanja na ljudske postupke koji impliciraju pozitivne socijalne posljedice u vremenu otuđenja čovjeka. Saradnja, međusobno pomaganje i međusobno razumijevanje su preduslov za ostvarivanje pozitivnih međuljudskih odnosa.

LITERATURA

- Ajduković, M., Pećnik, N. (2007). *Nenasilno rješavanje sukoba*. Zagreb: Alina.
- Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj: emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Brownell, C. A., Iesue, S. S., Nichols, S. R., & Svetlova, M. (2013). Mine or yours? Development of sharing in toddlers in relation to ownership understanding. *Child. Development*, 84, 906–920.
- Buljubašić-Kuzmanović, V., Botić, T. (2012). Odnos školskog uspjeha i socijalnih vještina kod učenika osnovne škole. *Život i škola*, 27 (1), str. 38–54.
- Eisenberg, N., Ma, Y., Chang, L., Zhou, Q., West, S. G., & Aiken, L. (2007). Relations of effortful control, reactive undercontrol, and anger to Chinese children's adjustment. *Development and Psychopathology*, 19 (2), 385–409.

- Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Spinrad, T. L. (2006). *Prosocial behavior*. In N. Eisenberg, W. Damon, & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (646–718). New York: Wiley.
- Eisenberg, N. & Mussen, P. H. (1989). *The Roots of Prosocial Behavior in Children*. Cambridge University Press.
- Garandeau, C. F., Ahn, H. J., & Rodkin, P. C. (2011). The social status of aggressive students across contexts: The role of classroom status hierarchy, academic achievement, and grade. *Developmental Psychology*, 47, 1699–1710.
- Gresham, F. M. (1986). Conceptual issues in the assessment of social competence in children. In P. S. Strain, M. J. Guralnick, & H. M. Walker (Eds.), *Children's social behavior: development, assessment and modification* (215–284). Orlando: Academic Press.
- Grgin, T. (2004). *Edukacijska psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Hoffman, M. I. (2003). *Empatija i moralni razvoj*. Beograd: Dereta.
- Jackson, M., Tisak, M. S. (2001). Is prosocial behaviour a good thing? Developmental changes in children's evaluations of helping, sharing, cooperating, and comforting. *Br J DevPsychol* 19, 349–367.
- Joksimović, S. (1999). Razvoj i podsticanje altruizma mladih. *Nastava i vaspitanje*, 5, 605–616.
- Joksimović, S. (1995). Personalni korelati prosocijalnog ponašanja. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 27, 9–23.
- Joksimović, S., Vasović, M. (1990). *Psihološke osnove čovekoljublja*. Beograd: Prosveta.
- Kreč, D., Kračfield, R., Balaki. (1972). *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Keresteš, G. (2002). *Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata*. Zagreb: Naklada Slap.
- Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Loeber, R. & Hay, D. (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood. *Annual Review of Psychology*, 48, 371–410.
- McDowell, D. J., & Parke, R. D. (2009). Parental correlates of children's peer relations: An empirical test of a tripartite model. *Developmental Psychology*, 45, 224–235.
- Miočinović, Lj. (2004). *Moralni razvoj i moralno vaspitanje: kognitivno-razvojno shvatanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Petermann, F., Petermann, U. (2012). *Srukturiranje radnog i socijalnog ponašanja*. Zagreb: Naklada Slap.
- Raboteg-Šarić, Z. (1995). *Psihologija altruizma*. Zagreb: Alinea.

- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Riggio, R. E., Riggio, H. R., Salinas, C. and Cole, E. J. (2003). The role of social and emotional communication skills in leader emergence and effectiveness, *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, Vol. 7, pp. 83–103.
- Warneken, F., & Tomasello, M. (2007). Helping and cooperation at 14 months of age. *Infancy*, 11, 271–294.
- Wentzel, K. R. (1994). Relations of social goal pursuit to social acceptance, classroom behavior, and perceived social support. *Journal of Educational Psychology*, 86 (2), 173–182.

Nermin Mulaosmanović
Nedim Prelić

ALTRUISM AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Summary

The school is a place where altruism and motivation are learned from a young age. There is a growing need for constructive and developmentally appropriate activities among students and helping others, therefore programs are aimed at strengthening altruistic behavior. The aim of this paper was to examine the altruistic behavior of students in terms of school achievement, gender and class since altruistic behavior, or learning and developing social skills is often cited as a protective factor in emotional and other forms of behavioral problems and the young people adaptation. The basic reason for examining how high school students assess their altruistic behavior nowadays was reflected in social changes affecting young people, which could have been reflected in the degree of motivation for altruistic behavior. The research included high school students. The research was conducted among 823 participants (48.96% male, 51.04% female).

The results indicated a higher level of altruism among high school students. A significant low association between altruism and school success was identified. There were no statistically significant differences in altruism with respect to the class they attended, while there was a difference in regard to gender.

Key words: altruism, high school students, school success

НОВИНАРСТВО
И
ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Татјана Вулић¹
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

DOI: 10.7251/TOMNIS1902293V
Оригинални научни рад

Снежана Соковић²
Правни факултет
Универзитет у Крагујевцу

КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА ИСТИНЕ О КРИМИНАЛИТЕТУ У ШТАМПИ СРБИЈЕ³

Питање садржине медијског извештавања о криминалитету надилази питање адекватне информисаности грађана, јер јавна перцепција криминалитета има далекосежне последице и значајно утиче на обликовање казнене политике, независно од реалних показатеља стања криминалитета. У раду се разматра извештавање о криминалитету путем штампе у Србији. Анализиран је садржај пет најчитанијих и најутицајнијих дневних новина у Србији: *Полиџика*, *Данас*, *Вечерње новости*, *Блиц* и *Курир*. Јединица анализе је појединачни новински напис који за тему има криминалитет у 35 примерака ових новина у периоду од 31. 10. 2017. године до 6. 11. 2017. године. Компарацијом резултата истраживања са званичном статистиком о броју поднетих кривичних пријава и суђењима у периоду од пет година, од 2013. до 2017. године, даје се одговор на истраживачко питање да ли интензитет писања о овој теми одговара истини о интензитету криминалитета у српском друштву.

Кључне речи: криминал, дневна штампа, контекстуализација, истина, црна хроника

¹ tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

² ssnezana@jura.kg.ac.rs

³ Рад је настао у оквиру пројекта број 179008 и пројекта број 179044, које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

УВОД

Злочин је одувек изазивао велику пажњу и интересовање јавности. Заинтересованост за криминалитет је превасходно емоционално генерисана и то пре свега страхом од криминалитета, упркос чињеници да су сазнања грађана о криминалитету у претежној мери посредна и индиректна, стечена посредством различитих преносника, а најмање непосредна и искуствена (Surette, 2007, p. 34). С обзиром на савремену развијеност средстава масовних комуникација, постоји евидентно велики утицај медија на обликовање сазнања о криминалитету. Иако извештавање о злочину заузима значајан део медијског простора, обиље садржаја не унапређује сазнања о криминалитету и у већој мери генерише страх од криминалитета него што подиже реални ниво разумевања и заштите од криминалитета. Стога се, имајући у виду савремено квалитативно и квантитативно увећање укупног медијског простора и последично све ширу заступљеност извештавања о злочину, оправдано отвара питање да ли су, и колико су, сазнања грађана о криминалитету одраз „праве реалности“, а колико су посебна социјална конструкција обликована медијским садржајима (Surette, 2007, p. 34).

Питање садржине медијског извештавања о криминалитету надилази питање адекватне информисаности грађана, јер јавна перцепција криминалитета има далекосежне последице и значајно утиче на обликовање казнене политике, независно од реалних показатеља стања криминалитета. У савременом друштву ризика и несигурности (Gidens, 2007, p. 71; Van Marie, Maruna, 2010), уз помоћ медијске слике о злочину, проблеми криминалитета надрастају реалне оквири, па чињење кривичних дела не представља само могућност наступања имовинске штете и личног повређивања, већ и материјализовану потврду пропадања социјалних и моралних норми, дезинтеграције грађанског реда и моралне кохезије друштва (Kury, Woesner, Lichtblau, Neumaier, 2004). Питање контроле криминалитета улази у политичку реторику. Развија се казнени популизам (Pratt, 2007, p. 14; Meyer, 2007, p. 81), кроз који се захтевањем строгах казни (“three strikes and you are out”) и кажњавањем и за најситније преступе („нулта толеранција“ криминала) остварује наклоност јавности и, у коначном исходу, задобија политичка подршка (Shearing, 2001). Осим задовољења јавности, ова пракса за последицу има раст осуђеничке популације, пренасељеност затвора, а последично и увећана материјална издвајања. Када се једном достигне, популистички ниво казнене политике одржава праксу строгог кажњавања, иако је статистике криминалитета и други релевантни подаци не подржавају (Garland, 2001; Green, 2009).

Истраживања указују на заједничке црте медијских садржаја који обликују јавно поимање криминалитета и последично утичу на казнену политику. Предност у медијском извештавању се даје садржајима који обезбеђују већу гледаност и већу продају, развија се „култура забаве“ (Gidens, 2007, p. 483), коју карактерише истовремена гламурализација и поједностављивање садржине медијског извештавања, превага забавних садржаја и „познатих“ лица на уштрб контроверзних питања, дебате и стручне анализе. Извештавање о злочину има за циљ, не само да информише, него и да забави, што се и постиже сензационалистичком таблоидном реториком, епизодним извештавањем кроз крајње персонализоване појединачне случајеве (Reiner, 1997, p. 199). Стручне тематске дискусије компетентних лица засноване на валидним подацима и провереним истраживањима се потискују и маргинализују као недовољно занимљиве за јавност. Праг осетљивости јавности на проблеме криминалитета подиже се и одржава посебним интересовањем за одређене категорије преступника и за одређене врсте криминалитета. У фокусу је пре свега насиље (Mikeli, 2008; Filipović, 2009), затим сексуално преступништво (Picket, Mancini, Mears, 2013), криминалитет младих, повратници и антисоцијална понашања, као најочигледнија угрожавања, уз истовремено сензационалистичко саосећање и морално поистовећивање са жртвама. Пропорција извештавања о различитим кривичним делима, најчешће је у упадљивом нескладу са званичним статистичким подацима, постоји тренд јачања замерки у погледу ефикасности рада правосудних органа (Greer, Reiner, 2012). Генерално је наглашен афективно-емоционални приступ и потискивање критичких ставова (Hartnagel, Tempelton, 2012). „Замена нивоа“ постаје опште место, медијски обрађене појединачне виктимизације задобијају димензије општих социјалних проблема. Ствара се социјални стереотип „идеалне жртве“ који оправдава репресију и замагљује популизам.

Глобалистички карактер механизма кроз који медијске интерпретације стања криминалитета генеришу (популистичку) казнену политику, у извесној мери замагљује стварне размере ових процеса (Soković, 2011). Познавање (и благовремено) препознавање ових процеса посебно је важно за транзициона друштва у фази учвршћивања и дограђивања стабилног система владавине права. Овакво стање препознајемо и у савременом српском друштву захваћеном транзицијом и глобалистичким процесима.

Супротно очекивању да човек савременог доба има развијену самосвест и критичку дистанцу према стварности, он постаје конформиста у односу на све оно што се нуди у оквиру медијских садржаја. Ковач и Розенстил (2006), као примарну сврху новинарства дефинишу

достављање информација грађанима, захваљујући којима ће бити слободни и учествовати у процесима договарања и управљања. Међутим, данас медији више не преносе само поруке већ активно стварају нова значења, свест, етику, културу. „Пласирањем одређених идеја и ставова, медији обезбеђују успавану масу, која у зависности од воље креатора чува или тражи промену одређеног друштвеног поретка.“ (Вулић и Митровић, 2017, стр. 163) Писање и сама медијска интерпретација стања о криминалитету не може се посматрати једнострано у смеру теме од јавног интереса већ их пре можемо сагледавати у смеру стварања страха од насиља и успављивања конзументата од потребе за демократским променама. Таблоидизација медија у Србији, поред тога што се везује за комерцијализацију, може се разумети и кроз политизацију медија, као и кроз отуђеност и пад система вредности друштва у транзицији. Чини се да су то разлози због којих се може говорити о различитим аспектима који утичу на таблоидизацију медија, међу којима јасно препознајемо: политички, друштвено-културолошки, медијски и комерцијални аспект.

ИСТРАЖИВАЊЕ

Процес таблоидизације⁴, уз доминантан уплив сензационализма, дубоко је захватио српске медије, с тим што се чини да је најочитији у традиционалној штампи – дневним новинама. Озбиљно новинарство, ангажовано у истраживачким темама, све више је скрајнуто и налази се на маргинама. Уместо чињеница, истраживања, читаоцима се нуди спектакл, сензација уз добро утврђену матрицу формуле ССС (секс, спорт, скандал), којом се пуне новински ступци, са циљем да се задовољи читалачки „укус“ медијатизованог човека. Теме о криминалу присутне су

⁴ Таблоидизација: Према Conboy-у (2010, р. 130), таблоидизација може да се односи на: повећање броја вести о славнима, забави, животном стилу и сличним темама; пораст сензационализма, коришћење слика и наслова у форми слогана и вулгаризацију језика; смањење броја вести из света, као и о јавним питањима укључујући и политичке догађаје; скраћивање прича као и конверговање са агендом популарне културе, посебно телевизијске. Основна разлика између таблоидног и традиционалног новинарства је у томе што је његова основна функција повећање профита, а приликом рада међу критеријумима важности доминирају забава и садржаји са емотивним набојем који се касније презентују у форматима које конзумент лако и брзо конзумира. Код њих се и тврде вести преобликују и попримају структуру која је раније била карактеристична за такозване меке вести. Таблоидизација је универзалан феномен који је присутан и у земљама које имају најдужу традицију квалитетних традиционалних новина (Немачка, Велика Британија, Француска).

последњих деценија не само на такозваним странама „Црна хроника“⁵ већ готово у свим рубрикама, на свим странама и неретко на насловним странама. Тиме се просечном конзументу штампе намеће утисак о великом присуству или чак о порасту криминала у савременом српском друштву. Да ли је ово истина која одговара и званичним подацима о стању криминалитета у Србији? Проблем истраживања рада садржан је у питању: Како дневна штампа пише о криминалитету и колико то одговара званичним подацима о стању криминалитета у Србији? Циљ истраживања у нашем раду је да утврдимо писање штампе о овом проблему и упоредимо га са званичном статистиком како бисмо покушали да утврдимо разлоге, како у контексту сензационализма, тако и у контексту разумевања јавне перцепције криминалитета. У истраживању је примењена дескриптивно-научно-истраживачка метода. Циљеви истраживања произилазе из самог проблема и предмета истраживања, а садржани су у општој хипотези која гласи: Теме о криминалитету заступљене су у великој мери како у таблоидној тако и у озбиљној штампи, међутим постоји диспропорција званичних статистичких података и простора који ове теме добијају у штампи.

Циљеви

1. Истражити колико су теме о криминалитету присутне, како у таблоидној тако и у озбиљној штампи.
2. Истражити у оквиру којих новинарских жанрова се обрађују теме о криминалитету, како бисмо утврдили да ли се презентују површински посредством фактографских жанрова или дубински – аналитичким.
3. Истражити које су теме из области криминалитета најзаступљеније.
4. Истражити да ли присуство тема о криминалитету у дневној штампи одговара званичној статистици о криминалитету у Србији.

⁵ „Црна хроника данас је постала саставни део дневних новина и, сукладно опћој таблоидизацији новина и медијских садржаја опћенито, ова рубрика заузима све више простора и плијени све већу популарност код публике. У овој рубрици заступљени су догађаји који се односе на криминал, насиље, трагедије и обично су вијести у овој рубрици сензационалистичког карактера, а етички су често упитне. Како тематизирају догађаје који се не могу предвидјети, за ову рубрику се ангажују сарадници који су у дигиталним издањима све чешће и грађани, просумери.“ (Бараковић, В. у Куртић, Н., Бараковић, В. и други, 2016, стр. 25)

Метод

За потребе овог рада обавили смо мониторинг пет најутицајнијих и најчитанијих дневних новина у Србији у периоду од 31. 10. 2017. године до 6. 11. 2017. године и то: *Полишика*, *Данас*, *Вечерње новости*, *Блиц* и *Курир*. Истраживање је обављено како бисмо утврдили колико и на који начин се пише о криминалитету у српској савременој штампи, а заступљена је озбиљна (*Полишика*, *Данас*), полутаблоидна (*Вечерње новости*, *Блиц*) и таблоидна (*Курир*) дневна штампа. Квантитативно-квалитативном анализом садржаја анализирано је 35 примерака ових новина у целости. Јединица анализе је појединачни текст, а варијабле: новинарски жанр, тема, величина текста, илустрације и насловна страна.

Новинарски жанрови за посматрање разврстани су током истраживања у оквиру следећих: вест, извештај, чланак и остало, под којим подразумевамо изјаву, интервју, коментар и други.

Тема је писање о криминалитету у оквиру којег смо препознавали: убиство, покушај убиства, криминалитет малолетника, насиље у породици, силовање, пљачка, саобраћајне несреће са трагичним последицама (људске жртве) и остало. Такође смо препознавали и писање о току суђења и новим законским решењима.

Величина текста: мали, средње величине и велики текстови.

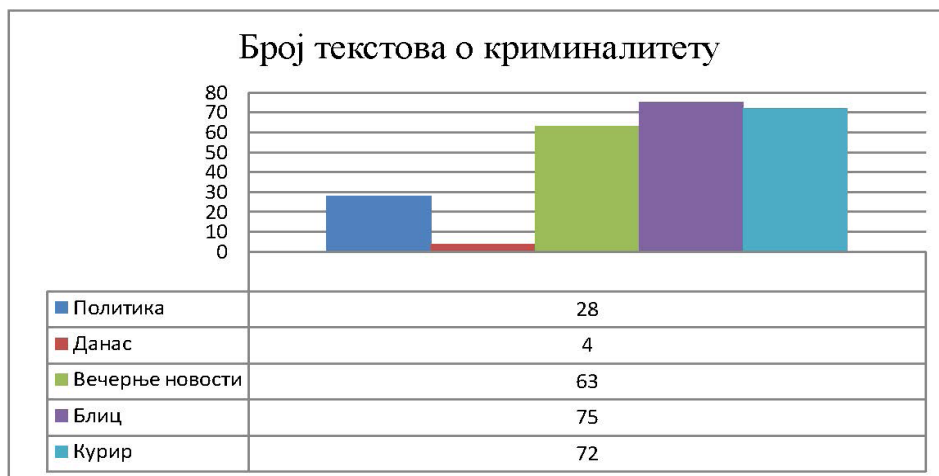
Илустрације – фотографије, графике и друге врсте илустрација разврстане у оквиру: без фото, једна фото и две и више фото.

Насловна страна: све теме објављене на насловној страни дневне новине.

На основу званичних статистичких података биће презентовани и резултати о стању криминалитета у периоду од 2013. године до 2017. године, и на тај начин утврдићемо како један од постављених циљева истраживања тако и створити услове за извођење закључака које смо поставили у оквиру проблема и предмета истраживања.

РЕЗУЛТАТИ СА ДИСКУСИЈОМ

У периоду од 31. 10. до 6. 11. 2017. године, у коме смо обавили истраживање у дневним новинама *Полишика*, *Данас*, *Вечерње новости*, *Блиц* и *Курир*, уочена су 242 написа која за садржај имају теме о криминалитету. У оквиру првог истраживачког циља поставили смо као задатак да установимо у којој дневној штампи су ове теме најзаступљеније.

Графикон 1. Присуство тема о криминалићету у дневној штампи у периоду од 31. 10. до 6. 11. 2017. године

У Графикону 1 јасно се уочава да су ове теме најзаступљеније у *Блици* и то са 30,99%, нешто мање у *Куриру* 29,75% и у *Вечерњим новостима* 26,03%. Ради се о таблоидној штампи, тако да су резултати очекивани. Међутим, иако су у *Полицици* ове теме присутне са 11,57%, овај проценат је прилично висок с обзиром на то да се ради о озбиљној штампи. Са друге стране, проценат од 1,65% или четири написа са темом криминалићет у дневној новини *Данас* указује на то да је уређивачка политика ове новине – чини се – више окренута другим темама, а да ове теме као дневни догађаји, чак и када на основу свих критеријума вести очекивано треба да се уврсте, остају без места у овој новини.

Графикон 2. Ангажовани жанрови при обради тема о криминалићету у периоду од 31. 10. до 6. 11. 2017. године

У Графикону 2 приказани су ангажовани жанрови на тему криминалитета. Приступ овој теми карактеришу фактографски жанрови, вест са 60,74% и класичан (тематски) извештај 38,43%, а тек са 0,83% чланак, док остали жанрови нису уопште присутни, што указује на површинско извештавање без дубљег сагледавања тема, без обзира на то да ли је реч о текућем извештавању – дневни догађај или тема иницирана актуелним догађајима. Када се ради о варијабли величина текста, у свих 35 бројева посматране дневне штампе доминирају мали текстови и то 191, средње величине било их је 37 док је великих било 14, и то шест (6) у *Куриру* и осам (8) у *Блицу*. Илустрација је присутна у две трећине текстова и то са једном фотографијом 111, а са две и више фотографија 52, док је без илустрације било 79 написа који за тему имају криминалитет. Визуелизација текстова, како је и очекивано, доминира у таблоидима и полутаблоидима (*Блиц*, *Курир* и *Вечерње новости*). Озбиљна штампа, *Политика* и *Данас*, у илустрацијама на ове теме задржала је умереност, тако да је *Политика* са једном фотографијом и то неутралном у односу на тему о којој пишу имала 11, а без илустрације 17 написа. У дневној новини *Данас* све четири (4) вести биле су без илустрације. Када је реч о овој новини, занимљиво је да дневни догађаји у посматраној недељи који су за тему имали криминалитет ни на основу критеријума вести као што су, на пример, актуелност, близина, познати актери и тако даље, нису завредили да се нађу на њеним страницама, док се од четири (4) вести једна (1) односила на пример на убиство које се догодило у Токију (Јапану).

Иначе, у периоду од 31. 10. 2017. године до 6. 11. 2017. године, од 242 новинска написа 14 се нашло на насловним странама: у *Блицу* шест (6), *Вечерње новости* четири (4), *Курир* три (3) и *Политика* једна (1). Међутим, половина, тј. седам (7) најава на насловним странама у *Политици*, *Вечерњим новостима*, *Блицу* и *Куриру* јесте случај убиства певачице Јелене Марјановић. Иако би било очекивано да *Курир* као типичан таблоид највише простора посвећује овом догађају, занимљиво је да су *Вечерње новости* три дана на насловној страни имале ову тему, *Блиц* два дана, док су *Курир* 6. 11. 2017. године и *Политика* 3. 11. 2017. године најавили текст. Притом, треба указати на то да се једино *Политика* определила да у чланку под насловом „Медијско суђење за убиство Јелене Марјановић“ пише тако да се може сматрати оправданим најава текста на насловној страни.⁶ Да подсетимо, убиство певачице Јелене Марјановић догодило се 2. 4. 2016. године, а 18 месеци касније овај догађај се и даље налази на насловним странама српске дневне штампе

⁶ Види онлајн издање *Политике*: <http://www.politika.rs/scc/clanak/391894/Medijsko-sudenje-za-ubistvo-Jelene-Marjanovic>, приступљено 30. 5. 2018. године.

чиме се показује јак уплив сензационализма у медијима и „лоша пракса“ новинарских редакција виктимизације жртве.

У Графикону 3 приказане су различите врсте криминалитета о којима се писало у 242 новинска текста у периоду од 31. 10. 2017. године до 6. 11. 2017. године, у пет дневних новина: *Полишика*, *Данас*, *Вечерње новости*, *Блиц* и *Курир*. Најзаступљеније је убиство са 21,4% и, уколико се у то уброји и покушај убиства са 4,13%, долазимо до укупног процента 25,17% што одговара врсти криминалитета „против живота и тела“. Затим, по учесталости писања у посматраној недељи, саобраћајне несреће са смртним исходом једног или више лица заступљене су са 14,46%, различите врсте насиља 11,57%, пљачке 11,16%, малолетни криминалитет 5,37%, насиље у породици 4,13%, силовање 1,65%, док се о свим другим врстама криминалитета писало 14,88%. О суђењима и пресудама било је 22 текста или 9,09% и то, истичемо, у оквиру најједноставнијег новинарског жанра – вести, што значи површински и по правилу на маргинама дневне штампе. Као и о овим темама, тако се и о изменама Закона (иницијативе, нова законска решења итд.) писало уз одсуство струке (правника), експерата као извора, што се не може сматрати добром новинарском праксом. Ове теме су биле присутне са свега 2%. За разлику од некадашње праксе, када је место за ове теме било опредељено на страницама „Црне хронике“, у анализираним бројевима, као и уопште последњих деценија, написи на тему криминалитета налазе се готово у свим рубрикама и на свим странама.

Значајно и упадљиво присуство тема о криминалитету у посматраном периоду од недељу дана (прва недеља новембра 2017. године), у пет најчитанијих и најутицајнијих дневних новина у Србији, наводи на закључивање како о високој распрострањености, тако и о јакој тенденцији раста криминалитета у српском друштву. Међутим, званична статистика, како приказују табеле 1, 2, 3 и 4, указује на диспропорцију писања штампе на ову тему и броја кривичних пријава, процесуираних кривичних дела и починилаца у периоду од 2013. године до краја 2017. године.

Табела 1: Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2013–2017.⁷

	Укупан број					Индекси				
	2013	2014	2015	2016	2017	2014	2015	2016	2017	2017
						2013	2014	2015	2016	2013
Кривичне пријаве										
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	91411	9260 0	10875 9	96237	90348	101	117	88	94	99
Учинилац познат	61560	5456 8	64226	67089	61767	89	118	104	92	100
Учинилац непознат	29851	3803 2	44533	29148	28581	127	117	65	98	96
Оптужења										
Република Србија	45704	4842 5	42030	39610	37752	106	87	94	95	83
Осуде										
Република Србија	32241	3537 6	33189	32525	31759	110	94	98	98	99

У Табели 1 јасно се уочава да је у паду број кривичних пријава од 2013. године до 2017. године. Наиме, број поднетих кривичних пријава у 2013. години био је 91.411 и док је наредних година био у благом порасту, у 2017. години евидентиран је број кривичних пријава од 90.348 што је евидентан пад у односу на све претходне године. Исти однос је, како се и види у Табели 1, када се ради о оптужењима и осудама. Ови подаци, као и подаци из табела 2, 3 и 4, говоре у прилог исказаној тврдњи о диспропорцији, и укупној и структуралној, између писања штампе о криминалитету и званичних статистичких података, чиме проверавамо и постављени четврти (4) истраживачки циљ у оквиру нашег истраживања.

⁷ Републички завод за статистику, Саопштење број 193. год. LXVIII, 16. 07. 2018.

Табела 2: Кривичне пријаве против пунолетних лица према кривичном делу, 2013–2017.⁸

Кривична дела	2013		2014		2015		2016		2017	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Укупно	91411	100	92600	100	108759	100	96237	100	90348	100
Против живота и тела	3734	4,1	3268	3,5	3818	3,5	3451	3,6	3276	3,6
Против слобода и права човека и грађанина	2850	3,1	2975	3,2	3874	3,6	4046	4,2	4052	4,5
Против части и угледа	39	0	47	0,1	53	0	41	0	37	0
Против полне слободe	320	0,4	252	0,3	352	0,3	367	0,4	338	0,4
Против брака и породице	6268	6,9	5914	6,4	7891	7,3	10190	10,6	10561	11,7
Против имовине	45899	50,2	50303	54,3	58741	54	44000	45,7	40443	44,8
Против привреде	3397	3,7	3347	3,6	3526	3,2	3333	3,5	2939	3,3
Против здравља људи	3464	3,8	3161	3,4	3731	3,4	3687	3,8	4574	5,1
Против опште сигурности људи и имовине	1210	1,3	1264	1,4	1284	1,2	1220	1,3	1135	1,3
Против безбедности јавног саобраћаја	7773	8,5	7439	8	7856	7,2	7805	8,1	7724	8,5
Против уставног уређења и безбедности Републике Србије	39	0	38	0	31	0	62	0,1	13	0
Против правосуђа	821	0,9	865	0,9	1114	1	1039	1,1	994	1,1
Против јавног реда и мира	3396	3,7	2897	3,1	3671	3,4	3201	3,3	2882	3,2
Против правног саобраћаја	2173	2,4	1975	2,1	2570	2,4	2966	3,1	2436	2,7
Против службене дужности	2602	2,8	2437	2,6	2642	2,4	2764	2,9	2612	2,9
Остала кривична дела	7426	8,1	6418	6,9	7605	7	8065	8,4	6330	7

И док наше истраживање указује на упадљиво висок степен писања штампе у вези са кривичним делима против живота и тела, у Табели 2 евидентиран је пад од 2013. године (4,1%) па све до 2017. године (3,6%). Исти тренд се уочава и код осталих врста кривичних дела, осим у случају кривичних дела против брака и породице (2013. 6,9%, 2014. 6,4%, 2015. 7,3%, 2016. 10,6% и 2017. 11,7%) и кривичних дела против здравља људи (2013. 3,8% – 2017. 5,1%). Повећан број кривичних пријава за ова кривична дела сматрамо да можемо сагледати како и у пооштреној казненој политици за ова кривична дела (посебно када је реч о кривичном делу неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога), тако и медијском извештавању у смеру превенције и оснаживања жртава да пријаве насилнике, пре свега у случају насиља у породици (на пример, медијска акција „Стоп насиљу над женама“).

⁸ Исто.

Табела 3: Малолетни учиниоци кривичних дела, 2013–2017.⁹

	Укупно					Индекси				
	2013	2014	2015	2016	2017	2014	2015	2016	2017	2017
						2013	2014	2015	2016	2013
Кривичне пријаве										
Укупно	3844	3110	3355	3643	3465	81	108	109	95	90
Оптугења										
Укупно	3300	2522	2535	2505	1992	76	101	99	80	60
Осуде										
Укупно	2648	2034	1926	2032	1633	77	95	106	80	62

Табела 4: Малолетници – кривичне пријаве, према кривичном делу, 2013–2017.¹⁰

Кривична дела	2013		2014		2015		2016		2017	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Укупно	3844	100	3110	100	3355	100	3643	100	3465	100
Против живота и тела	404	10,5	316	10,2	414	12,3	535	14,7	510	14,7
Против слобода и права човека и грађанина	76	2	70	2,3	86	2,6	150	4,1	138	4
Против полне слободe	68	1,8	36	1,2	39	1,2	47	1,3	40	1,2
Против здравља људи	127	3,3	132	4,2	181	5,4	145	4	198	5,7
Против привреде	4	0,1	5	0,2	13	0,4	14	0,4	17	0,5
Против имовине	2355	61,3	1952	62,8	1912	57	1914	52,5	1696	48,9
Против безбедности јавног саобраћаја	123	3,2	70	2,3	67	2	58	1,6	76	2,2
Против јавног реда и мира	465	12,1	358	11,5	409	12,2	495	13,6	498	14,4
Остала кривична дела	222	5,8	171	5,5	234	7	285	7,8	292	8,4

⁹ Републички завод за статистику, Саопштење број 192. год. LXVIII, 16. 07. 2018.

¹⁰ Исто.

У табелама 3 и 4, приказана је званична статистика која се односи на кривична дела где су учиниоци малолетници. И док нас писање штампе о малолетничком криминалитету, односно учесталост ових тема као дела садржаја, наводи на закључак да ову тему можемо идентификовати као тренд иза ког стоји пораст малолетничког криминалитета, статистички подаци за период од пет (5) година, од 2013. до 2017. године, показују евидентан пад у броју, како кривичних пријава, тако и оптужења и осуда.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Полазећи од постављених истраживачких циљева у приказаном истраживању, морамо констатовати да су теме о криминалитету у великој мери присутне, како у озбиљној тако и у таблоидној штампи. Чињеница је да се већа присутност бележи у таблоидној штампи, што је и очекивано, но не можемо занемарити ни прилично висок проценат у озбиљној штампи (11,57% у *Полицији*). Занимљиво је да тема криминалитета није више присутна само на страницама рубрике „Црна хроника“, него своје место налази и у другим рубрикама и на готово свим странама новина. Ово можемо идентификовати као тренд квантитативног и квалитативног преливања криминала из досадашњих оквира страница штампе. Истраживање је показало да се о овим темама пише површински – фактографским жанровима (вест и извештај) уз висок проценат присуства илустрација (фотографија). Налази о томе колико је криминалитет као тема присутан у домаћој штампи, као и подаци о томе како се пише о криминалитету и којим врстама криминалитета се поклања највише пажње, одговарају сличним истраживањима како у свету, тако и у окружењу. Интензитет писања и начин писања сугерише перцепцију раста укупног криминалитета и посебно велику заступљеност насилничког криминалитета, криминалитета малолетника, што, како смо доказали на основу званичних статистичких података, не одговара стварном стању криминалитета у српском друштву приказаном званичним статистичким подацима. Док је присуство тема о криминалитету у штампи све учесталије и по стилу и визуелној опреми све упадљивије, у званичним подацима официјелне статистике у последњих пет година се бележи мањи број кривичних пријава. Иначе, извештавање о криминалу и насиљу у српској најтиражнијој дневној штампи до кога смо дошли на основу истраживања у раду, одговара општим трендовима у свету и то из угла придавања пажње и самог начина извештавања, и упориште је како у комерцијализацији, тако и у таблоидизацији.

ЛИТЕРАТУРА

- Вулић, Т., Митровић, М. (2017). Таблоидизација штампе у Србији као последица глобализације. Међународни тематски зборник са скупа: *Глобализација и локализација* [уредили и приредили Шуваковић, У. и Марковић Савић, О.]. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Београд: Српско социолошко друштво и Институт за политичке студије, 162–177.
- Van Marie, F., Maruna, Sh. (2010). “Ontological insecurity” and “terror management”: Linking two free-floating anxieties. *Punishment & Society*, 12/1, 17–26.
- Garland, D. (2001). Epilog: The New Iron Cage. *Punishment & Society*, 3(1), 197–199.
- Green, D. A. Feeding Wolves: Punitiveness and Culture. *European Journal of Criminology*, 6(6), 517–436.
- Gidens, E. (2007). *Sociologija*. Београд.
- Куртић, Н., Бараковић, В. и други (2016). *Таблоидизирање стварности – мешаморфоза дневних новина*. Књижевска кућа Плањак Комерц доо Тешањ.
- Ковач, Б., Розенстил, Т. (2006). *Елементи новинарства*. Подгорица: ЦИД и Институт за медије.
- Conboy, M. (2010). *The language of newspapers socio-historical perspectives*. London: Continuum.
- Meyer, T. (2006). *Populismus und Medien*. Wiesbaden.
- Picket, J. T., Mancini, C., Mears, D. P., (2013). Vulnerable victims, monstrous offenders, and unmanageable risk: social control of sex crime. *Criminology*, 51(3), 729–759.
- Reiner, R. (1999). Media Made Criminality. *The representation of Crime in the Mass Media*. The Oxford Handbook of Criminology, Oxford, 199.
- Soković, S. (2001). Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta (karakteristike, perspektive i osvrt na domaće prilike). *Crimen*, (II), 2/2011, 212–226.
- Surette, R. (2007). *Media, Crime and Criminal Justice: Images, Realities, and Policies*. Belmont.
- Shearing, C. (2001). Punishment and Changing Face of the Governance. *Punishment & Society*, 2001, Vol. 3/2, 203–220.
- Hartnagel, T., Tempelton, L. J. (2012). Emotions about crime and attitudes to punishment. *Punishment & Society*, 14(4), 452–474.

Tatjana Vulić
Snežana Soković

THE CONTEXTUALIZATION OF TRUTH ABOUT CRIMINALITY IN SERBIAN NEWSPAPERS

Summary

In the last couple of decades, daily newspapers in Serbia have dedicated regular columns to crime, violence and investigation procedures, one such being the “crime scene” column. Nevertheless, these topics often happen to be an integral part of other columns and the content of the front pages, while the presence of these topics imposes the impression about the rise of crime. At the same time, official reports do not correspond to the media truth about crime and violence in Serbia. The presence of these topics can be understood not only from the context of gatekeeping and tabloidization, but also in the context of the influence of ideology onto the understanding of reality, the public perception of criminality, with the function of maintaining control and the existing state of apathy among citizens. For the needs of the research, the authors have accessed the analysis of the content in daily newspapers: *Politika*, *Danas*, *Blic*, *Večernje novosti* and *Kurir* during the period from October 31 to November 6, 2017. The unit of analysis for the purpose of this research was a singular newspaper article with the topic regarding crime. The results of the research were compared with the official reports in order to answer the research question – whether the intensity of writing on this topic corresponds to the truth about the intensity of crime in Serbian society. It was confirmed that the intensity of writing is in disproportion with the intensity of crime based on official statistics.

Милован Трбојевић¹
Академија за националну безбедност
Београд

DOI: 10.7251/TOMNIS1902308T
Прегледни рад

Зоран Малбашић²
Академија за националну безбедност
Београд

МАЂАРСКИ РЕВИЗИОНИЗАМ: БЕЗБЕДНОСНИ ФЕНОМЕН ВЕК НАКОН ТРИЈАНОНА

У раду аутори анализирају безбедносне реперкусије које ревизионистичка настојања мађарских националиста имају на мађарско друштво кроз највећи део 20. века, па до данас. Овакве идеје су на више нивоа мађарског друштва у последњих сто година отворено пропагиране, у неким периодима су прикриване или гушене, али је мађарски ревизионизам опстао цели век након потписивања Тријанонског споразума. Иако не обликује јавни и политички дискурс као што је то био случај у међуратном периоду, присуство мађарске ревизионистичко-иредентистичке политике евидентно је и у другој деценији XXI века, што у случају скретања са демократског курса земље у перспективи може представљати озбиљан проблем за безбедност читаве југоисточне Европе. Без обзира на чланство у НАТО и ЕУ, у мађарској држави, али и значајном делу мађарске дијаспоре, кроз неговање сећања на националне хероје из богате националне историје и територије које су биле под контролом мађарских владара, и даље је присутан романтичарски занос о јединственој и комплетној националној држави. У раду се закључује да традиција и историјски романтизам и даље остављају дубок траг у Мађарској, како у интелектуалним круговима тако и у редовима радикалних десничара, али и политичких одлучилаца, а претпостављено „историјско право“ и „историјска неправда“ нанета мађарском народу након Тријанона честа је аргументација носилаца ревизионистичких активности у овој земљи и оправдање за већину политичко-економских проблема у друштву.

Кључне речи: Мађарска, ревизионизам, Тријанонски мировни споразум, југоисточна Европа.

¹ trbojevicmilovan1@gmail.com

² zoranmalbasic83@gmail.com

Увод

Мађарска је кроз историју егзистирала у различитим формама друштвено-политичког уређења, а двадесети век је за ову државу свакако био најдинамичнији и најдраматичнији. У прошли век она је ушла као део Аустроугарске монархије, тада једне од најмоћнијих држава света, и у њој је била политички ентитет у којем су Мађари доминирали у сваком смислу, од политичког до културно-лингвистичког. Након слома Монархије крајем Великог рата и краткотрајног неуспелог експеримента са Мађарском Совјетском Републиком, у међуратном периоду егзистирала је Краљевина Мађарска, а након Другог светског рата променила је политичко уређење и име у Народна Република Мађарска. Слом комунистичког блока Мађарској је донео ново политичко уређење, те је од 1990. до 2012. године ова држава носила назив Република Мађарска, а новим уставом из 2011. године из имена државе изостављен је назив „Република“.

Међутим, ниједан догађај из мађарске историје није оставио озбиљније последице на савремену мађарску свест, нити је изазвао толико контроверзи и полемика као што је то потписивање мировног споразума у Тријанону по окончању Првог светског рата. Овај уговор формализовао је престанак постојања мултинационалне Угарске и креирао је Мађарску која егзистира у данашњим границама. Њиме су силе победнице у Великом рату обавезале Мађарску на уступање знатног дела предратних територија и плаћање ратних одштета чиме је окончана и вишедеценијска мађаризација немађарских народа на територији Угарске, који су након изласка из Аустроугарске монархије махом формирали независне државе.

Дух Тријанона и данас лебди над Мађарском, а немирење са тада успостављеним границама и даље је снажно присутно како у редовима екстремних националиста, тако и код политичких одлучилаца у Мађарској. Тријанон је у последњих сто година снажно обликовао спољну оријентацију Мађарске, нарочито према суседима, али је неретко служио и за унутрашње политичке размирице и учвршћивање власти, поготово када су земљу водили политичари десничарске оријентације. Ревизионистичко-иредентистичке аспирације биле су константа у Мађарској од регента Миклоша Хортија и свих међуратних влада, преко пронацистичких лидера током Другог светског рата, па све до данашње *Fidesz*-ове владе која је све више оптерећена захтевима радикалне мађарске деснице са *Jobbik*-ом на челу.

*Историјско-политичке околности у вези са поштивањем
споразума у Тријанону*

Велики рат је као никада до тада променио глобалну геополитичку позорницу – у годинама рата и након његовог окончања престало је да постоји руско и немачко царство, османска империја, али и Аустроугарска монархија. Непосредно пре окончања овог сукоба, Сједињене Америчке Државе (САД), које су се током априла 1917. године придружиле силама Антанте и значајно утицале на исход рата, првобитно су заступале идеју о неопходности опстанка Аустроугарске, додуше у знатно измењеној форми. Наиме, председник САД Вудро Вилсон је у септембру 1917. године иницирао формирање експертске групе (*Inquiry – истраживање, иштивање*) са циљем благовремене припреме државног руководства за све извеснију мировну конференцију. У ту сврху, група од 150 стручњака, научника и истраживача сачинила је око 2.000 извештаја и прикупила најмање 1.500 мапа, а шеф секције за Аустроугарску био је Чарлс Симор, експерт за национална питања у Монархији (Gulyás, 2012, p. 27). Симор је иницијално био за трансформацију Аустроугарске у федерацију коју ће чинити шест конститутивних елемената: Аустрија, Мађарска, Југославија, Трансилванија, Бохемија (Чешка) и Пољско-Украјина, где ће се у свакој од ових јединица у пуној мери спроводити мањинска права. Ипак, овај предлог на мировној конференцији у Паризу није ни узет у разматрање, највише због тога што су чланице Антанте процењивале да се федерализацијом Монархије, односно опстанком државне заједнице Аустрије и Угарске, неће моћи неутралисати немачки утицај у овој држави.

Све извеснији крах Аустроугарске монархије условио је и прекид државно-правно-политичких веза немађарских народа са Бечом, док је на територији Мађарске избила револуција која је 16. 11. 1918. године резултирала отцепљењем Мађарске од Аустрије. Прва мађарска револуција била је само увод у комунистички преврат, тако да је већ 21. 03. 1919. године на власт дошла комунистичка партија под вођством Беле Куна и проглашена је Мађарска Совјетска Република. Мађарски социјалисти, у складу са сопственим идеолошким опредељењем, настојали су да признају право на самоопредељење свим народима у Угарској и нису се залагали за рестаурацију земаља круне Светог Иштвана, већ су настојали да прекину било какав континуитет са политиком предратне Угарске (Mitrović, 1969, str. 177). Већ у августу 1919. године румунска војска присилила је револуционарну владу на оставку, тако да је Мађарска Совјетска Република трајала само 133 дана (Напáк, 1995, pp. 215–218). Како би се спречила даља револуционарна превирања, власт

у Будимпешти преузео је адмирал аустроугарске морнарице Миклош Хорти, који је на челу националне војске проглашен за регента, након чега се приступило хитном формирању делегације која би на Париској мировној конференцији адекватно репрезентовала мађарске интересе.

Окончањем неуспелог пројекта Мађарске Совјетске Републике, нова мађарска влада је на мировну конференцију послала делегацију широког политичког спектра са Палом Телекијем, Иштваном Бетленом и Албертом Апоњијем, који је захтевао да се о границама Мађарске одлучује путем референдума, што су категорички одбиле победничке силе (MacMillan, 2001, р. 269). Коначни текст споразума између Мађарске и сила победница усаглашен је током маја 1920. године, а након дугих и мучних преговора мађарска страна је одлучила да прихвати понуђене услове. Потписници споразума са мађарске стране били су министар здравља Агоштон Бенард и мађарски амбасадор у Француској Алфред Драше, који су одмах након стављања потписа изразили жељу да напусте јавни живот (Пејин, 2007, стр. 45). У наредним деценијама, бројни мађарски историчари и политичари су разлоге за неуспелу дипломатску кампању у Паризу тражили у чињеници да се мађарска делегација знатно касније укључила у мировне преговоре, односно у периоду када су силе победнице већ увелико формирале свој негативни став према мађарском питању.

Мировни споразум између Краљевине Мађарске и чланица Антанте закључен је 04. јуна 1920. године у палати Тријанон у француском Версају и регулисао је односе између победничких сила у Првом светском рату и поражене Мађарске. Тријанонским уговором, који је представљао један од резултата Париске мировне конференције, дефинисан је међународни статус новоформиране државе Мађарске, као и њене границе са суседством које је претходно чинило знатан део Аустроугарске монархије. Предратна Угарска је уговором из 1920. године знатно редукована у корист новоформираних држава: Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Аустрије, Чехословачке, проширене Румуније и Италије (Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon June 4, 1920). Тријанон је такође, као никада до тада у хиљадугодишњој историји мађарске државе, довео до знатног разједињења мађарског народа. Иако је један од примарних принципа Тријанонског споразума био равноправна етничка заступљеност, Мађарска је овим уговором изгубила највише од свих поражених страна у сукобу, јер је остала без две трећине своје предратне територије (са 282 876 км² смањена је на 92 963 км²) и једне трећине становника који су се пре рата изјашњавали као припадници мађарског народа (око 3,2 милиона становника), што је окарактерисано као „највећа

катастрофа која је задесила Мађарску од Мохачке битке 1526. године“ (The American Hungarian Federation, *The Treaty of Trianon: A Hungarian Tragedy*). Тачније, предратна Угарска је имала око 21 милион становника, а након Тријанона 13.356.000 становника, што имплицира да се 63,6% популације нашло иза мађарских граница. Такође, од 20.886.487 становника Угарске по попису из 1910. године, у Мађарској је остало 7.615.117 становника, Румунија је добила 5.257.467 становника, Чехословачка 3.517.568, Краљевина СХС 4.131.248, а Аустрија 291.579 становника. Када је реч о становницима Угарске који су говорили мађарски језик (којих је по попису из 1910. године било 10.050.575), 1.704.851 је припало Румунији, 1.063.020 Чехословачкој, 545.735 Краљевини СХС, док је 26.183 становника завршило у Аустрији (Bartha, 2006, р. 15). С тим у вези, Мађарској је било дозвољено држање 25.000 припадника сталне војске, наспрам 542.000 војника у новоформираним државама које су наследиле Аустроугарску (Ibid, р. 16), како би се у старту предупредио евентуални мађарски ревизионизам и реваншизам са циљем повратка на стање пре рата.

Развој међурајној мађарској ревизионизма

Међуратна политика у Мађарској, како унутрашња тако и спољна, била је усмерена на ревизију Тријанонског споразума и поврат изгубљених територија под „круну Светог Стефана (Иштвана)“. Готово сви водећи мађарски политичари, без обзира на политичку оријентацију, карактерисали су овај споразум као изразито неповољан за мађарски народ, тако да „ниједна мађарска влада не би могла да преживи без тражења правде за Мађарску“ (Balogh, 1988, р. 55). Ревизионизам је у међуратном периоду био суштински кохезиони фактор подељене нације, а укидање одредаба овог мировног уговора перципирало се као неопходан део процеса националног спаса, али и спречавања дискриминације, асимилације и губљења мађарског националног идентитета у новоформираним државама. Не само Мађари у Мађарској, него и њихови прекогранични сународници, третирали су новонастало стање као изнуђено и наметнуто, али и као тренутно и пролазно, те је убрзо по ступању на снагу Тријанонског споразума настала и главна мађарска иредентистичко-ревизионистичка крилатица *нет, нет, соћа* („не, не, никад“) као трајни симбол одбијања да се прихвати нова геополитичка реалност. Стога је историјски ревизионизам, као облик реконфигурације јавног сећања и прилагођавања дотадашњег тумачења историје, у мађарском случају био моћно оружје у поступку трансформације националне међуратне политичке реторике (Малбашић, 2016, стр. 170).

Под утицајем „Тријанонског синдрома“ (Bartha, 2006, p. 176) у међуратним годинама, готово сваки респектабилнији мађарски историчар имао је сопствену публикацију о Тријанону, док су мађарски ђаци кроз уџбенике историје подучавани да је Тријанон неприродно кршење интегритета хиљадугодишње Угарске краљевине и „привремени феномен који би требало да нестане као зла ноћна мора“ (Vardy, 1983, p. 38). Као најочигледнија ревизионистичка стратегија спровођена кроз образовни систем истиче се песма *Hiszkegy* („Национална вера“), чије је рецитовање означавало почетак наставе у готово свим школама међуратне Мађарске, и која гласи:

„Верујем у једног Бога,
Верујем у једну земљу,
Верујем у свету и вечну истину,
Верујем у ускрснуће Мађарске!
Амин.“ (Sisa, 1983, p. 234).

Поред деловања у сфери образовања, Мађарска је убрзо отпочела агресивну дипломатско-пропагандну кампању са циљем ревизије одредаба Тријанона. Тако је гроф Алберт Апоњи током 1923. године реализовао серију антитријанонских предавања у САД, након чега је у Будимпешти боравила делегација америчких новинара који су од мађарског руководства добили понуду да САД буду арбитри у евентуалној ревизији овог мировног уговора (Matichescu, 1988, p. 41). Слична стратегија примењена је и у Великој Британији, где је главни заговорник ревизије граница у корист Мађарске био Харолд Ротермир, који је 1927. године у чланку „Мађарско место под сунцем“ објављеном у новинама *Daily Mail* истакао да у Европи неће бити мира док се не изврши ревизија Тријанона (Пејин, 2007, стр. 57).

Мађарска се и на институционалном плану интензивно ангажовала како би умањила негативне ефекте Тријанона. Тако је 27. јула 1927. године у Будимпешти формирана „Мађарска ревизионистичка лига“ (*Magyar Revíziós Liga*) са познатим писцем Ференцом Херцегом на челу (Carles, 2005, p. 64), а основни задатак „Лиге“ био је придобијање подршке за иредентистичке циљеве на међународном нивоу. Крајем исте године у Њујорку је основана и „Лига за ревизију“, која је имала јако упориште у америчким политичким круговима и тесно је сарађивала са „Мађарском ревизионистичком лигом“ у Будимпешти (Пејин, 2007, стр. 57). Оснивање мађарских иредентистичко-ревизионистичких организација у земљи и иностранству био је увод у масовну појаву сличних организација које су током 30-их година биле редовна појава у мађарском јавном животу – „Одбор за одбрану нације“, „Савез организација за одбрану нације“, „Ревизионистички савез“, „Светски савез Мађара“, „Уд-

ружење Ердељаца“, „Одрпана гарда (*Rongyos garda*)“, „Турански ловци“, „Организација 10“, „Опште удружење мађарских стрелаца“, „Витешки ред“, „Савез последњих бораца“, и др. (Ибид, стр. 54–55).

Мађарска је велике наде полагала и у наднационалне инструменте Друштва народа, чији је члан постала 1922. године. Наиме, мађарски ревизионисти су видели шансу у екстензивном тумачењу члана 19. споразума којим је основано ово наднационално тело, а који каже да: „Скупштина (Друштва народа) може с времена на време, на предлог чланова Друштва, предлагати поновно разматрање уговора који су постали неприменљиви, али и разматрање међународних услова чији континуитет може угрозити мир света“ (*The Covenant of the League of Nations*, 1919, Article 19). С обзиром на то да се Друштво народа показало нефункционално у знатној мери, ревизионисти у мађарским редовима су се окренули политичко-војним коалицијама (пре свега Тројном пакту) за које су сматрали да ће им помоћи у решавању „мађарског питања“, што је државу убрзо довело на ивицу сукоба.

Анимирање шире јавности кроз буђење националног сентимента било је значајан део ревизионистичке стратегије, тако да су широм земље подизани меморијални комплекси и бројна спомен-обележја која су указивала на неправду коју је Тријанон донео Мађарској. Поред бројних споменика овога типа у читавој држави (Miklós, 2002, pp. 97–136), најамбициознији међуратни ревизионистички пројекат реализован је на Тргу слободе у Будимпешти, где су почетком 1921. године подигнута четири споменика која су симболизовала одузимање мађарских територија на северу, југу, истоку и западу. У склопу истог пројекта, 1928. године је на централном делу овог комплекса подигнут постамент са мађарском заставом висине 20 метара у чијем се постољу симболично налазило земљиште из свих земаља „круне Светог Иштвана“ (Caples, 2005, p. 57).

Носиоци међуратне ревизионистичке политике били су истакнути мађарски политичари, попут премијера Пала Телекија и грофа Иштвана Бетлена. Телеки је за потребе послератних мировних преговора сачинио тзв. црвену мапу која је детаљно приказивала етничку структуру на простору Мађарске пре Првог светског рата. У свом делу „Еволуција Мађарске и њено место у европској историји“ приказао је детаљну мапу „Природне Мађарске“, али је у њој приказао и регије у којима Мађари никад нису били у већини, па чак никад нису ни живели. По њему, делови „Природне Мађарске“ су: 1. *Alföld*, или велика пешчана низија (данашња централна Мађарска), 2. *Dunántúl* или *Transdanubia* (данашња западна Мађарска и простор према Бечу), 3. *Kis Alföld*, или мала пешчана низија (североисточна Мађарска и делови Словачке), 4. Северо-

западни планински крајеви (са деловима данашње јужне Словачке), 5. Североисточни планински крајеви (са деловима данашње Словачке, Украјине и Румуније), 6. Источни и јужни Карпати (данашње украјинске и румунске територије), 7. *Bihar* планине (у данашњој источној Мађарској и делом у Румунији), 8. *Mezőség* или Трансилванијски басен (у данашњој Румунији) и 9. Динариди (који се протежу кроз западни део Балкана, данашњу Словенију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Србију и Албанију) (Teleki, 1923, p. 11).

Као и Телеки, гроф Иштван Бетлен је као мађарски премијер креирао активну спољну политику државе на ревизионистичким основама. Бетлен је био део мађарске делегације на Париској мировној конференцији, а потом се налазио и на челу националистичке мађарске Партије јединства (*Egységes Párt*) која је променила назив у Партију националног јединства (*Nemzeti Egység Pártja*), да би 1939. године поново променила назив, овог пута у Партију мађарског живота (*Magyar Élet Pártja*). Ова партија је доминирала мађарском међуратном политичком сценом, а након доласка нациста на власт усвојила је политику, хијерархију и симболику тоталитарних режима у Европи, а формирала је и полумилитантне одреде са циљем очувања јавног реда и мира, односно „националног јединства“ (Morgan, 2003, pp. 76–77). У свом делу „Тријанонски споразум и европски мир“ премијер Бетлен је навео да се хиљадугодишње угарско краљевство никада није протезало изван својих природних граница, те да мађарска нација никада не сме да заборави чињеницу да су земље круне Светог Иштвана њено „законито наследство“ (Bethlen, 1934, pp. 101–102). Бетлен је директно утицао и на покретање часописа „Мађарска ревија“ (*Magyar Szemle*), у коме су редовно објављивани ревизионистички текстови, тако да је ова ревија у научној, али и широј јавности, брзо стекла статус „државног“ гласила као дела националне пропагандне машинерије.

Концепт „државе – империје Светог Иштвана“ у овом часопису пропагирао је Иван Отлик, члан делегације на париским мировним преговорима и лице од утицаја у мађарском политичком врху. Он је протезирао став да „Нова Мађарска“ или „Нова Хунгарија“³ представља скуп релативно независних јединица чија би аутономија у односу на централну власт зависила од степена њиховог друштвено-економског развоја (видети: Ottlik, 1928). На истом трагу био је и мађарски ултранационалиста и „Вођа нације“ за време нацистичке окупације Ференц Салаши, који је „Хунгаризам“ и *Pax Hungarica* увео као централни појам нацио-

³ Отлик је свесно користио латински назив *Hungaria*, како би се појам разликовао од територијално умањене Мађарске.

налистичке идеологије. Дакле, он је сматрао да овај систем веровања морају да усвоје све нације које пребивају у Панонији, те је предложио формирање „Уједињених земаља Хунгарије“ које би обухватале шест административних јединица: Мађарску (као највећу јединицу и седиште федерације), Словачку, Рутенију, Трансилванију, Хрватску и западне граничне земље (Caples, 2005, pp. 82–83).

Ревизионистичке активности међуратне Мађарске нису имале утемељење у економским бенефитима које би евентуална територијална проширења донела овој земљи, што се види на примеру мађарског одбијања да ступи у царинску унију са Аустријом и Чехословачком након економске кризе из 1929. године. Етно-национална комплетност била је примарни мотив мађарског међуратног иредентистичко-ревизионистичког наступа, који су тешко могле да поремете и конкретне економске тешкоће са којим се сусретало мађарско транзиционо друштво након Великог рата. Међутим, наслеђе Тријанона које је доминирало како спољном тако и унутрашњом политиком, одвело је Мађарску у друштво тоталитарних европских режима, са новим погубним последицама које је ревизионистичка политика поново донела мађарском друштву. Стога тридесете године прошлог века и период Другог светског рата са правом носе обележје „најконтроверзнијег периода у мађарској историји“ (Bartha, 2006, p. 121).

Перспективе савременог мађарског ревизионизма

Ревизионизам је у деценијама по окончању Другог светског рата био тема која се углавном избегавала, а сви они који су евентуално инсистирали на унапређењу контаката са прекограничним Мађарима махом су карактерисани као националисти и противници социјалистичке Мађарске. С друге стране, носиоци послератне ревизионистичке пропаганде били су припадници мађарске емиграције, углавном сачињене од официра, жандара и војника, али и интелектуалаца и припадника племства који су трајно напустили земљу и који су у иностранству покренули више емигрантских листова и формирали националистичке организације ревизионистичко-иредентистичког карактера. Најзначајнији мађарски ревизионистички центар налазио се у САД – на Флориди, где је покренута издавачка кућа *Danubian Press Inc*, која је публиковала највећи део послератних ревизионистичких радова.

Тек је средином 80-их година 20. века, односно неколико година пре распада Варшавског пакта, забрана помињања Тријанона полако почела да слаби, а у мађарским научним круговима су тада почели да се појављују радови на тему неправедних мировних уговора којима је

окончан Први светски рат. Почетком последње декаде прошлог века Магда Адам је у раду „Нови извори Тријанона“ (Ádám, 1991) изложила тезу која је и данас актуелна и често помињана, а односи се на француску кривицу за послератне границе Мађарске. Наиме, централни аргумент ове хипотезе је да је Француска након Великог рата директно суспендовала право на самоопредељење народа, концепт који је на париским мировним преговорима увео председник САД Вудро Вилсон, те је због тога директни кривац за поделу угарске краљевине. Тиме је Француска директно допринела да се проблеми са мањинама који су постојали у Хабзбуршкој монархији само пребаце на даље амортизовање новим политичким одлучиоцима, што је касније у знатној мери утицало на избијање новог глобалног сукоба. Међутим, ову декаду карактерисала је и тенденција патриотски оријентисаних историчара и политичара да у знатној мери ублаже реторику која је доминирала у Мађарској у међуратном периоду. Наиме, последњих деценија приметно је инсистирање на „интегралној“ верзији иредентизма и ревизионизма, где се не захтева пуна рестаурација Угарске у предтријанонским границама, већ се махом истиче неопходност „оптималног ревизионизма“ (Caples, 2005, p. 61), односно повратак древних мађарских територија који је могућ у актуелним геополитичким околностима.

Главни носиоци ревизионистичке доктрине у савременој Мађарској окупљени су у идеолошко-политичку групацију под називом Покрет за бољу Мађарску – Јобик (*Jobbik Magyarországért Mozgalom*), који је у кратком периоду прешао велики пут – од студентске патриотске организације до друге политичке снаге у држави и убедљиво најбројније десничарске опције у Мађарској. Иако активисти странку описују као конзервативну и радикално патриотску хришћанску партију, формирану са циљем заштите мађарских вредности и интереса, ради се о неонацистичкој, расистичкој, антисемитској и хомофобној организацији. Политички програм Јобика би се стога у најкраћим цртама могао описати као комбинација етно-национализма и антиглобализма, са јасним утицајем радикално десничарске доктрине (Трбојевић, Малбашаић, 2016, стр. 88).

У прогласу који је Јобик издао пред парламентарне изборе у Мађарској 2010. године наведено је да „политички хоризонти Јобика нису дефинисани границама наше земље већ границама наше нације“, те да је страначки „фундаментални принцип брига о нацији од 15 милиона душа“ (Jobbik, the Movement for a Better Hungary – Foreign Affairs Committee, 2010, p. 15). У овом манифесту страначки лидери су нарочиту бригу показали за сроднике који се налазе изван граница земље, тако да је наведено да се Јобик залаже за „културну и економску реунификацију мађарске нације, одобравање мађарског држављанства за сваког Мађа-

ра, успостављање министарства за национална питања, промоција права на самоопредељење, реинкорпорација прекограничних заједница и емиграната у друштвени живот Мађарске, промоција и развој регионалне прекограничне сарадње и координирани развој између различитих националности“, те да се „мађарска држава мора рестаурирати на основу својих историјских права“, односно да „проблем наше раздвојене нације – мађарско питање – мора постати предмет дискусије како у ЕУ, тако и на међународној сцени“ (Ibid, p. 15). Посебан акценат Јобик је ставио на јавни и културни живот у Будимпешти, која је означена као „главни град Карпатског басена“. Поред отварања нових школа и болница, побољшања јавног транспорта и сл., лидери Јобика су у манифесту навели да ће, уколико ова партија дође на власт, бити извршена трансформација градског културног живота у престоници „тако да нико ни не покуша да заборави на трагедију која је задесила нашу нацију, те ћемо отворити Тријанон музеј“ (Ibid, p. 23). Ревизионистичку стратешку оријентацију Јобика потврдио је и њен председник Габор Вона, који је 2010. године дао интервју за аустријски недељник *Zur Zeit*, у коме је навео да је Тријанонски мировни споразум био „диктат непријатеља Мађарске који су одлучивали о судбини наше земље на основу манипулација и лажних извештаја“, те појаснио да је „Тријанон за Мађаре синоним за покушај ликвидације мађарске нације“ (*Zur Zeit*, 23. 06. 2010).

Успон Јобика на националном нивоу није усамљен случај на мађарској националистичко-ревизионистичкој сцени, а поједини аутори су активизам покрета окарактерисали као „манифестацију вековне мржње и страха“ (Smith, 2014, p. 74). Ова организација директно је учествовала или је инспирисала формирање бројних других екстремистичких организација основаних са циљем ревизије граница, попут „Покрета за бољу будућност – Мађарска самоодбрана“ (*Szebb Jövőért – Magyar Önvédelem Mozgalom*), „Страже карпатске отаџбине“ (*Kárpát Haza Őrei*), „Мађарске златне зоре“ (*Magyar Hajnal Párt*), „Одметничке армије“ (*Betyársereg*) и др. Ипак, најзначајнија мађарска организација ове оријентације је Омладински покрет „64 Жупаније“ (*Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom*). Ова екстремистичко-ревизионистичка организација добила је назив у знак сећања на 64 жупаније, које су се налазиле у саставу Угарске након Аустроугарске нагодбе из 1867. године, тако да је поновно уједињење ових жупанија под мађарском управом⁴ примарни идеолошко-политички циљ покрета. У складу са таквом стратегијом организација „64

⁴ Без укључивања хрватских територија, због блиских веза које руководство Омладинског покрета „64 Жупаније“ има са хрватским екстремистичким организацијама.

Жупаније” од оснивања редовно организује комеморативне скупове на годишњицу потписивања Тријанонског мировног уговора, те кроз серију едукативних курсева у вези са националном историјом и националистичких фестивала анимира све већи број младих присталица (Athena Institute, 2014).

Поред организација које делују на територији Мађарске и у земљама окружења, мађарска дијаспора је претходних деценија изузетно активна када је реч о ревизионистичкој стратегији. Мађарска дијаспора у САД била је један од ретких носилаца иредентистичко-ревизионистичке кампање у периоду социјалистичке управе у Мађарској након Другог светског рата, да би у Вашингтону 1991. године била основана Мађарско-америчка коалиција. Ова групација формирана је са циљем промоције и јачања мађарских веза са САД, а статутом организације као основни циљ предвиђена је промоција и уважавање мађарске културе у свету, али и „заштита и очување људских и мањинских права и културно наслеђе Мађара широм света“ (Hungarian American Coalition, Articles of Incorporation, 1991, article 2 and 5). У ту сврху, ова организација је последњих година често издавала саопштења за јавност у којима је апострофирала неравноправан положај мађарских мањинских заједница у земљама југоисточне Европе. Корене институционалног повезивања Мађара на америчком континенту, али и њихове ревизионистичке активности треба тражити још на почетку 20. века, с обзиром на то да је Америчко-мађарска федерација (Amerikai Magyar Szövetség – AMSZ) основана у Кливленду још 1906. године. Ова организација је од Великог рата до данас остала највећи противник примене Тријанонског мировног споразума, те као основну мисију поставила „утицање на политику у САД како би се расветлило неправедно раздвајање Мађарске у Тријанону са циљем реунификације“ (American Hungarian Federation, <http://www.americanhungarianfederation.org/about.htm>).

Од пада Берлинског зида, права мађарских националних заједница у суседним државама била су честа тема у јавним и политичким расправама и знатно су утицала на формирање билатералних односа у југоисточној Европи. Вреди напоменути да су власти у Будимпешти последњих неколико деценија учиниле много на реафирмацији националног идентитета и ближег повезивања Мађара дијаспоре са матицом, што би могло да изазове пренаглашену реакцију одређеног дела јавности у земљама домаћинима, нарочито међу припадницима радикално десничарских група и националистички оријентисаних политичких одлучилаца, што би у перспективи могло да продуби постојеће, па чак и да иницира нове сукобе у југоисточној Европи, региону који је и иначе оптерећен проблематичном прошлошћу пуном сукоба.

Закључна разматрања

Идеја „повратка на старо“, односно ревизионистичко-иредентистичка настојања мађарских радикалних десничара, репрезентата мађарске дијаспоре широм света, али и политичких одлучилаца унутар државе, и даље је врло жива и присутна у свакодневном јавном и политичком дискурсу. Као главни „кривац“ за бројне проблеме који су последњих сто година притискали мађарско друштво означен је Тријанонски мировни споразум, чије је потписивање значило крај свих идеала Угарске као пуноправног члана предратне монархије. Ново национално јединство формирано је врло брзо, а примарни кохезиони фактор био је управо Тријанон који је препознат као највећи непријатељ мађарског народа. Нове генерације у пост-тријанонској Мађарској стасавале су оптерећене конфликтним наслеђем, а ревизионизам је дубоко прожимао све аспекте живота у овој земљи, те креирао позорницу за нове, још крвавије сукобе који су у наредним деценијама погодили Мађарску.

Вишеслојна национална траума услед пораза у Великом рату обликовала је свакодневни живот у међуратној Мађарској, а ефекти погубне ревизионистичке политике у овој држави осећају се и данас. Тријанон је до данас остао главни камен спотицања у односима Мађара са скоро свим суседима, јер је замаглио све рационалне аспекте геополитичке прекомпозиције која је у централној и југоисточној Европи била неминовна почетком прошлог века.

Мађарска ревизионистичка национална политика, тј. вишедеценијско настојање да нација оствари пуни потенцијал искључиво у претпостављеним границама Угарске, односно „Велике Мађарске“, довело је ову државу на поражену страну у две револуције (1848/1849. и 1956. године) и два светска рата (1918. и 1945. године). Ипак, носиоци мађарске ревизионистичке стратегије у 21. веку евидентно занемарују ове чињенице, настојећи да реализују план о сентиштванској Мађарској која би држави вратила некадашњу моћ и међународни углед, а самим тим и решила бројне нагомилане, пре свих мањинске проблеме у централној Европи.

Идеја „Велике Мађарске“, односно романтичарски занос националиста о јединственом мађарском краљевству које би обухватило све „земље круне Светог Иштвана“ треба да остане у прошлости, јер сам однос према прошлости често није, и не би требало да буде у корелацији са односом према садашњости. Такође, прошлост централне и југоисточне Европе, односно прошлост територије претпостављене „Велике Мађарске“ треба да се посматра као историја одређеног административно-управног подручја које је последњих хиљаду година доживљавало драматичне трансформације, бар када је реч о власти и начину територијалног

и политичког организовања. Прошлост овог региона се не може посматрати кроз призму историје искључиво мађарског народа, јер су Мађари читав миленијум делили свој животни простор са припадницима бројних народа различитог порекла, конфесија и идеолошко-политичке оријентације. Сваки други сценарио би са знатном дозом извесности продуковао економску, политичку, али и безбедносну нестабилност на територији која знатно превазилази актуелне мађарске границе. Дакле, прекомпозиција сложеног етничког мозаика у југоисточној Европи по замисли мађарских ревизиониста никако не би донела преко потребну стабилност и просперитет региона, него би врло вероватно овај простор поново био увучен у комплексан сукоб који би тешко био амортизован без укључивања шире међународне заједнице и војних коалиција.

ЛИТЕРАТУРА

- Ádám, M. (1991). New Sources on Trianon, *The New Hungarian Quarterly* 32, no. 122, pp. 91–97.
- Balogh, E. S. (1988). Hungarian Foreign Policy 1919–1945, in: *The Hungarians: A Divided Nation*, ed. Stephen Borsody, Slavica Publishers, pp. 53–63.
- Bartha, D. (2006). *Trianon And The Predestination Of Hungarian Politics: A Historiography Of Hungarian Revisionism, 1918–1944*, Masters Thesis, University of Central Florida.
- Bethlen, S. (1934). *The treaty of Trianon and European Peace*, Longmans, Green and Co, London.
- Caples, M. (2005). Et in Hungária Ego: Trianon, Revisionism and the Journal Magyar Szemle (1927–1944), *Hungarian Studies* 19(1), Budapest, pp. 51–104.
- Gulyás, L. (2012). *A Short History of the Treaty of Trianon: Diplomatic background to Trianon during the war 1914–1918*, in: *Hungary and the Hungarians*, Szabolcs J. Magyarody (Ed.), Matthias Corvinus Publishers, Buffalo, New York.
- Hanák, P. (ur.) (1995). *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb.
- Hungarian American Coalition (1991). *Articles of Incorporation*, Washington DC.
- Jobbik, the Movement for a Better Hungary - Foreign Affairs Committee (2010). *Radical Change for national self-determination and social justice; A guide to Jobbik's parliamentary electoral manifesto*, Budapest.

- MacMillan, M. (2001). *Paris 1919: Six Months that Changed the World*, Random House, New York.
- Малбашић, З. (2016). Историјски ревизионизам: Прогрес науке или идеолошко оружје?, *Политичка ревија*, Београд, година (XXVIII) XV, vol. 48, бр. 2, стр. 169–185.
- Matichescu, O. (1988). *The logic of history against the Vienna Diktat*, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucuresti.
- Miklós, Z. (2002). *A Magyar Irredenta Kultusz a Két Világháború Között (Мађарска међурајна иредентистичка култура)*, Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Mitrović, A. (1969). *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd.
- Morgan, P. (2003). *Fascism in Europe, 1919–1945*, Routledge, London.
- Ottlik, L. (1928). *Új Hungária felé*, Magyar Szemle, Budapest.
- Пејин, Ј. (2007). *Великомађарски кајрици*, Екопрес, Зрењанин.
- Sisa, S. (1983). *The Spirit of Hungary: A Panorama of Hungarian History and Culture*, Rákóczi Foundation, Cleveland.
- Smith, D. L. (2014). *Jobbik: A Better Hungary at the Cost of Europe*, Naval Postgraduate School, Monterey, California.
- Teleki, P. (1923). *The Evolution of Hungary and its Place in European History*, The Macmillan Company, New York.
- Трбојевић, М., Малбашић, З. (2016). Безбедносно-обавештајни систем Мађарске и актуелни безбедносни изазови, *Национална безбедносћ*, Београд, број 4, стр. 79–93.
- Vardy, S. B. (1983). The Impact of Trianon upon Hungary and the Hungarian Mind: the Nature of Interwar Hungarian Irredentism, *Hungarian Studies Review* 10, no. 1, pp. 21–42.

Интернет извори

- About the American Hungarian Federation*, Преузето са: <http://www.americanhungarianfederation.org/about.htm>, Датум приступа: 27. 04. 2018.
- Athena Institute, *Hate Groups Map / Sixty-Four Counties Youth Movement*, Преузето са: <http://athenainstitute.eu/en/map/olvas/55>, Датум приступа: 20. 04. 2018.
- Gabor Vona, *Europe Kept Silent - Interview*, Zur Zeit, 23. 06. 2010, Преузето са: https://www.jobbik.com/gabor_vona_europe_kept_silent_-_interview, Датум приступа: 25. 07. 2018.
- The Covenant of the League of Nations (Art. 1 to 26)*, Преузето са: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1>, Датум приступа 08. 03. 2018.

The Treaty of Trianon: A Hungarian Tragedy, The American Hungarian Federation, Cleveland, Преузето са: http://www.americanhungarianfederation.org/news_trianon.htm, Датум приступа: 26. 07. 2018.

Тријанонски мировни сјоразум, Преузето са: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon, Датум приступа 23. 07. 2018.

Milovan Trbojević

Zoran Malbašić

HUNGARIAN REVISIONISM: SECURITY PHENOMENOM CENTURY AFTER TRIANON

Summary

The paper analyzes the security repercussions that the revisionist efforts of Hungarian nationalists have on the Hungarian society for the greater part of the 20th century, to this day. Such ideas have been openly propagated at several levels of Hungarian society in the past hundred years; in some periods they are concealed or quenched, but Hungarian revisionism has survived a full century after the signing of the Trianon Agreement. Although it does not form a public and political discourse as was the case during the interwar period, the presence of Hungarian revisionist-irredentist politics is evident in the second decade of the 21st century, which in the case of turning away from the democratic course of the country, may be a serious problem for security throughout South East Europe in the future. Regardless of the membership in NATO and the EU, the Hungarian state, and a significant part of the Hungarian Diaspora, through the cultivation of memories of national heroes from rich national history and territory under the control of Hungarian rulers, there is still a romantic enthusiasm about a unique and complete national state. The paper concludes that tradition and historical romanticism still leave a deep trace in Hungary, both in intellectual circles and in the ranks of radical right-wingers and political decision-makers, and the supposedly “historical right” and historical inequity imposed on the Hungarian people after Trianon is a common argument of the revisionist leaders in this country and justification for most of the political and economic problems in society.

Keywords: Hungary, Revisionism, Treaty of Trianon, Southeast Europe

ГЕОГРАФИЈА

ЗНАЧАЈ РАЗВИЈАЊА ВЈЕШТИНА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

Географија као научно-наставна дисциплина може да доприне развоју низа компетенција, како подручно-специфичних или професионалних, тако и општих или генеричких. У оквиру когнитивног подручја циљева учења најчешће се издвајају двије врсте географских знања: декларативно географско знање и процедурално географско знање. Приликом поучавања и учења географије, посебну пажњу би требало посветити процедуралном знању и усвајању вјештина. Усвајање вјештина је веома важна компонента географског образовања. Без усвајања вјештина није могућ развој географског мишљења нити спровођење географских истраживања. Вјештине у настави географије су многобројне и различите и односе се на когнитивне, метакогнитивне, међуљудске и практичне вјештине.

У раду је издвојено шест група вјештина које ученици треба да стекну у настави географије, с тим да свака издвојена група вјештина укључује и развој географског начина мишљења, развој картографске писмености и развој дигиталних компетенција.

Кључне ријечи: вјештине, настава географије, процедурално знање

¹ milkagrmusa@gmail.com

Увод

У савременом образовању и васпитању у изради курикулума примјењује се компетенцијски приступ који се темељи на развоју компетенција код ученика. Компетенцијом се сматра доказана способност примјене знања, вјештина и ставова. Термин *компетиенције* означава динамичку комбинацију когнитивних и метакогнитивних вјештина, знања и разумијевања, међуљудских и практичних вјештина те етичких вриједности (Корен, 2014). Према Препоруци Европског парламента и Савјета² кључне компетенције за цјеложивотно учење обухватају, поред осталих³, и компетенције за природне науке и технологију. Компетенције за природне науке и технологију обухватају одређена знања, вјештине и ставове. Знања се, прије свега, односе на разумијевање промјена које су изазване људском дјелатношћу. Вјештине, у овом подручју, обухватају стицање способности да се на основу научних информација доносе одређени закључци утемељени на доказима, док ставови обухватају критичко процјењивање и радозналост, заинтересованост за етичка питања и поштивање сигурности и одрживости.

Географија као мостна наука која повезује природно и друштвено научно подручје, а и као школски предмет, може да допринесе развоју низа компетенција, како подручно-специфичних или професионалних⁴, тако и општих или генеричких⁵. Географска знања означавају познавање и разумијевање одређених географских чињеница, појмова, процеса и односа у природи и друштву на различитим нивоима од локалног, преко регионалног до глобалног. Ставови се односе на етичке вриједности и формирање ставова о важним географским питањима и проблемима на локалном, регионалном и глобалном нивоу. Вјештине су многобројне и различите и односе се на когнитивне, метакогнитивне, међуљудске и

² Препорука Европског парламента и Савјета из 2006. године односи се на кључне компетенције за цјеложивотно учење. У Препоруци се наводи да, будући да глобализација ставља и даље нове изазове пред Европску унију, сваком ће грађанину бити потребан широк спектар кључних компетенција како би се флексибилно прилагодили све повезанијем свијету који се убрзано мијења.

³ У Референтном оквиру се наводи осам кључних компетенција које се сматрају једнако важним, а то су: комуникација на матерњем језику, комуникација на страном језику, математичка компетенција и темељне компетенције у природним наукама и технологији, дигитална компетенција, компетенција учења, друштвена и грађанска компетенција, смисао за иницијативу и предузетништво и културолошка сензибилизација и изражавање.

⁴ Компетенције које су својствене одређеној дисциплини или струци.

⁵ Компетенције које су преносиве у различита подручја дјеловања.

практичне вјештине. Андриловић и Чудина-Обрадовић (1996) вјештине дефинишу као низ добро организованих операција које појединац изводи спретно, одређеним редом, мање или више флексибилно.

Усвајање вјештина у настави географије ученицима омогућава да развију географски начин мишљења укључујући просторно мишљење, да развију картографску писменост, критичко мишљење, да лакше уочавају и рјешавају проблеме, брже проналазе, употребљавају и складиште географске информације, спроводе мања истраживања, нарочито истраживања на терену, користе информациону технологију, компјутер и друга савремена средства при учењу и рјешавању задатака, да знају користити ГИС, да знају како се могу примијенити стечена знања у свакодневном животу, да развијају способност залагања за властите ставове, способност за тимски рад, способности комуникације итд.

Како стећи вјештине у настави географије

СТИЦАЊЕ КОМПЕТЕНЦИЈА се остварује кроз дефинисање циљева учења. Васпитно-образовни циљеви су уско везани за подручја учења. В. Јаневски (2014), наводи да су се током двадесетог вијека циљеви дефинисали у оквиру трију подручја (когнитивно, афективно и психомоторно), а да је у посљедњој четвртини двадесетог вијека додато још једно, друштвено или друштвено-емоционално подручје. Ова четири подручја су међусобно врло повезана. Опис ова четири подручја васпитно-образовних циљева приказан је у Табели 1.

Табела 1: Четири подручја циљева учења

Подручје	Опис	Често употребљавани термини
Когнитивно	знање и мишљење	разумијевање, мисаони процеси вишег реда, интелектуалне вјештине и способности
Афективно	емоције и осјећаји	ставови, интересовања, вриједности, самопоштовање
Психомоторно	покрети и физичке вјештине	моторичке вјештине, употреба алата и предмета
Друштвено	односи и интерперсоналне вјештине	емпатија, поштовање, тимски рад, начин рјешавања сукоба

Извор: Јаневски, 2014.

У оквиру когнитивног подручја различити аутори (Андерсон, 1982; Ивић, 1992) најчешће издвајају два нивоа или аспекта знања. Први ниво чине декларативна и/или концептуална знања, а други ниво чине процедурална знања. У оквиру когнитивног подручја Андерсон и Крејтвол (2001) разликују димензију знања која обухвата четири врсте знања: чињенично, концептуално, процедурално и метакогнитивно. Чињенично знање обухвата основне чињенице које треба познавати да би се упознала одређена дисциплина или ријешило проблем. Концептуално знање обухвата односе међу темељним елементима (чињеницама) који им омогућавају да функционишу као цјелина унутар неке веће цјелине. Процедурално знање је знање како направити нешто специфично унутар предмета: како и када користити одређене процедуре, технике и методе истраживања; како одредити критеријуме за коришћење вјештина. И на крају, метакогнитивно знање је знање о спознаји уопште, те свијест и знање о властитој спознаји.

Код класификације географских знања, Сео (Seo, 2002), према Чун (Chun, 2010), издваја двије врсте знања: декларативно географско знање и процедурално географско знање. Посебно је нагласио значај процедуралног географског знања, као суштинске компоненте географског образовања и његов значај код унапређења нивоа географског мишљења и географског истраживања. Детаљније, процедурално знање обухвата: познавање вјештина специфичних за предмет, познавање техника и метода специфичних за предмет и познавање критеријума за коришћење одређених процедура (Андерсон, Крејтвол, 2001). Да би, приликом поучавања и учења географије, требало посебну пажњу посветити процедуралним знањима, мишљења су и Вук и Вранковић (2009). У свом истраживању, оне су установиле да ученици боље рјешавају задатке којима се испитује чињенично знање него задатке којима се испитују виши когнитивни нивои и димензије знања (концептуално и процедурално знање). Наиме, просјечна рјешивост испитних честица којима се испитује чињенично знање износила је 53,7%, просјечна рјешивост испитних честица којима се испитује концептуално знање износила је 43%, док је просјечна рјешивост испитних честица којима се испитује процедурално знање износила само 29,7%.

У овом раду издвојили смо шест група вјештина које ученици треба да стекну у настави географије (види Табелу 2), с тим да све ове издвојене групе вјештина укључују и доприносе развоју географског начина мишљења, укључујући и просторно мишљење, развоју картографске писмености као и развоју дигиталних компетенција.

Табела 2: Вјештине у настави географије

Вјештине	Опис
1. Комуникацијске вјештине	постављање географских питања, писање есеја, текстова, израда графичких организатора (мапе ума), израда игара, квизова, блогова, израда Power Point и других презентација
2. Вјештине прикупљања и интерпретације географских информација	прикупљање података из различитих извора, интерпретација карата, графикана, дијаграма, анализа статистичког материјала, модела, фотографија, филмова, видео-записа и ГИС-а у објашњавању географских информација
3. Вјештине презентације географских информација	<ul style="list-style-type: none"> – презентација просторних података: израда карата, скица, коришћење ГИС-а – презентација статистичких података: израда табела, графикана и сл. – презентација визуелних података: вјештина фотографисања, цртања слика, мултимедијална презентација – комбинована презентација
4. Оријентацијске вјештине	оријентација у простору уз помоћ оријентира, компаса, GPS-а, планова и географских карата
5. Вјештине теренског рада	вјештина посматрања, вјештина прикупљања података на терену путем техника као што су анкетирање, интервјуисање, скицирање, картирање, фотографисање и мјерење
6. Социјалне вјештине	тимски рад, вјештина емпатије, вјештина утемељења и потврђивања личних вриједности и ставова о географским питањима, уважавање другачијих ставова и мишљења о географским питањима и сл.

Извор: аутор

Једна од најзначајнијих вјештина у настави географије, како за ученике тако и за наставнике, јесте знати како постављати географска питања. Питања за ниже когнитивне нивое (запамтити, разумјети, примијенити) најчешће почињу са: шта, гдје, како, кад и сл. Међутим, пуно је значајније знати постављати питања за више когнитивне нивое (анализирати, вредновати, стварати) која захтијевају поређење, анализу, истраживање, рјешавање проблема, критичко и креативно мишљење. Та питања треба да почињу са: зашто, како и сл.

Ученици у настави географије треба да стекну вјештине коришћења графичких метода које им помажу да лакше разумију и усвоје географске појмове и садржаје, те да развијају способност анализе, географског и критичког мишљења. Штерц (1990) графичке методе дефинише као унапријед смишљене логичке (мисаоне) поступке помоћу којих се на очигледан начин системски откривају, предвиђају и објашњавају законитости односа из објективне стварности. Гледајући са становишта и ученика и наставника, он врши дидактичку подјелу графичких метода на директну и индиректну графичку методу. Директна графичка метода је она када се графички изрази цртају директно на самом часу, док се код индиректне графичке методе користе готови графички изрази.

У настави географије су нарочито значајни графички организатори као што су мапе ума и концептуалне мапе, које поред лакшег усвајања географских појмова и односа доприносе развоју ученичког стваралаштва, маште, креативности и оригиналности. Такође, доприносе већој мотивацији и концентрацији ученика у настави географије, њиховом већем самопоуздању, бољој атмосфери у разреду, бољој комуникацији, економичне су и ефикасне (Грмуша, 2018). Правећи разлику између концептуалних мапа и мапа ума, Алберг (2013) наводи да се концептуалне мапе користе као прецизна метода за приказ размишљања, док мапе ума представљају мапе асоцијација приказане уз помоћ „стабла“ асоцијација, не откривајући како су концепти тачно повезани. Када је ријеч о настави географије, поред мапа ума као графичких организатора, треба напоменути да постоје и менталне или когнитивне мапе које представљају менталне слике простора и значајне су за развој просторног мишљења и способност оријентације у простору (Грмуша, 2018).

Од посебног значаја су вјештине неопходне за спровођење теренског рада. Љ. Живковић (2015, стр. 30) види значај теренског рада у томе што се у његовој основи налази идеја или пројекат који се поставља, истражује, презентују резултати, а основу доброг функционисања рада на терену чини вјештина географског посматрања. Ромелић (2003) види теренски рад и екскурзије као кључне, како истраживачке, тако и наставне методе. Он наводи да екскурзије у настави географије захтијевају

примјену врло разноврсних метода: непосредно посматрање простора, коришћење разних инструмената, истраживачки разговор, графичко приказивање, картографски рад, наставни разговор и др. Треба навести и да је коришћење информационе технологије и ГИС-а у настави географије такође од великог значаја. Потребно је оспособити ученике да уз помоћ ГИС-а приказују и анализирају просторне податке. Савладавањем вјештине израде карата ученици ће сами прикупити, обрадити и анализирати просторне податке те изградити и употријебити карте. Код ученика ће се развијати дигитална компетенција, просторна перцепција и анализа, картографска писменост и критичко мишљење (Бенаковић и др., 2016).

Закључак

Вјештине у настави географије су многобројне и различите и односе се на когнитивне, метакогнитивне, међуљудске и практичне вјештине. Ове вјештине могу се сврстати у шест група, с тим да свака издвојена група укључује и развој географског начина мишљења, развој картографске писмености и развој дигиталних компетенција. То су: комуникацијске вјештине, вјештине прикупљања и интерпретације географских информација, вјештине презентације географских информација, оријентацијске вјештине, вјештине теренског рада и социјалне вјештине. Стицање ових вјештина у настави географије ученицима омогућава да развију географско, просторно и критичко мишљење, да развију картографску писменост, да знају да рјешавају проблеме, да брже проналазе, употребљавају и складиште географске информације, спроводе мања истраживања, нарочито истраживања на терену, користе информациону технологију, да развијају способност за тимски рад, способности комуникације итд.

Да би ученици стекли наведене вјештине потребно је јасно дефинисање циљева учења који ће укључивати и усвајање процедуралног знања и развој вјештина. Поред тога, потребни су одговарајући наставни садржаји, али и одговарајуће наставне методе, облици рада, доступност различитих извора знања те одговарајућа наставна средства и помагала. Потребно је да ученици науче како да постављају географска питања, да овладају графичким методама, вјештинама теренског рада, информационим технологијама и сл. Поред наведених предуслова за усвајање вјештина у настави географије, потребно је спроводити и стручно усавршавање наставника географије.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, J. (1982). Acquisition of cognitive skill. *Psychological Review*, 89, 369–406.
- Anderson, W. L. and Krathwohl, D. R. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. U. S.: Addison Wesley Longman, Inc.
- Andrilović, V., Čudina-Obradović, M. (1996). *Psihologija učenja i nastave*. Zagreb: Školska knjiga.
- Åhlberg, M. (2013). Concept mapping as an empowering method to promote learning, thinking, teaching and research. *Journal for Educators, Teachers and Trainers*, Vol. 4 (1), pp. 25–35.
- Benaković, S., Golubić, T., Grofelnik, H., Grbac Žiković, R. (2016). *Geoinformatika – priručnik za nastavnike, Projekt Znanost+*. Zagreb: Prirodoslovna škola V. Preloga.
- Bo Ae Chun (2010). Effect of GIS - integrated Lessons on Spatial Thinking Abilities and Geographical Skills. *Journal of the Korean Geographical Society*, Vol. 45, No. 6, (820–844).
- Vuk, R., Vranković, B. (2009). Obrazovna postignuća učenika osmih razreda iz geografije u šk. god. 2007/2008. i stavovi profesora geografije o poučavanju geografskih vještina. *Metodika* 19 Vol. 10, br. 2, 2009, str. 354–370.
- Грмуша, М. (2018). Мапе ума у настави географије. Зборник радова са научног скупа Наука и стварност, Филозофски факултет Пале, књ. 12, том 2, 493–502.
- Живковић, Љ. (2015). *Теренски рад и екскурзије у настави географије*. Београд: Српско географско друштво.
- Ivić, I. (1992). Teorije mentalnog razvoja i problem ishoda obrazovanja. *Psihologija*, 25 (3–4), 7–37.
- Janevski, V. (2014). Ciljevi i ishodi učenja. U: *Poučavanje za učenje – priručnik za nastavnike usmjerene na postignuća* (ur. L. Anderson). Centar za demokraciju i pomirenje u Jugoistočnoj Europi.
- Koren, S. (2014). *Čemu nas uči povijest? – nastava povijesti, ideje o učenju/poučavanju i ishodi učenja*. Zagreb: Profil International.
- Ромелић, Ј. (2003). *Методика наставе географије*. Нови Сад: Природно-математички факултет. Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Seo, T.-Y. (2002). 'Knowledge' as a component of 'content' in geography curriculum, *Journal of the Korean Association of Geographic and Environmental Education*, 10(1), 13–25.
- Šterc, S. (1990). *Grafičke metode u nastavi*. Zagreb: Školska knjiga.

Recommendation of the European parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. <<http://www.oaapee.es/documentum/MECPRO/Web/weboapee/servicios/documentos/documentacion-convocatoria2008/139420061230en00100018.pdf?documentId=0901e72b80004481>, преузето 03. 10. 2010.

Milka Grmuša

THE IMPORTANCE OF SKILL DEVELOPMENT IN GEOGRAPHY TEACHING

Summary

Geography as a science and teaching discipline can contribute to the development of a range of competences, both specific or professional, as well as general or generic. In the cognitive field of learning objectives, two types of geographical knowledge are most often distinguished: declarative geographic knowledge and procedural geographical knowledge. In the teaching and learning of geography, special attention should be paid to procedural knowledge and the acquisition of skills. Skills acquisition is a very important component of geographic education. Without the acquisition of skills it is not possible to develop a geographical way of thinking or conduct geographical research. The skills in teaching geography are numerous and diverse and include cognitive, metacognitive, interpersonal and practical skills.

These skills can be grouped into six groups. Each separated group including the development of a geographical way of thinking, the development of cartographic literacy and the development of digital competencies. These groups are: communication skills, the skills of collecting and interpreting geographic information, the skills of presenting geographic information, orientation skills, fieldwork skills and social skills.

In order for students to acquire these skills, it is necessary to clearly define learning objectives that will include the acquisition of procedural knowledge and the development of skills. In addition, appropriate teaching content and appropriate teaching methods, working forms, availability of different knowledge sources, and the availability of appropriate teaching aids and tools are needed. In addition to the above prerequisites for the acquisition of skills in the teaching of geography, it is necessary to conduct professional development of geography teachers.

РЕЉЕФ ТРЕБЕВИЋА КАО ПОТЕНЦИЈАЛ ЗА РАЗВОЈ НОВИХ ТУРИСТИЧКИХ ТРЕНДОВА

Планина Требевић код Сарајева позната је по специфичном рељефу и пет упоредних планинских вијенаца који стварају атрактиван пејзаж и алпски изглед. Између њих смјештена су котлинска проширења која су погодна за одвијање спортско-рекреативних активности, као и за нове туристичке трендове, од тематских паркова, преко мултифункционалних хотелско-угостиољских објеката до еколошких и етнографских локалитета. Због таквих рељефних предиспозиција, које су између осталог допринијеле развоју атрактивних облика саобраћајне инфраструктуре (успињача), у посљедњих неколико година на Требевићу је дошло до својеврсног туристичког „бума“. Врх планине се налази неколико километара од центра Сарајева па је ријеткост да се тако висока планина налази надамак урбаног подручја.

У раду ће бити анализиран утицај рељефа на развој нових туристичких кретања, биће приказане и промјене у типовима површинске покривности као посљедице рељефних предиспозиција терена и антропогених активности у посљедњих двадесетак година. Такође, биће разматране и остале физичко-географске карактеристике које су уско повезане са рељефним карактеристикама и висинским зонама планине, у контексту комплементарности туристичких вриједности.

Кључне ријечи: Требевић, рељеф, туризам, потенцијал, развој

¹ branislav.draskovic@ffuis.edu.ba

УВОД

Основне морфотектонске форме и облици на Требевићу настали су у фази терцијарног убирања, макро и мезо морфолошке цјелине у току неотектонске активности кроз плеистоцен, а савремене форме настале су у квартару радом егзогених сила. Планина, како у орогеном тако и у тектонском погледу, има све карактеристике динарског планинског система, са доминантним правцем пружања сјевероисток–југозапад. Рељеф је изузетно разуђен чему су првенствено допринијели сложена геолошка грађа и активна тектонска кретања, а значајан утицај на морфолошку различитост и разуђеност имали су између осталог и геоморфолошки агенси: сунце, вода и лед. Терен обухвата подручје од 550–600 m до 1629 m, релативне висине од преко 1000 m у односу на Сарајевско поље. Доста је тектонски поремећен и карстификован, са стрмим одсјеком који се спушта према кориту Миљацке на једној (источној) страни и Касиндолске ријеке на другој (западној) страни. На сјеверу се планинске падине спуштају према сарајевској котлини, а према југу се преко високе планинске површи наставља за око 300 m виша Јахорина.

Требевић има пет планинских вијенаца од којих први почиње од сјеверозапада планине, од Волујака и наставља се преко Бистрика, Велике и Мале Чолине капе, Драгуљца (1163 m), Удежа (1073 m) до Вагња и ту се завршава. Други вијенац почиње од Златишта, наставља се преко Палежа (1089 m), Перчина, Студеног брда (1432 m), врха Требевића (1629 m), Великог Ступња (1522 m) и завршава Црним врхом (1522 m). Трећи вијенац почиње на сјеверозападу од Сиљевог брда и завршава на Бојишту. Четврти вијенац карактерише Кобиља глава (1215 m), а наставља се преко Великог Оштрика (1473 m), Малог Оштрика (1453 m) и ту се завршава. Пети вијенац почиње од сјеверозапада са Вијенцем и завршава са Лисином (Драшковић, 2015).

Гребени вијенаца су претежно оштри, а удолине између њих углавном благо заобљене. Томе је допринијело интензивно распадање стијена које је створило благе облике рељефа. Гребени су назубљени и тестерасти, између осталог и због физичког (температурног) разоравања кречњака и денудације по западним падинама. Такође, захваљујући подложности пјешчара разоравању и денудацији, стране са верфенском подлогом су заобљене. Косе на врховима су окренуте према сјеверу. Југозападне стране на већим висинама су кршевите и голе и гребени се стрмо спуштају до уских долина истога правца пружања. У долинама има равнина, понегдје плитких вртача са благим падом љевкастих страна и заобљених брегова. На источним падинама има заравни у облику тераса које се степеничasto спуштају у кањонску долину Миљацке, негдје од-

сјеченим и стрмим литицама, а негдје падином великог нагиба. Падине Требевића које су окренуте према западу и сјеверу имају нагиб од 20 до 45%, а на неким мјестима са стрмим одсјецима и више од тога. Између њих има и платоа са благим и дугачким падинама који се спуштају према подножју. Међу платоима на сјеверним падинама налазе се главице састављене од тврдих стијена, претежно кречњака, које су одољеле зубу времена. Неке од главица завршавају на једној страни стрмом литицом или одсјеком до пет метара (Mihić, 1987).

Захваљујући физичком разоравању стијена и нагибу терена долази до појаве гравитационо-делувијалних облика који имају територијално распрострањење у подножју већих одсјека у облику стрмо нагнутих косина уједначеног пада изграђених од акумулираног дробинског материјала насталог при механичком распадању и уситњавању стијенских маса из виших дијелова. Такав облик рељефа представљају сипари који су констатовани на више мјеста: Велико точило, Мало точило, Тахиново точило, Драгулац, Чолина капа, Кобиља глава, испод врхова Требевића у рејону села Студенковића, Петровића, Кумана, и др.

Крашки облици рељефа обухватају виша и висока планинска подручја на којима се кречњачке стијене појављују на површини. Овај рељеф се одликује специфичном морфологијом, условљеном хемијским разлагањем тектонски разломљених кречњака.

Требевић спада у јако скрашћене терене са преко 50 појава на 1 km², са великом учесталашћу тањирастих вртача – тзв. богињави крш, релативно дубоким шкрапама и рјеђе мањим увалама насталим срastaњем више вртача (Rokić, 1989).

Осим површинских облика крашког рељефа на Требевићу су констатовани и подземни: јаме и пећине. Јама је свакако много више и имају функцију хидролошких понора јер се низ њих сливају падавине и мањи водотоци који се потом појављују у подножју планине у виду крашких врела.

МЕТОДИ И ПРИНЦИПИ ИСТРАЖИВАЊА

За дубљу анализу рељефа неког простора потребно је дугогодишње искуство у науци и добро познавање терена. Посебно је значајно разумијевање временских односа дешавања, односно примјена еволутивног метода проучавања јер је рељеф динамична категорија иако се то из перспективе једног људског живота и не чини тако. Еволутивни метод који је везан за посматрање рељефа кроз процес морфолошког развитка у уској је вези са генетским, који објашњава узроке и начине постанка геоморфолошких облика. Примичењена проучавања рељефа односе се

на аналитички метод који има за циљ утврђивање карактера тектонских покрета и ерозивних процеса којима је рељеф изложен. Када имамо у виду значај рељефа за развој туризма неког подручја, онда је важно укључити комбиновани аналитичко-синтетички метод како би истраживање било потпуније.

Савремени методи истраживања кроз анализу сателитских снимака и 3D модела терена данас су обавезни код проучавања рељефа неког терена. Као примјер може послужити рејонирање сарајевских планина. Наиме, с обзиром на то да нема велике разлике у осталим физичко-географским карактеристикама (клима, педолошки покривач, вегетација, геолошка подлога), рељеф је узет као водећи фактор разграничења. Сходно томе, обрадом сателитских снимака утврђено је да је најприроднија граница између Требевића и Јахорине клисура ријеке Бистрице са једне (сјевероисточне) и клисура ријеке Касиндолке са друге (југозападне) стране.² Њихови токови око изворишних челенки удаљени су свега неколико стотина метара па се повлачењем линије до превоја који чини развође добија јасна природна граница. Анализом геолошке карте терена, видљиво је да је усијецање клисура поменутих ријека потпомогнуто расједима који се у правцу водотока спуштају до у само корито, што је и са те стране потврда тези о најприкладнијој природној граници (Драшковић, 2013).

Планинске стране се могу подијелити према величини и континуитету нагиба на стрме, благе и ступњевите. Стрме падине се теже савлађују и неповољније су за изградњу, али су погодне за алпинизам и екстремне спортове. С друге стране, благе падине су повољне за зимске спортове, рекреацију и омогућују развој туристичке и друге инфраструктуре. Туристичку вриједност имају и ступњевите падине које утичу на разноликост пејзажа. На Требевићу су заступљена сва три типа падина што повећава разноврсност и туристички потенцијал. Благе падине источно од главног гребена погодвале су изградњи саобраћајница, планинарских домова и других објеката, док је западни дио, због већих нагиба и уских проширења између гребена, остао углавном туристички неискоришћен, с тим што се у проширењима налази неколико мањих сеоских насеља разбијеног типа (Драшковић, 2007).

Рекреативни значај Требевића проистиче из контраста у коме са једне стране имамо густо насељено подножје, а са друге ријетко насеље-

² То је супротно раније увријеженом мишљењу које се често среће у старијој литератури: да планински врхови Мали и Велики Ступањ (1522 m), Мали и Велики Црни врх (1466 и 1506 m) и Мали и Велики Оштрик (1496 и 1523 m) чине границу између двије планине.

не планинске предјеле. Важну улогу у процјени туристичко-рекреативног значаја рељефа има његова рашчлањеност, захваљујући којој пејзаж добија на мозаичности и атрактивности. Предјели код којих је изражена већа енергија рељефа, туристички су привлачнији од монотоних равница које у смислу природних љепота немају много тога да пружи. Атрактивност планина везана је за рекреативне, куриозитетне и естетске елементе који су сразмјерни са рангом раритета морфолошке појаве. Пејзажом доминира црногорична шума док су нешто мање заступљени стијенски и планински ливадски предјели. Климатске карактеристике су специфичније (нпр., разлике у температурама, јаче су изражена ваздушна струјања и др.)³, хидрографске такође, а о утицају на тло и биљне врсте да се и не говори.

Према Плану управљања заштићеним подручјем Требевића из 2017. у геоморфолошке разноликости овог дијела планине спадају: Бистрик кула, Драгуљац, палеонтолошки налаз брахиоподне фауне на Драгуљцу, Мерџанов кланац, Чолина капа и Табачка раван.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

На ширем подручју проширења Равне, захваљујући благом паду терена, налази се више туристичких објеката, и то је простор који представља центар збивања на Требевићу. Туда пролази пут који повезује Сарајево са Јахорином, односно Источно Ново Сарајево са Палама, одакле се рачвају остали, мањи путеви, који чине друге дијелове планине лако приступачним. Недалеко од проширења Равне налазе се још нека занимљива подручја благих падина: Брус, Добре воде, Табачка раван и др., одакле се најлакше креће према самом врху планине. Само један планинарски дом, „Ступањ“, данас ван функције, налази се источно од главног гребена и то у предјелу високе планинске површи на граници са Јахорином, што говори о предности благих планинских падина за развој туризма. Приступачније су, а инфраструктура и објекти се лакше граде на њима, па је резултат повећана туристичка посјета. Овакви рељефни облици омогућавају развој пјешачког туризма, односно шетњи у природи, што не захтијева велике инвестиције. Ходачке стазе се пројектују на погодним дијеловима планине и категоризују по тежини и атрактивности.

³ Узвишења смањују амплитуду дневних температура док их удубљења повећавају. Та појава се објашњава на сљедећи начин: расхлађени и гушћи ваздух клизи низ падине и сакупља се у удубљењима, долинама, јаругама, вртачама, увалама и котлинама.

Врхови као највише тачке узвишења посебно су значајни јер оли-чавају основне дражи пењања на планине: прегледност и доминацију над хоризонтом. Третирају се као незамјениви излетнички пунктиви планинских туристичких атракција. То се нарочито односи на гребене који су у односу на заобљене и заравњене планинске врхове туристички привлачнији, али мање погодни за уређење и изградњу. Дobar примјер је главни гребен Требевића, који са источне стране има прилаз до самог врха, док је са запада скоро неприступачан. Врх планине је крајње исходиште планинара и излетника током цијеле године. На тој, највишој тачки планине, налази се бетонски стуб висине једног метра са угравираним ознаком за надморску висину (1629 m), одакле се пружа прелијеп поглед на Сарајевско поље, Игман и Бјелашницу са једне стране, и Ја-хорину, Романију и остале планине источне Босне са друге. Са источне стране постоји прилаз макадамским путем скоро до самог врха (тј. до ПТТ торња). По лијепом погледу на Сарајево познат је и видиковац на узвишењу Драгуљац.

Конфигурација терена на сјеверним падинама Требевића омогући-ла је идеалну локацију за изградњу комбиноване боб и санкашке стазе. Године 1983. отворена је стаза за боб и санкање за потребе XIV ЗОИ у Са-рајеву. Њен капацитет је био 1.500 гледалаца на трибинама и 5.000 око стазе (Мићић, 1987). Требевић не посједује уређене скијашке стазе, али има рељефно погодне терене за развој рекреативног скијања, посебно када је ријеч о нордијском типу. За овакав тип скијања погодне су благе падине централног дијела планине, око проширења Брус и Равне.

Од естетских и куриозитетних атрибута треба поменути атрактивне стијенске масе, ријечне клисуре, специфичне геоморфолошке облике, пећине, итд. Ту су и ријетке биолошке врсте и ендеми који се могу наћи само на одређеним локацијама. Клисуре Миљацке и Касиндолке су по-годне за развој еко-туризма, кањонинга и других облика активног одмо-ра у неприступачним и очуваним предјелима.

Захваљујући погодним рељефним предиспозицијама, Требевић има могућност развоја не само класичних спортова попут скијања и сан-кања, него и екстремних као што су спортско и слободно пењање (нпр., локалитети Бијела стијена, Мерцанов кланац и др.), параглајдинг⁴, пла-нински бициклизам⁵, оријентационо трчање, стреличарство, пеинтбол, итд.

⁴ Популарност планине у том смислу свједочи и то да аеро-клуб из Источног Са-рајева носи назив „Требевић“. Два старта су на јужној страни, са главног гребена (на висинама 1383 и 1566 m), а један на сјеверној (на висини 1167 m), који се пре-поручује само искусним параглајдерима.

⁵ Обично стазе за нордијско скијање у љетном периоду постају стазе за планински бициклизам.

Подручје Требевића посједује и знатно богатство у љековитом биљу, шумским плодовима и гљивама које могу бити атрактивне скупљачима. Требевић је познат и по својим састојинама црног бора (*Pinus nigra*) које су надалеко познате као љековите са аспекта позитивног дјеловања против бронхитиса – болести која се често повезује са становницима града Сарајева, посебно најмлађим. Тренутно, састојине црног бора лагано нестају сукцесијом и у будућности би их требало очувати (Plan upravljanja zaštićenim pejzažem „Trebević“, 2017).

Високе планинске дијелове и гребене изграђују мезозојске (тријаске) стијене испресијецане дубоким долинама сталних и периодичних водотока. Током трајања денудационо-ерозионог процеса ови водотоци су просјекли кречњачке масе и дубоко се усјекли у комплекс верфенских седимената, чинећи на тај начин рефугијум за поједине биљне и животињске врсте.

На динамику развоја биљака утичу различити физичко-географски услови средине, прије свега географски положај, рељеф и земљиште. Фенолошке фазе⁶ касне са повећањем надморске висине. Вертикални фенолошки градијент говори колико је закашњење фаза развитка са повећањем надморске висине за сваких 100 m (Otočec, 1991). С обзиром на карактер рељефа проучаваног простора, фенолошки градијент је важан јер се у удубљењима стварају језгра хладног ваздуха која доводе до закашњења у развоју појединих биљака. Источни дио главног гребена је влажнији и много шумовитији због заклоњености у односу на егзогене утицаје.

Последњих неколико година примјетан је тренд изградње нових објеката на Требевићу који је допринио наглом развоју туризма на овој планини. Излетници су се вратили, тако да Требевић данас подсјећа на вријеме када је био међу најпосјећенијим планинама у БиХ. Неки објекти су изграђени на локацијама старих, а неки на сасвим новим, проширујући понуду разним туристичким садржајима. Од значајнијих треба поменути забавни парк „Sunnyland“ на Златишту, хотел „Pino“ на Равнама, забавни комплекс на Брусу, објекат „Vila Andrea“ такође на Брусу, планинарски дом „Napredak“ на Равнама и др. Захваљујући конфигурацији терена и благим падинама два главна туристичка центра, на планини су проширења Равне и Брус. Оба имају карактер платоа са повољном надморском висином и одличним географским положајем. Недалеко одатле налазе се остале туристичке атракције Требевића: врх планине, успињача, боб стаза, ПТТ торањ, остали планинарски домови, куле из аустроугарског периода, итд.

⁶ Фазе развитка биљака од почетка до завршетка вегетационог периода.

Спортско-рекреативни центар „Брус“ посједује разноврстан садржај који осим ресторана и бунгалова за смјештај нуди додатне атракције у виду забавног адреналинског парка, зоолошког врта, спортских терена, малог језера, бицикличких и стаза за шетњу, тјубинг стазе, итд.

Забавни парк „Sunnyland“ на Златишту обухвата површину од око 16.000 m² са главном атракцијом – адреналинским ролеркостером (alpine roller coaster) и рестораном са погледом на Сарајево, играоницама, стазама за шетњу и др.

Требевићка жичара коначно је реконструисана и пуштена у рад у априлу 2018. Посједује 33 модерне затворене кабине са по десет мјеста, тако да се за сат времена из центра Сарајева може превести 1.200 путника. Вожња траје седам минута и 15 секунди па се за кратко вријеме може из градске вреве доћи у пријатно планинско окружење. Повезује Бистрик (583 m) са Видиковцем (1160 m), савлађујући висинску разлику од 577 метара. У плану је обнављање ресторана на крајњој станици жичаре. До краја јула 2018. издато је 201.560 карата, од чега око 22% или око 40.000 отпада на нерезиденте (стране држављане за које је цијена карте нешто већа), што је успјех изнад свих очекивања (извор: <https://sarajevo.ba/category/trebevicka-zicara-sr/?lang=sr>).⁷

Хотел „Pino“ налази се на Равнама, поред пута Сарајево–Јахорина, на мјесту некадашњег објекта „Први шумар“. Посједује 22 собе и два апартмана (извор: <http://www.pino-hotel.com/22>. 10. 2018), са бројним додатним садржајима (ресторан, велнес-центар, фитнес-сала, базен, играоница, конференцијска сала и др.). Идеална надморска висина од 1070 m омогућује овој локацији изванредан спортско-рекреациони капацитет који су ранијих деценија препознавале бројне спортске екипе које су долазиле овдје на припреме.

„Vila Andrea“ се налази пет минута хода од комплекса на Брусу, смјештена у прелијепом природном амбијенту густе црногоричне шуме. Посједује шест двокреветних соба и три четворокреветна апартмана, односно укупно 24 лежаја (извор: <http://www.vilaandrea.com/22>. 10. 2018).

⁷ Иначе, златно доба туризма на Требевићу везано је за период шездесетих година XX вијека. Конкретно, 1960. године број превезених путника тек изграђеном успињачом износио је чак 580 хиљада. Иако су тада постојала само два планинарска дома, „Челина“ и „Равне“, према подацима ПД „Требевић“ њих је 1959. посјетило око 120 хиљада људи (Драшковић, 2012). Касније, тај број се смањивао, да би током осамдесетих варирао у распону од 220 хиљада 1980. до 159 хиљада 1989. године (Економски институт Сарајево, 2009). Успињача је значајно допринијела повећању туристичких кретања, не само као транспортно средство него и као атракција на чијој се завршној станици налазио ресторан од којег се пружао изванредан поглед на град и сарајевску котлину.

Ради се о реконструисаном објекту некадашње Привредне банке Сарајево који је данас у приватном власништву.

Планинарски дом РД „Napredak“ налази се на 1160 m са капацитетом од три апартмана, шест двокреветних и исто толико трокреветних соба. Укупно 15 соба и 36 лежаја, са конференцијском двораном од 80 мјеста и једном мањом салом за састанке (извор: <http://www.sarajevo-tourism.com/prenociste-napretkov-dom-trebevic/22>. 10. 2018).

На основу сателитских снимака и обрађених података са пројекта CORINE Land Cover⁸, највеће промјене на Требевићу у периоду 2000–2018. догодиле су се са повећањем шума и полуприродних површина на уштрб пољопривредних. Додуше, смањена је површина под високопланинском вегетацијом у којој доминирају шибови, трновити жбунови, вријесак, али је са друге стране повећана листопадна, четинарска и мјешовита шума. Да је тренд урбанизације Требевића присутан, доказ је и повећање дисконтинуиране урбане површине, посебно на локацијама на сјеверним падинама планине. То је, између осталог, резултат изградње инфраструктуре, угоститељско-туристичких објеката, забавних паркова и др. Упоредјујући податке са почетка и краја периода, утврђено је да се урбанизована површина на планини повећала са 7,31% из 2000. на 8,16% у 2018. години.⁹

Због наведених атрибутних обиљежја Кантон Сарајево је у дијелу Требевића који му припада 2017. године прогласио заштићено подручје површине 400,2 хектара што представља континуитет заштите простора започет на овој планини још 1954. године када је тај дио територије проглашен „Парк шумом“.

ЗАКЉУЧАК

Анализом података о туристичким кретањима и трендова просторног развоја који се манифестују кроз повећан интензитет изградње угоститељско-туристичких и инфраструктурних објеката може се оцијенити да је на Требевићу у посљедње вријеме дошло до значајних промјена. Планина доживљава својеврстан препород, јер је туристички промет вишеструко повећан па се већ увелико размишља о повећању не само смјештајних и угоститељских капацитета него и паркинг-простора,

⁸ CORINE – COoRdination of INformation on the Environment. Пројекат Европске агенције за животну средину базиран на интерпретацији сателитских снимака у који је БиХ укључена од 2000. године.

⁹ Овај податак одлично илуструје колико је Требевић урбанизована и градска планина. Ради се о сјеверним падинама планине које се постепено спуштају у градску зону Сарајева.

спортско-рекреативних, забавних и других садржаја. Локалитети који су носиоци најзначајнијих активности ове врсте су релефна узвишења са атрактивним погледом на сарајевску котлину (Видиковац, врх планине, Златиште, Осмице) и проширења благих падина у унутрашњости планине (Равне, Брус). Чак и стрме падине с временом постају популарније јер је све више оних који се на њима баве екстремним спортовима.

Велика предност у односу на друге планине из окружења је близина градова Сарајево и Источно Сарајево. Значајном повећању броја посјетилаца доприноси реконструисана успињача, која ће додатно убрзати развој туризма када се уреди простор око завршне станице и ту отвори некад познати ресторан на Видиковцу. Планинарски домови и стазе које воде ка врху планине такође привлаче велики број љубитеља природе, па се може рећи да Требевић већ данас има готов туристички производ.

ЛИТЕРАТУРА

- Драшковић, Б. (2007). Хидролошко-геоморфолошке карактеристике Требевића у функцији развоја туризма, Магистарски рад, Филозофски факултет Пале.
- Драшковић, Б. (2012). Значај људских ресурса за развој туризма на Требевићу, Зборник радова: *Конференција – Развој људских ресурса у туризму*, Јахорина, 373–385, Источно Сарајево.
- Драшковић, Б. (2013). Специфичности рејонирања сарајевских планина, *РАДОВИ* Филозофског факултета Пале, књига 2, 349–360.
- Драшковић, Б. (2015). *Слив јорње Босне: физичко-географска својства*, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Монографије и монографске студије, Comesgrafika, Бања Лука.
- Мићић, ЛЈ. (1987). *Јахорина и Требевић – планине XIV Зимске олимпијаде*, Скупштина општине Пале и Војна установа Руманија, Сарајево–Пале.
- Отореџ, С. (1991). *Агrometeorологија*, IDP „Научна књига“, Београд.
- Plan upravljanja заштићеним пејзажем „Требевић“ за период 2017–2027. (2017); Службене новине Кантиона Сарајево бр. 23, стр. 55.
- Рокић, ЛЈ. (1989). *Улога и значај инжењерскогеолошких модификатора на инжењерскогеолошке одлике терена Средње Босне*, Завод за геотехнику и финансирање Грађевинског факултета у Сарајеву.
- Економски институт Сарајево (2009). *Студија изводљивости изградње жицаре Требевић*, Сарајево, 1–157.

Интернет извори

<http://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/>

Датум приступа: 20. 02. 2019.

<http://www.vilaandrea.com/> Датум приступа: 22. 10. 2018.

<http://www.pino-hotel.com/> Датум приступа: 22. 10. 2018.

<http://www.sarajevo-tourism.com/prenociste-napretkov-dom-trebevic/>

Датум приступа: 22. 10. 2018.

<https://sarajevo.ba/category/trebevicka-zicara-sr/?lang=sr/>

Датум приступа: 22. 10. 2018.

Branislav Drašković

TREBEVIĆ'S RELIEF AS A POTENTIAL
FOR THE DEVELOPMENT OF NEW TOURISM BRANDS

Summary

The Trebević mountain near Sarajevo city is well known of its specific relief and five parallel mountain wrecks which create an alpine and attractive landscape. Between them there are the waleys suitable for the development of sports and recreational activities, as well as for new tourist trends, such are thematic parks, multifunctional hotel and catering facilities, ecological and ethnographic sites, etc. During the last few years Trebević has experienced a kind of touristic expansion due to its close position to the city, the development of the infrastructure (cable car), but also the exceptional relief of the mountains. In addition to the new tourist trends, the paper also shows changes in land use as a consequence of anthropogenic activity and development in the last twenty years. Climate and biogeographical characteristics that are closely related to the relief characteristics of the mountain will be considered as a special tourist value.

УПУТСТВА
ЗА АУТОРЕ

ФОРМАТ

Радове слати у електронском облику у програму *Microsoft Office Word* (верзија 2000, 2003, 2007, 2010, 2013, 2016), у фонту *Times New Roman*. Величина фонта је 12, размак између редова 1,5 цм, а ширине свих маргина 2,5 цм. Текст равнати на обје маргине (Justified). Не треба дијелити ријечи на крају реда на слоге. Формат странице треба да буде А4 (210*297).

ОБИМ РАДА

Рад не треба да има више од 30 000 карактера, не укључујући литературу, односно 8 000 карактера када је ријеч о приказима, укључујући размаке.

ЈЕЗИК И ПИСМО

Језици на којима се шаљу радови јесу српски (ћирилично и латинично писмо) и неки од свјетских језика. Радови на страном језику који не задовољавају основне нормативе неће бити укључени у рецензентски поступак.

АНОНИМНОСТ

Рукописе оцјењују анонимни рецензенти.

СТРУКТУРА РАДА

• Наслов

Име и презиме аутора у чланцима штампају се изнад наслова уз лијеву маргину, а у приказима и прилозима испод текста уз десну маргину. Иза презимена аутора потребно је звјездицом означити фусноту у којој ће бити његова имејл адреса. Назив и сједиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена и презимена аутора. Наслов (и поднаслов) штампају се на лијевој маргини странице великим словима.

• **Апстракт** се састоји од 100 до 250 ријечи. Наслов рада и апстракт треба директно да упућују на садржај цијелог рада, без иједне додатне информације која би идентификовала аутора/ауторе. Апстракт се пише у једностраном пореду. Испод апстракта пишу се кључне ријечи.

• Текст треба организовати по схеми **IMRAD** (Introduction, Methods, Results and Discussion) када садржи резултате емпиријских истраживања. У складу с тим текст рада мора бити подијељен у поглавља. Сваки нови пасус треба започети увлачењем првог реда за 1 цм.

• **Цитати у тексту:** Свако позивање на монографију, чланак или статистички извор треба да се означи на одговарајућем мјесту у тексту, тако што ће се изнијети презиме аутора, година издавања и пагинација, све у заградама. Прво цитирање презимена аутора у раду треба да садржи у угластим заградама оригинално писање: „Вебер [Weber]“. Цитати се наводе оним писмом којим је написан рад. Уколико је издање које наводи-

мо писано латиничним писмом, у загради наводимо ауторово презиме латиницом (Stevanović, 1989, str. 45).

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у парентези није потребно наводити презиме аутора, нпр. Према Марфијевом истраживању (1974, стр. 207), први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI вијека. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком сљедећем раду треба одвојити тачком са запетом, нпр. (Белић, 1958; Стевановић, 1968).

Ако постоји више од једне референце истог аутора и године, додајте слова (а, б, ...) уз годину издавања: „И даље потврђује ову тезу (Wuthnow, 1987а, р. 32) (Јовановић, 2003а, стр. 32).

Цитате дуже од три реда треба писати као посебан параграф на сљедећи начин (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1 cm, Right 1 cm, проред Single).

Уколико се користи страни извор или корпус потребно га је навести у фусноти. У главном тексту наводи се превод. Уколико аутор чланка користи сопствени превод, то ће први пут назначити у фусноти.

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Позиви на литературу и библиографске јединице наводе се у оригиналном писму, без превођења.

Табеле, графикоци и слике треба да буду означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести испред табеле, а наслов слика и графикана иза њих. Потребно је да слике буду у резолуцији од 300 dpi.

Слике и графикоци морају бити јединствени објекти (без елемената програма Drawing). Математичке формуле уносити коришћењем Microsoft Equation Editor.

Додаци треба да буду означени *словима* редом (Додатак А, Додатак Б) и да буду праћени насловом који их описује. Ако постоји само један додатак, треба га назвати „Додатак“, без додатног слова.

- **Литература (References):** Литература се пише након текста, као посебна секција у складу са АПА стилем/APA Style. Поређајте све јединице азбучним/абecedним редом по презимену аутора. Код истог аутора, по години издавања (од најновије до најстарије).

- **Резиме на неком од свјетских језика:** Резиме се пише на крају текста последије Литературе, дужине до 1/10 чланка (од 2 000 до 3 000 карактера). Резиме се пише фонтом *Times New Roman*, вел. 12, проред *Single*. Уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику.

ПРИМЈЕРИ НАВОЂЕЊА

Рад у тексту 1 аутор

у тексту:

(Хамовић, 2016) односно (Хамовић, 2016, стр. 94)

у литератури

Хамовић, Д. (2016). Национално тло и модерност у књижевној мисли и пракси младобосанаца. *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, књ. 64, св. 1, 93–103.

или

(Manouselis, 2008) односно (Manouselis, 2008, p. 55)

у литератури

Manouselis, N. (2008). Deploying and evaluating multiattribute product recommendation in e-markets. *International Journal of Management & Decision Making*, 9, 43–61.

Рад у часопису до 6

аутора у тексту

Прво цитирање: (Ухó, Раúl, & Febrero, 2011, p. 576)

Поновни цитати: (Ухó et al., 2011); на српском: умјесто „et al.“ писати „и др.“

у литератури

Ухó, J., Раúl, J., & Febrero, E. (2011). Current account imbalances in the monetary union and the great recession: Causes and policies. *Panoeconomicus*, 58(5), 571–592.

Рад у часопису 6 и више аутора

у тексту

(Cummings et al., 2010, p. 833)

у литератури

Cummings, E., Schermerhorn, A., Merrilees, C., Goeke-Morey, M., Shirlow, P., & Cairns, E. (2010). Political violence and child adjustment in Northern Ireland: Testing pathways in a social–ecological model including single- and two-parent families. *Developmental Psychology*, 46, 827–841.

Књига 1 аутор

у тексту

(Кољевић, 2015, стр. 78); (Heschl, 2001, p. 33)

у литератури

Кољевић, С. (2015). *Између завичаја и њуђине*. Нови Сад: Академска књига.

Heschl, A. (2001). *The intelligent genome: On the origin of the human mind by mutation and selection*. New York, NY: Springer-Verlag.

Књига која има приређивача

у тексту

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

у литератури

Lenzenweger, M. F., & Hooley, J. M. (Eds.). (2002). *Principles of experimental psychopathology: Essays in honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association.

Рад или дио књиге која има приређивача

у тексту (Cvitković, 2007, str. 57)

у литератури

Cvitkovic, I. (2007). Katolicizam [Catholicism]. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik [Dictionary of Sociology]* (226–227). Beograd: Zavod za udžbenike.

Одреднице у енциклопедији

у тексту (Lindgren, 2001)

у литератури

Lindgren, H. C. (2001). Stereotyping. In *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, pp. 1617–1618). New York, NY: Wiley.

Рад у зборнику радова са научних конференција

у тексту (Rowling, 1993, p. 198) / (Павловић, 2016, стр. 73)

у литератури

Rowling, L. (1993, September). Schools and grief: How does Australia compare to the United States. In *Wandarna coowar: Hidden grief*. Paper presented at the Proceedings of the 8th National Conference of the National Association for Loss and Grief (Australia), Yeppoon, Queensland (196–201). Turramurra, NSW: National Association for Loss and Grief.

Павловић, Б. (2016). Поређење приједлога у кинеском и српском језику. У *Наука и евроинтеграције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 21–23. маја 2015. (73–86). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Интернет извори

у тексту (Lodge, 2008)

у литератури

Lodge, D. (2008). Nice Work. *Guardian*. Retrieved from/Преузето са: <https://www.theguardian.com/books/2008/apr/20/fiction.david-lodge>.

Accessed on/Датум приступа: 18th October 2016/18. 10. 2016.

Тезе и дисертације

у тексту (Gibson, 2007)

у литератури

Gibson, L. S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher's story* (Master's thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>

Институција као аутор

у тексту

(Републички завод за статистику, 2011)

у литератури

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен*. Бр. 11 (2011).

Закони

у тексту

(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3)

у литератури

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Усвојени документи

у тексту

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, 1971)

у литератури

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14

Видјети: Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009. или <https://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/ара>

НАПОМЕНЕ

- Објављују се научни радови које су позитивно рецензирала два рецензента.
- Рад може имати највише два аутора.
- Аутору у једном броју може бити објављен један рад.
- Рукописи који нису припремљени у складу са Упутством не укључују се у рецензентски поступак.
- Рукопис који треба дорадити редакција просљеђује ауторима уз текст анонимне рецензије.
- Редакција ауторе благовремено обавјештава о пријему рада и исходу рецензентског поступка.
- Позитивне/негативне рецензије се не достављају ауторима.

САДРЖАЈ

СОЦИОЛОГИЈА

- Бранислав Д. Стевановић, *Политика и реални процеси: најважније политичке последице одлива мозгова у Србији*7
Branislav D. Stevanović, *Politics and real processes: The most important political consequences of the “brain drain” in Serbia*
- Гордана Стојић, *Трендови на тржишту рада у савременом друштву: лоши послови*27
Gordana Stojić, *Labour market trends in contemporary society: bad jobs*
- Бојан Ј. Ђорлука, Миле М. Вукајловић, *Културна политика парламентарних партија Републике Српске*46
Bojan J. Ćorluka, Mile M. Vukajlović, *Cultural policy of the parliamentary parties of Republic of Srpska*
- Милан Коцић, Катарина Радаковић, *Утицај социјализације чланова породице на куповно понашање потрошача*62
Milan Kocić, Katarina Radaković, *The influence of socialization of family members on purchasing behavior of consumers*
- Нина Павловић, *Стереотипи о женама у садржајима корисника Фејсбука из Србије*75
Nina Pavlović, *Stereotypes on women in use of Facebook users from Serbia*

ПЕДАГОГИЈА

- Јелена Максимовић, *Социометријска метода у истраживању односа појединца и групе у школском контексту*101
Jelena Maksimović, *Sociometric method in researching the relationship of the an individual and group in the school context*
- Радован Чокорило, *Етика врлине у савременом васпитању*111
Radovan Ćokorilo, *The virtue ethics in modern education*
- Златко Павловић, *Вредновање маштовитости као васпитној циља од стране будућих наставника*125
Zlatko Pavlović, *Assessment of importance of imagination as pedagogical goal by future teachers*

<p>Јелена Османовић, <i>Оперативно испитивање мотивације као фактора школског постигнућа ученика</i></p> <p>Jelena Osmanović, <i>Operational research of motivation as a factor of student achievement</i></p>	142
<p>Татјана Марић, Драженко Јоргић, <i>Мобилно учење као савремена тенденција у образовању</i></p> <p>Tatjana Marić, Draženko Jorgić, <i>Mobile learning as a modern tendency in education</i></p>	152
<p>Бранка С. Ковачевић, <i>Интердисциплинарни приступи – савремена тенденција у универзитетској настави</i></p> <p>Branka S. Kovačević, <i>Interdisciplinary approach – contemporary trends in university teaching</i></p>	168
<p>Душан Ерак, <i>Стварност музичког дјела и поимање музичког текста у феноменологији Владимира Јанкелевича</i></p> <p>Dušan Erak, <i>The reality of musical work and intellection of musical text in Vladimir Jankélévitch's phenomenology</i></p>	178

ПСИХОЛОГИЈА

<p>Radomir Čolaković, Novak Vukoje, <i>Pedagoške i psihološke posledice opstrukcije disajnih puteva kod učenika osnovne škole</i></p> <p>Radomir Čolaković, Novak Vukoje, <i>Pedagogical and psychological consequences of airway obstruction on primary school students</i></p>	193
<p>Gorjana Vujović, Đorđe Petronić, <i>Validacija skale otpornosti za odrasle (RSA)</i></p> <p>Gorjana Vujović, Đorđe Petronić, <i>Validation resilience scale for adults (RSA)</i></p>	206
<p>Наташа Костић, Јована Јововић, <i>Могућност испитивања вредности: листа вредности студента</i></p> <p>Nataša Kostić, Jovana Jovović, <i>Possibility of researching values: the list of values for students</i></p>	219
<p>Сњежана З. Станар, Јелена Машнић, <i>Идентификација студената са студентском групом</i></p> <p>Snježana Z. Stanar, Jelena Mašnić, <i>Identification of students with study group</i></p>	236

Бојана Попадић, Марија Зотовић Костић, *Узрасне разлике у секундарној психолошкој сејараацији-индивидуацији аголесцената*247
Bojana Popadić, Marija Zotović Kostić, *Aging differences in secondary psychological separation-individuation of adolescents*

Irena Stanić, *Najava odraslog doba: drugi pogled na završetak adolescencije i njegove mentalnozdravstvene implikacije*260
Irena Stanić, *Emerging adolthood: The other view to the ending of adolescence and its mental-health implications*

Nermin Mulaosmanović, Nedim Prelić, *Altruizam kod srednjoškolaca*276
Nermin Mulaosmanović, Nedim Prelić, *Altruism among high school students*

НОВИНАРСТВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Татјана Вулић, Снежана Соковић, *Контекстуализација истине о криминалишети у штампи Србије*293
Tatjana Vulić, Snežana Soković, *The contextualization of truth about criminality in Serbian newspapers*

Милован Трбојевић, Зоран Малбашић, *Мађарски ревизионизам: безбедносни феномен век након Тријанона*308
Milovan Trbojević, Zoran Malbašić, *Hungarian revisionism: Security phenomenon century after Trianon*

ГЕОГРАФИЈА

Милка Грмуша, *Значај развијања вјештина у настави географије*327
Milka Grmuša, *The importance of skill development in geography teaching*

Бранислав Драшковић, *Релеф Требевића као потенцијал за развој нових туристичких брендова*336
Branislav Drašković, *Trebević's relief as a potential for the development of new tourism brands*

УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ347

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316(082)
37.01(082)
159.9(082)
070(082)
32(082)
91(082)

НАУЧНИ скуп Наука и стварност (2018 ; Пале)

Наука и стварност : зборник радова са научног скупа (Пале, 19. мај 2018) / [главни уредник Мишо Кулић ; одговорни уредник Марија Летић]. - Источно Сарајево : Филозофски факултет, 2019 (Источно Сарајево : Корикомерс). - 358 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Посебна издања, Научни скупови. Том 2 ; књ. 13, ISSN 2490-4074)

Текст ћир. и лат. - Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summary.

ISBN 978-99938-47-99-1

COBISS.RS-ID 8114968